

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

YUXARI SİNİF ŞAĞIRDLƏRİNİN ÖZÜNÜTƏHSİL FƏALİYYƏTİNİN TƏLİMİN KEYFİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİNƏ TƏSİRİ

İxtisas: 5804.01 – ümumi pedaqogika, pedaqogikanın və təhsilin tarixi

Elm sahəsi: pedaqogika

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

İddiaçı: _____ **Mübariz Tahir oğlu Süleymanov**

Elmi rəhbər: _____ pedaqogika elmləri doktoru, professor

İntiqam Hilal oğlu Cəbraylov

BAKI - 2024

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
I FƏSİL. YUXARI SİNİF ŞAĞIRDLƏRİNİN ÖZÜNÜTƏHSİL FƏALİYYƏTİNİN ÜMUMİ PEDAQOJİ MƏSƏLƏLƏRİ	
1.1. Yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsil fəaliyyətinin mahiyyəti və məzmunu.....	12
1.2. Yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsil fəaliyyətinin elmi-pedaqoji və metodik ədəbiyyatda qoyuluşu.....	25
1.3. Yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsil fəaliyyəti üzrə ümumtəhsil məktəblərinin və dünya təcrübəsinin öyrənilməsi.....	45
II FƏSİL. YUXARI SİNİF ŞAĞIRDLƏRİNİN ÖZÜNÜTƏHSİL FƏALİYYƏTİNİN TƏLİMİN KEYFİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİNƏ TƏSİRİNİN MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİ KONSEPSİYASI	
2.1. Yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsil fəaliyyətinin formalaşdırılmasının şərtləri, prinsipləri və mərhələləri.....	71
2.2. Yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsil fəaliyyətinin formalaşdırılmasının formaları, metodları və vasitələri.....	82
2.3. Yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsil fəaliyyətinin təşkilində müəllim və valideynlərin rolu.....	88
III FƏSİL. ÖZÜNÜTƏHSİL FƏALİYYƏTİNİN TƏLİMİN KEYFİYYƏTİNƏ TƏSİRİ MODELİ ÜZRƏ PEDAQOJİ EKSPERİMENTİN APARILMASI	
3.1. Yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsil fəaliyyətinin təlimin keyfiyyətinin yüksəlməsinə təsiri modeli.....	97
3.2. Pedaqoji eksperimentin aparılması.....	105
NƏTİCƏ	136
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	140
ƏLAVƏLƏR	153

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Hazırda dünyada gedən yeniləşmə prosesləri, ictimai, siyasi, mədəni proseslər, əmək bazarının daim dəyişən tələbləri, elm və texnikanın dayanmadan inkişafı mütəxəssisləri çətin vəziyyətdə işləmək məcburiyyətində qoyur, onlardan yüksək erudisiya, rəqabətə davamlılıq, biliklərini daim yeniləmək, tədqiqat aparmaq, peşəsinə yaradıcı yanaşma bacarıqları tələb edir, gənc nəsli və azyaşlıları yeni bilik və bacarıqlara yiyələnməyə sövq edir.

Məktəblilərin uğurlu şəxsiyyətyönümlü tərəqqisində özünütəhsilə marağın formalaşması yuxarı sinif şagirdlərinin çoxunun mühüm tələbatına dönmüşdür ki, bu da pedaqogika sferasında özünütəhsillə əlaqəli yeni yanaşmalar və üsulların axtarılmasına, araşdırmaların aparılmasına zərurət yaradır.

“Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda təhsilin məzmununa və təşkilinə dair ümumi tələblər aşağıdakı kimi verilmişdir:

- təhsil əldə edənlərdə çağdaş tələblərə və şəraitə adaptasiya, rəqabət bacarığına malik olmaq, informasiya mühitində yaşayış fəaliyyətlə məşğul olmaq, kommunikasiya bacarığını inkişaf etdirmək;

- öz üstünə məsuliyyət almaq, kollegial qərarları qəbul edəndə, demokratik qurumların fəaliyyəti və tərəqqisində iştirak keyfiyyətinə malik azad, yaradıcı fərd və vətəndaş yaratmaq” [90, s.12-57].

Göründüyü kimi, bu tələblərin əksəriyyəti yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsili prosesində həyata keçir.

“Dünya Azərbaycanlı Gənclər Birliyinin təsis qurultayı”nda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev gənclərə müraciətində demişdir: *“Gənclər təhsilə, biliyə və çağdaş informasiya - kommunikasiya texnologiyasına artan maraqlarını, vətənpərvərliklərini və çoxalan ictimai fəallıqlarını gələcəyə daha isti ümidlərlə bağlayırlar. Xoş haldır ki, harda yaşaması və ictimai statuslarından asılı olmayaraq, hər azərbaycanlı gənc fərd öz doğma yurdu ilə fəxr*

edir, milli maraqlarımızın qorunması uğruna cəhdini töhfə edir” [27]. Sırf bu baxımdan cavanların cəmiyyətin lider qüvvəsinə çevrilməsi üçün innovasiyaları qəbul etməsi, öz üzərində daim işləməsi dövrümüzün mühüm tələblərindən biridir.

2020-ci il sentyabr ayının 27-də Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ konfliktini nəticəsində alovlanan 44 günlük Vətən müharibəsində torpaqlarımızın işğaldan azad olunmasında gənclərimizin göstərdiyi şücaət, əsil vətənpərvərlik bunu bir daha sübut etdi. Hazırda Müstəqil Azərbaycan Respublikamız şərəfli günlərini yaşayır. Ali baş komandanımız İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Rəşadətli Azərbaycan Ordusu 30 il ərzində düşmən işğalında olan ərazilərimizin işğaldan azad olunmasında qəhrəmanlıq tarixi yazdı.

Bununla yanaşı, bütün dünyada olduğu kimi, yeni növ koronavirus (COVID-19) pandemiyanın yayılması bütün sahələrdə olduğu kimi təhsilimiz üçün də müəyyən problemlər yaratmışdır. Bunu dəf etmək məqsədilə 2020-ci il martın 3-dən tam təhsil ocaqlarında tədris müvəqqəti olaraq dayandırılmış, onlie təlimə keçirilmişdir. Bu tədbir dünya ölkələrinin çoxunu əhatə etməsi səbəbindən, YUNESKO tədrisdə yaranan fasilələri azaltmaq niyyətilə distant təhsil proqramlarının tətbiqini tövsiyə etmişdir. Təhsilimizin bu dövründə özünü təhsil fəaliyyətinin aktuallığı xüsusi mühümlük daşıyır.

YUNESKO-nun təyin etdiyi beynəlxalq şərhə əsasən *“tədris fərdin qabiliyyət və özünü aparmasının inkişafının elə bir mərhələsi və nəticəsidir ki, həmin zaman fərd, əqli yetişmə və fərdi tərəqqiyə çatmış olur. Fikir verin ki, tədris dedikdə təkcə formal tədris, yəni məktəb və ya ali təhsil nəzərə alınmır. Tədris ömrün fərqli çağırışlarına hazır olma üçün uzun dövrü əhatə edən və çoxşaxəli olan öyrənmə mərhələsidir. Başqa cür izah etsək, tədris şəxslərə ötürülən bazalı elm və bacarıqlar ilə onların şəxsi dilək və məqsədlərini nə cür ifadə etmələrini və yerinə yetirməsini müəyyən edir, həmçinin onları icma fəaliyyətində aktiv iştirak etməyə meylli ağıllı vətəndaş olaraq püxtələşdirir” [51, s.134].*

Özünü təhsil etmə şəxsən şagird tərəfindən idarə edilən maraq və niyyətdən asılı olaraq məqsədyönlü idrak aktivliyidir. Şərhə ki, onların maraq və meyillərinə nəzər yetirərək özünü təhsilləndirməyə meylləndirmək ümumtəhsil

məktəblərinin önündə duran mühüm məsələlərdəndir. Səbəb odur ki, hazırkı dövrdə pedaqoq təkcə bilik verən deyil, o, həm də, təhsilalanlarda innovativ biliklər almağa və inkişaf etdirməyə cəhdi aşılayandır. Sırf bu mərhələdə məktəblilərin bacarıqları, məqsəd və imkanları üzə çıxır.

“Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 4-cü maddəsində Azərbaycan Respublikasında tədrisin xüsusi məqsədi aşağıdakı kimi göstərilmişdir:

- Azərbaycan Respublikası önündə şəxsi öhdəliyini anlayan, millətinin milli adət və demokratiya meyarlarına, insan hüququ və müstəqilliyə hörmət bəsləyən, vətənpərvərlik ruhu və azərbaycançılıq ruhlu ideyalarına sadıq qalan, sərbəst və yaradıcı fikirli vətəndaş və fərd püxtələşdirmək;

- milli-mənəvi, həmçinin ümumdünyəvi dəyərləri hişf edən və tərəqqi etdirən, geniş dünyagörüşə malik, təşəbbüs və innovasiyaları dəyərləndirməyə qadir, nəzəri və təcrübi savada yiyələnən, çağdaş təfəkkürə malik və rəqabət bacarıqlı mütəxəssis-kadrlar yetişdirmək;

- sistemli savad, bacarıq və qabiliyyətlərin mənimsənilməsi və peşənin daimi inkişafının təmin edilməsi, təhsil əldə edənlərdə ictimai mühit və faydalı əmək fəaliyyətini formalaşdırmaq” [90, s.12-57].

“Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda qarşıya qoyulan bu məqsədin həyata keçirilməsi özünü təhsil prosesində daha uğurlu nəticə verə bilər.

“Azərbaycan Respublikasında Təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda bildirilir ki, sosial-iqtisadi mühitin yenilənməsində təhsilin rolu yalnız təhsilalanın əldə etdiyi savad və bacarıqların iqtisadi meyara çevrilməsi ilə məhdud deyil. Təhsil mərhələsində əldə edilən savad və bacarıqlar, həm də etik-əxlaqi norma və dəyər hər bir təhsil əldə edəninin cəmiyyətin şərəfli üzvü olmaq üçün tələb olunan şəraiti təşkil edir, onu savad və etik davranış sayəsində nümunə olan həmkar, örnək olan ailə üzvü və vətəndaşa dönüştürür” [12, s. 2].

Bu nöqtəyi-nəzərdən özünü təhsil məktəblilərin intellektual, iradə, emosiya, həvəslənmə mühitinə təsir göstərən üsul kimi həm onların tərbiyəsində, həm

intellektual tərəqqisində vətəndaş və şəxsiyyət kimi formalaşmasında mühümlük kəsb edir. Özünütəhsil, həm də yuxarı sinifdə təhsil alan məktəblilərdə məqsədyönlüyü, təşkilatçılıq bacarığı, əməksevərlik və israrlılığı formalaşdırır. Onlarda özünü tərəqqi etdirməyə daxili tələbat əmələ gətirir.

Bununla bərabər, bəzi təzadların da aradan qaldırılması yuxarı sinifdə təhsil alan məktəblilərin özünütəhsili üçün mühitin təşkil edilməsinə imkan yaradır. Həmin ziddiyyətləri aşağıdakı kimi göstərmək olar:

1. Yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsilinə verilən tələblərlə müəllimlərin bu prosesə hazırlığının olmaması.

2. Yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsil məqsədilə özəl didaktik sistemin yaradılmaması və onun nəzəri konsepsiyalarının işlənilməməsi.

3. Yuxarı sinif şagirdlərinin məqsədyönlü sərbəst fəaliyyət göstərməsi və onun nəzəri bazasının olmaması.

4. Yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsil prosesində müəllim və valideyn iştirakının olmaması və onun nəzəri olaraq əsaslandırılmış olmaması.

Bütün bu qeyd edilən təzadlar mövzunun yetərli qədər araşdırılmış olmadığını, yuxarı sinifdə təhsil alanların özünütəhsil məqsədilə özəl əsas və onun nəzəri bazasının olmamasını bir daha sübuta yetirir. Bu cəhətdən də “Yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsil fəaliyyətinin təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə təsiri” mövzusu nəzəri, həmçinin praktik olaraq böyük aktualıq kəsb edir.

Ölkəmizdə şagirdlərin özünütəhsili haqqında pedaqoji, psixoloji və sosioloji ədəbiyyatda müəyyən qədər fikirlər yazılmışdır (Z.İ. Qaralov, Ə.Ə.Əlizadə, Ə.Ə. Qədirov, Ə.Ə.Ağayev, İ.H.Cəbrayilov, F.N. İbrahimov, H.H. Əhmədov, Z.İ.Əliyeva, Ə.S.Bədəlova və b.).

Rusiyada isə bu problemə bir sıra tədqiqatlar həsr edilmişdir (V.Q.Afanasyev, A.P.Avdeyev, A.K.Qromtseva, Q.İ.Qusev, S.Y.Matuşkin, İ.A.Redkovets, M.N. Skatkin və b.).

A.Y.Ayzenberq “Rusiyada özünütəhsil üzrə oxunun nəzəri və praktik problemləri” [99, s. 34] adlı doktorluq dissertasiyası yazmış, V.V.Morozova “Saxa respublikasının ümumtəhsil müəssisələrində şagirdlərə dünya iqtisadiyyatının və

sosial coğrafiyasının öyrədilməsində şagirdlərin özünütəhsil sistemi” [120, s.180] və İ.N Şaxova “Özünütəhsil kommunikativ qarşılıqlı təsir kimi: sosioloji analiz” [138,s166] adlı namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir.

A.V.Zaletskiy “İntellektual cəhətdən inkişaf etmiş yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsilinin didaktik şərtləri”[110,s.176], V.A. Lvoviç “Yuxarı sinif şagirdlərinin təlim fəaliyyətinin özünütəşkili priyomlarının formalaşdırılması” [118,s.186], T.A. Yudenko “XX əsrin II yarısında yerli pedaqogikada məktəblilərin öznütəhsili: varislik və novatorluq” [142,s.243] adlı dissertasiya işləri müdafiə etmişlər.

Lakin bu sahədə tədqiqatların aparılmasına baxmayaraq Azərbaycanda ümumtəhsil məktəblərinin yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsil fəaliyyəti üzrə sistem işlənilməmişdir.

Ona görə də dissertasiya mövzusunun aşağıdakı kimi müəyyənləşdirdik:

“Yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsil fəaliyyətinin təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə təsiri” (ixtisas: 5804.01 – ümumi pedaqogika, pedaqogikanın və təhsilin tarixi).

Tədqiqatın obyekti yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsil fəaliyyətidir.

Tədqiqatın predmeti yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsili üzrə təlim prosesində və təlimdənəknar vaxtlarda müstəqil fəaliyyətinin istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi və bunun təlimin keyfiyyətinə təsiridir.

Tədqiqatın məqsədi yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsili üzrə müstəqil fəaliyyətini araşdırmaq, didaktik sistem yaratmaq, bu sahədə aparılan işlərin yollarını müəyyənləşdirmək və bunların təhsilin keyfiyyətinə təsirini göstərməkdir.

Bu məqsədə nail olmaq üçün tədqiqatın aşağıdakı **vəzifələri** müəyyənləşdirilmişdir:

1. Yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsil fəaliyyətinin mahiyyətinin və məzmunununun araşdırılması.

2. Problem üzrə mövcud ədəbiyyatın təhlil edilməsi. Yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsilinin psixoloji, pedaqoji və sosioloji əsaslarının işlənilməsi.

3. Proqram və metodik ədəbiyyatda problemin qoyuluşu.

4. İdrak və zehni fəallığın inkişafı əsasında yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsili üzrə xüsusi metodikanın işlənməsi.

5. Özünütəhsil fəaliyyətinin təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə təsiri modelinin işlənməsi.

6. Yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsili üzrə empirik tədqiqatın aparılması.

7. Pedaqoji eksperimentin nəticələrinin təhlil edilməsi.

8. Tədqiqatın nəticələrinə əsasən elmi-praktik tövsiyələrin hazırlanması.

Tədqiqatın metodoloji əsasını özünütəhsil üzrə idrak və praktik fəaliyyətin xüsusi forması kimi integrativ-inkışafetdirici yanaşmanın təşkil edilməsilə yanaşı, Azərbaycan və xarici ölkələrin mütəfəkkirlərinin, görkəmli pedaqoq, psixoloq və maarifçilərinin fikir və ideyaları, didaktikada əksini tapmış qanunlar və bu sahədə öyrənilmiş dünya təcrübəsi və nəzəriyyəsi təşkil edir (Nizami Gəncəvi, Marağalı Əvhədi, A.N.Leontyev, V.V.Davıdov, M.İ.Lisina, Y.K.Babanskinin gənclərin özünüinkışafı ilə bağlı konsepsiyaları, A.K.Qromtseva, N.Novikov və b.).

Tədqiqatın metodları. Qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələri həll etmək üçün nəzəri və empirik metodlardan istifadə edilmişdir: pedaqoji və psixoloji ədəbiyyatın təhlili, müqayisəli təhlil, məktəb təcrübəsinin öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsi, müşahidə, müsahibə, anket sorğusu, pedaqoji eksperiment.

Müdafiəyə çıxarılan müddəalar:

1. Təlim və təlimdən kənar prosesdə yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsilinin şəxsiyyətyönümlü təşkili idrak fəaliyyəti (maraq, meyil, motivasiya), həmçinin, əqli inkişaf (problemi real qəbul etmək, planlaşdırmaq və həlli yollarını axtarmaq) əlaqədardır və özünüinkışafa xidmət edir.

2. Yuxarı sinif şagirdlərinin informasiyanı müstəqil axtarması, təhlil və integrasiya etməsi zəruridir. Bu prosesdə yaradıcı və intellektual qabiliyyətlərin, müstəqilliyin, məsuliyyətliliyin, qərar qəbul etməyin inkişafı sürətlə gedir.

3. Təlim və təlimdən kənar prosesdə şagirdlərin özünütəhsilin müvafiq meyarlar əsasında: özünütəhsilin davamlı motivasiyası (bilik almağa motivasiya, şagirdlərin bir-biri ilə qarşılıqlı ünsiyyət etməsi üçün motivasiyanın yaradılması),

hər bir şagirdin fəallığının təmin edilməsi, özünüdərk, özünəhörmət və özünerefleksiya keyfiyyətlərinin formalaşdırılması mümkündür.

4. Yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsili prosesində elmi-tədqiqat fəaliyyəti, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə və materialın öyrənilməsində xarici dildən istifadənin təlimin keyfiyyətinə müsbət təsiri.

5. Yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsil modeli şagirdlərin idrak fəallığını, zehni, təfəkkürünü inkişaf etdirir ki, bu da onların özünü daim təhsilləndirməyə, inkişaf etdirməyə sövq edir və daim müstəqil bilik qazanmaq, səriştəlilik qabiliyyətini artırmağa imkan yaradır və ümumi təlimin keyfiyyətinə müsbət təsir göstərir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, şagirdlərin özünütəhsil prosesində müstəqil işləməsi üçün informasiya texnologiyalarından səmərəli istifadəni yüksəltmək mexanizmi müəyyənləşdirilmiş, integrativ cəhətdən şagirdlərin səriştəliliyi və dinamikliyi təmin edilmiş, struktur komponentləri elmi cəhətdən əsaslandırılmış (koqnitiv, motivasiya, fəaliyyət, şəxsiyyətyönümlülük), özünütəhsilin təlim prosesində və təlimdənəknar vaxtlarda təlim-metodik məzmununun didaktik əsasları işlənmişdir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, şagirdlərin özünütəhsili üzrə informasiya texnologiyalarının, metodik sistemin imkanları aşkar edilmiş, alınan nəticələr məktəb təhsilinin nəzəriyyəsinə və metodikasına öz töhfəsini vermişdir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsili üzrə işlənən model məktəb təliminə daxil edilmiş, şagirdlərin elmi-praktik dünyagörüşü genişlənmiş və bu fəaliyyətin fasiləsizliyinə zəmin yaradılmışdır. Hər hansı peşədə və həyatda zəruri olan fikir mübadiləsinin, tənqidi təfəkkürün inkişafına kömək edir, dünyagörüşünün genişlənməsinə və ətrafdakı reallıqlar haqqında yenilikləri öyrənməyə imkan verir, peşəkar inkişafa sövq edir. Özünütəhsil şagirdin meyl və maraqlarından asılı olduğu üçün o sahəni daha hərtərəfli öyrənməyə çalışır ki, bu da onun özünü inkişafında və gələcək karyerasında mühüm rol oynayır.

Tədqiqatın nəticələrinin doğruluğu və əsaslandırılması elmi-pedaqoji tədqiqatın metodoloji prinsiplərinə, müasir elmi konsepsiyalara, tədqiqatın obyektinə, predmetinə, fərziyyəsinə, məqsədinə uyğun tədqiqat metodlarının tətbiq edilməsinə əsasən təmin edilmişdir.

Tədqiqat işi dörd mərhələdə aparılmışdır.

Birinci mərhələdə (2017 – 2018-ci illər) problem üzrə pedaqoji, psixoloji, sosioloji və metodik ədəbiyyat təhlil olunmuş, problemin mahiyyəti və məzmunu açıqlanmış, bunun əsasında yerli və dünya təcrübəsi öyrənilmiş, nəzəri konsepsiya formalaşdırılmışdır.

Tədqiqatın proqramı, metodologiyası əsaslandırılmış, metodları və müdafiyyə çıxarılacaq müddəaları müəyyənləşdirilmiş, müəyyənədicisi eksperiment aparılmışdır.

İkinci mərhələdə (2018-2019, 2019-2020-ci tədis ilində) şagirdlərin özünü-təhsil prosesində istifadə olunan təlim materialları araşdırılmış, informasiya texnologiyalarından istifadə imkanları və xarici dil qabiliyyətləri müəyyənləşdirilmiş, müəyyənədicisi eksperiment aparılmışdır.

Üçüncü mərhələdə məktəb təcrübəsinin və müəyyənədicisi eksperimentin nəticələri nəzərə alınmaqla şagirdlərin səriştəliliyini artıran özünü-təhsil modeli işlənilmiş və öyrədici eksperiment aparılmışdır.

Dördüncü mərhələdə yoxlayıcı eksperiment aparılmış, müqayisəli təhlillər edilmiş, eksperimentin nəticələri aydınlaşdırılmış və ümumiləşdirilmişdir, tədqiqatın fərziyyəsinin doğruluğu isbat edilmişdir.

Alınan nəticələrin, əsas müddəaların və nəticələrin məktəb təcrübəsinə tətbiq edilməsinin aprobeşiyası həyata keçirilmişdir.

Eksperiment Xırdalan şəhərinin 3 №- li, Qazax rayonunun 2 №- li və Tovuz rayonunun 1 № -li məktəblərində aparılmışdır. Eksperimentdə 161 şagird, 12 müəllim-pedaqoq iştirak etmişdir.

Tədqiqatın aprobeşiyası və tətbiqi. Dissertasiya işi Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutunun “Təhsilin nəzəriyyəsi və tarixi” şöbəsində hazırlanmışdır. Dissertasiyanın aprobeşiyası prosesi tədqiqat işinin əsas

məzmununu, müddəalarını və nəticələrini əhatə edən elmi məqalələrin yerli və xarici ölkə nəşrlərində çapı, müxtəlif yerli və beynəlxalq simpoziumlarda, konfranslarda çıxışlar və məruzələr vasitəsilə həyata keçirilmişdir.

Tədqiqatın məzmunu ilə bağlı 7 məqalə (o cümlədən xaricdə 2), 5 konfrans materialı (o cümlədən xaricdə 1) çap olunmuşdur.

Dissertasiyanın strukturu: Dissertasiya üç fəsil, səkkiz paragraf, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı və əlavələrdən ibarətdir.

Dissertasiya işi Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Təhsilin nəzəriyyəsi və tarixi şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Giriş – 8 səhifə, 14,859 işarə sayı, I fəsil – 60 səhifə, 106,462 işarə sayı, II fəsil - 26 səhifə, 44,697 işarə sayı, III fəsil – 42 səhifə, 58,758 işarə sayı, nəticə 5 səhifə, 5,762 işarə sayı olmaqla, ümumilikdə dissertasiya işi 171 səhifə və 233,137 işarədən ibarətdir.

I FƏSİL. YUXARI SINIF ŞAĞIRDLƏRİNİN ÖZÜNÜTƏHSİL FƏALİYYƏTİNİN ÜMUMİ PEDAQOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

1.1. Yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsil fəaliyyətinin mahiyyəti və məzmunu

Ömrün hər bir sahəsində innovativ texnologiya və kompüter texnologiyasının sürətli tərəqqi etmə müddətində özünütəhsil ilə fəaliyyət göstərmə, bunu yerinə yetirmək cavanların gələcək fəaliyyət və biznes qurması cəhətdən çox mühümdür. İnformasiya çoxluğu mühiti gənc nəslin çox hissəsini sərbəst olaraq öz üstündə işləməyə vadar edir. Araşdırma mərhələsində biz “özünütəhsil” məfhumunun mahiyyətini şərh etməyə çalışmışıq.

“Pedaqoji anlayışlar lüğəti”ndə qeyd olunur ki, öz-özünə təhsil təhsil müəssisələrindən kənarında, sərbəst şəkildə iş vasitəsi ilə əldə olunur. Qiyabi təhsil tipi nisbətən öz-özünə təhsilə bənzərdir. Amma bu növ təhsil tam təhsil sisteminin ayrılmaz bir tərkib hissəsi olmaqdadır. Özünütəhsil isə məqsədyönlü, sistemli təhsilin inkişafına istiqamətlənmiş fəaliyyət formasıdır” [75].

“Pedaqoji terminlər lüğəti”ndə (rus dilində) özünütəhsil şəxsiyyətin özü tərəfindən idarə olunan məqsədyönlü idrak fəaliyyətidir; həyatın hər hansı bir sahəsində - elmi, texniki, mədəni, siyasi sahədə biliklərin ardıcıl mənimsənilməsidir. Özünütəhsilin əsasını məşğul olanın marağı təşkil edir. Özünütəhsil özünü-tərbiyənin vasitələrindən biridir” [123].

Təhsilin tərkib və yaradılmasına aid ümumi tələblər də “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu və başqa normativ hüquqi aktlar ilə nizamlanır. “Təhsil Qanununun” 8.6. *“Təhsilin və təhsilalmanın formaları” bəndində qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasında formal, qeyri-formal, informal təhsil növləri tətbiq edilir. Həmin qanunda “İnformal təhsil - özünütəhsil yolu ilə biliklərə yiyələnmənin formasıdır” kimi şərh verilmişdir. Təhsil dedikdə*

mədəniyyətin ayrılmaz hissəsi başa düşülür. “Özünü təhsil mədəniyyəti – özünü təhsilin bütün komponentlərinin ali tərəqqi və mükəmməlliyə çatma səviyyəsi deməkdir. Özünü təhsil tələbatı tərəqqi etmiş fərdin mühüm elementi kimi anlaşılır. Özünü təhsil sayəsində şəxsin iradə meyarları, ali şüur səviyyəsi və təşkilatçılıq bacarığı inkişaf edir” [90, s. 12-57].

Özünü təhsil şagirdlərin tələbatları əsasında yaranır, fəaliyyət və məişətdə, ətraf aləmi dərk etmə prosesində, özünü reallaşdırmada və sosial mühitdə reallaşır.

Qeyd etdiyimiz kimi, 2020-ci il martın 3-dən başlanan koronavirus (Covid 19) pandemiyası ilə əlaqədar YUNESKO tədrisdə əmələ gələn fasilələri aradan qaldırmaq məqsədilə distant tədris proqramlarına üz tutmağı tövsiyə etmişdir. Distant tədris – təhsil mərhələsinin elektron vasitə, telekommunikasiya üsulu, proqram-texniki vasitələrə əsasən təşkil edilməsi formasıdır. Müəllimlərlə apardığımız onlayn söhbətlərdən aydın oldu ki, bu prosesdə müəllim və şagirdlərin bir-biri ilə distant qarşılıqlı əlaqəsi, tədris prosesinə aid olan hər bir komponenti (məqsəd, məzmun, metodlar, təşkilati formalar, tədris vasitəsi) ehtiva edən və internet texnologiyaları xüsusi vasitə və ya interaktivliklərini özündə toplayan başqa vasitələrdən istifadə olunması qismən təmin olunur. Təhsilimizin məhz bu dövründə özünü təhsil fəaliyyətinin aktuallığı daha böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bunun əsasında özünü təhsilin dörd növü müəyyən olunur:

1. Məişət – məişətdə lazım olan sosial təcrübənin mənimsənilməsi.
2. İdraki - ətraf aləmin dərk edilməsi.
3. Özünü reallaşdırma – idealına müvafiq olaraq şəxsiyyətin öz əlamət və keyfiyyətlərinin dəyişməsi (fiziki, intellektual, mənəvi, əxlaqi tərəfləri).
4. Sosial mühitdə özünü təsdiq etməsi.

“Motivlər içərisində bunları göstərmək olar: uğur qazanmaq motivləri, çətinlikləri aradan qaldırmaq motivləri, maddi rifahın yaxşılaşdırılmasına istiqamətlənən motivlər, karyera motivləri və başqaları” [103, s. 310-312]. Lakin məqsədi formalaşdırmadan, problemi dərk etmədən, diqqəti əsas məqamlara yönəltmədən və təlim prosesinə yaradıcı yanaşmadan özünü təhsil uğurlu sayıla bilməz.

Özünütəhsilin məqsədi məktəblilərin təxəyyülünü, idrak bacarığını tərəqqi etdirməkdən ibarətdir. İstənilən sferada savad qazanmaq məqsədilə məktəbdə təmin edilən savad yetərli olmur. Özünütəhsil zamanı şagirdlər biliyi müstəqil mənimsəyir ki, bu səbəbdən də onların təfəkkürünü, zəhnini inkişaf etdirir, istədikləri biliyi mənimsəməyə şərait yaradır. Bu proses, məktəbdə idraki tərəqqiyə zəmin yaradan fənləri - xarici dilləri, tarixi, riyaziyyat fənlərini daha dərinləndirən öyrənməyə, yaradıcılığa, dünyagörüşünü inkişaf etdirməyə imkan yaradır. Özünütəhsilin reallaşdırılması üçün axtarıcılıq fəallığının olması vacib şərtədir. Axtarıcılıq fəallığı dedikdə, biz şagirdlərin hər hansı bir nəticəsi görünməyən situasiyanı dəyişməyə və yaxud münasibət bildirməyə yönələn davranışını nəzərdə tuturuq ki, burada da onun səmərəlilik dərəcəsi daim diqqət mərkəzində olur. Bu cür axtarıcılıq planlaşdırma və özünütəhsil fəaliyyətinin nəticələrinin proqnozlaşdırılmasının tərkib hissəsidir.

Bu günümüzdə təhsilin ən mühüm hədəflərindən biri təlim mərhələsində və təlimdənkənar fəaliyyət prosesində özünütəhsil üçün şəraitin müəyyən edilməsidir. İndi müəllimin şagirdi yalnız öyrətməsi deyil, həm də onun təhsil fəaliyyəti işini nəzarətdə saxlaması ön plana çəkilməkdədir. Müşahidələr zamanı aşkar olunmuşdur ki, təhsil prosesində məktəblilər sərbəst şəkildə bilik qazanmaqda və biliklərin ötetbiqində müəyyən çətinliklər yaşayırlar. Bunun əsas səbəblərindən biri olaraq fənnin tədrisi mərhələsində təhsilverici materialın yetərli olmaması və təhsil prosesinin quruluşunda xüsusi mexanizmin göstərilməməsini qeyd etmək olar. Lakin özünütəhsilin mexanizmlərinin işlənməsi üçün müvafiq təhsil mühitinin olması da vacibdir. Həm müəllim, həm də şagirdlərin fəaliyyət göstərməsi üzrə özünütəhsil mexanizmlərinin və mühitin yaradılması müasir məktəbin qarşısında duran əsas vəzifələrdəndir.

Pedaqoji tədqiqatlarda şəxsiyyətin özünütəhsil fəaliyyətinin strukturu müəyyənləşdirilmişdir. Struktur komponentlər vasitəsi ilə göstərilir. A.K. Qromtseva *“Məktəblilərdə özünütəhsilə hazırlığın formalaşması” adlı vəsaitində bir sıra komponentləri göstərmişdir: motivasiyalı (özünütəhsil fəaliyyətinin könüllü növü olduğu üçün), hədəfə istiqamətlənməsi (özünün şəxsiyyət kimi qəbul edilməsi,*

idealların, həyati planların müəyyənləşdirilməsi), prosessual (yəni özünütəhsil fəaliyyətinin davamlı olması), təşkilati (özünütəşkilətmə, daha doğrusu iş üsullarının seçilməsi, vaxtın və özünənəzarətin planlaşdırılması), energetik (fəaliyyətin iradi və emosional tərəfi) və qiymətləndirmə” [107, s. 24–25].

Özünütəhsil fəaliyyətinin bir sıra əhəmiyyətli əlamətləri mövcuddur. Bunları İ.A. Redkovets bu cür xarakterizə edir:

“Özünütəhsil fəaliyyəti üçün fəallıq səviyyəsinin və idrak müstəqilliyinin yüksək olması xarakterikdir.

Özünütəhsil fəaliyyəti könüllü prosesdir. Ona görə də burada hər hansı bir məcburiyyət qəbul edilməzdir. Bu, özünütəhsilin motivasiyasının spesifikliyini müəyyən edir.

Təlimin dərk edilməsindən fərqli olaraq özünütəhsil fəaliyyətinin əsas əlaməti onun seçim xarakterli olmasıdır.

Özünütəhsil maraqları şagirdlərin yaradıcı idrak fəaliyyətini və ona müvafiq səmərəli üsulların istiqamətlərini yüksək dərəcədə əks etdirir” [126, s. 7].

Deyilənlər özünütəhsilin yaradıcı fəaliyyət olduğunu göstərir.

Müşahidələr göstərir ki, son illər yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsili iki istiqamətə yönəlir. Birinci istiqamət müəyyən fənlər üzrə özünütəkmilləşdirməyə, yəni xarici dil, riyaziyyat, tarix və s. öyrənməyə, digər istiqamət isə şagirdlərin maraq və meylindən asılı olaraq yaradıcılığı, dünyagörüşünü genişləndirməyə yönəlir. Hər iki halda şagirdlərin idrak fəallığı artır, onların müstəqil bilik əldə etməsi həyati zəruriyyətə çevrilərək həm şəxsiyyətini formalaşdırır, həm də peşəkarlığın inkişafına zəmin yaradır.

Ümumtəhsil məktəblərinin yuxarı siniflərində şagirdlərin özünütəhsili psixoloji cəhətdən, xüsusən, zehni maraqların inkişafına yönəlir və seçim xarakteri daşıyır. Məktəbli ən çox maraq göstərdiyi fənn üzrə uğur qazanmaq məqsədilə özünü təlimləndirməyə çalışır. Məktəblinin özünütəhsili meyl, maraq və tələbə müvafiq olaraq savad və bacarığını inkişaf etdirməyə istiqamətlənmiş davamlı və məqsədyönlü fəaliyyəti deməkdir. İxtisas seçimindən asılı olaraq bu müddətdə məktəblilər özlərini təlimləndirməyə meyl göstərirlər.

Yuxarı siniflərdə məktəblilərin özünütəhsili təlim prosesindən kənarlaşaraq məqsədyönlü fəaliyyətə dönür. Özünütəhsil məktəblilərin gələcək ixtisasının qazanılmasına aparan ilk addım kimi dəyərləndirilir.

“Yuxarı sinifdə təhsil alan məktəblilərin özünütəhsilində təlimdənkənar fəaliyyət aşağıdakı vəziyyətlərdə zəruri hesab edilir:

- məktəbi uğurla bitirib ali təhsil almağa hazırlaşdıqda;

- sağlamlıqla bağlı özünütəhsillə məşğul olduqda;

- istedadı və xüsusi bacarığı olan şagirdlərdə;

- məktəbdə mənimsədiklərini təlimdənkənar öyrəndikləri ilə təkmilləşdirdikdə” [82, s. 49-53].

Özünütəhsil yalnız intellektin tələbi deyil, o həmçinin, bütün fikirləri, həyəcanları, arzuları, istəkləri və kədəri, həyatda qazanılan təcrübə ilə birlikdə şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edən prosesdir. Şagird öz intellektindən və həyati tələbləri baxımından məqsədini və nəyə nail olacağını əvvəlcədən proqnozlaşdırır. Məqsəddən asılı olaraq şagird özünütəhsil mərhələlərini planlaşdırır.

Şagirdin özünütəhsili üç **hissədən ibarətdir:**

1) Şəxsi həqiqi biliklərini analiz edib, çatışmazlıqları aşkar etmək və üstün cəhətləri təyin etmək.

2) Üstün tərəfləri bir daha inkişaf etdirmək, qüsurların məğzini təhlil etmək və həlli üsullarını axtarmaq.

3) Şəxsən qazandığı biliyi bir daha inkişaf etdirmək.

Özünütəhsilin yönümləri, üsul və vasitələri fərqli ola bilər. Müşahidələrdən aydın olur ki, aşağı siniflərdə məktəbli fiziki püxtələşməni üstün sayırsa, yeniyetməlik çağında bununla bərabər, intellektual və mənəvi baxımdan təkmilləşməyə meyl edir ki, bu da özünütəhsilin özünütərbiyə ilə sıx bağlı olduğunu sübuta yetirir. Məktəbli özünə nəzarət etməklə, bilik və bacarığını, davranış mədəniyyətini ictimaiyyətdə yer almaq istədiyi mövqeyə adaptasiya etməyə çalışır.

Özünütəhsil problemi pedaqoq və psixoloqları həmişə düşündürmüşdür.

Z.İ.Qaralov *“Təhsil quruculuğunun aktual problemləri” məqaləsində bildirir: “Təbiət-cəmiyyət-insan sistemi həyatda mövcud olan hər bir sistemin qarşılıqlı təsir, hərəkət, inkişafı deməkdir. Həmin sistemin nizamlanması işlərini də ancaq sağlam, həqiqi elmi dünyagörüşünü daim inkişafda saxlayan insanlar yarada bilərlər. Dünyagörüşünü daim təkmilləşdirən, kamillik istiqamətində hərəkət edən insanlar dünyanın tərəqqisinə, bəşərin qorunub hişz edilməsinə həmişə səmərəli təsir edir”* [55, s. 17-20]. Göründüyü kimi, müəllif insanları daim dünyagörüşünü genişləndirməyə istiqamətləndirir və bəşəriyyətin qorunub saxlanılmasını kamil insanların yetişməsində görür ki, bunun da əsas yollarından biri şagird və tələbələrin özünütəhsil fəaliyyətidir.

Ə.Ə. Qədirov qeyd edir ki, *“gənclərdə dünyagörüşü formalaşdıqca ölkəmizin həyatı və beynəlxalq münasibətləri, elm, idman, incəsənət və s. sahələrə daha yaxından tanış olmağa cəhd göstərirlər. Psixoloji araşdırmalarda müəyyən edilmişdir ki, gənc nəsildə hərdən elm, texnika, ədəbiyyat, idman innovasiyaları barədə məlumatlar heç də pedaqoqlardan, ahıllardan az olmur, hətta bəzən həmin sahədə onların məlumatları daha geniş vüsətdə olur, gənclər müətlə etməyi, kino-filmlərə baxmağı, idmanla məşğul olmağı, turist səfərlərində, fizika-riyaziyyat və digər fənlər üzrə olimpiadalarda iştirak etməyi çox sevir . Bu da gənclərdə həyatı, elmi problemlərə marağı artırır, onların dünyagörüşünün formalaşmasına müsbət təsir göstərir. Amma gənc nəslin maraq dairəsi nə qədər geniş, zəngin olsa da hərdən onlarda konkret məhdud xarakterlər də olur.... Bu, gəncin ailə mühiti, təhsil dərəcəsi, ictimai həyatından da müəyyən dərəcədə təsirlənir”* [59, s. 355]. Müşahidələr göstərmişdir ki, yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsilinə səriştəli yanaşma olmadıqda, onlar bir sıra çətinliklərlə üzləşir, bəzən də maraq dairəsi pozularaq başqa istiqamətə yönəlir. Doğrudur, gənclərin maraq dairəsi çox böyük olur, lakin onun hansı istiqaməti götürməsi, hansı sahədə özünü tapması kimi məsələlər həmişə aktual olaraq qalır. Məhz buna görə də valideynlərin müəllimlərlə birgə fəaliyyəti özünütəhsil sahəsində düzgün istiqamətlənməni təmin edə bilər.

Ə.Ə. Ağayev sosial inkişafdan yazarkən qeyd edir: *“İntellektual tələb, niyyət, maraq dairəsi, cəhd, hədəf və ideallar. Bunların hamısı insanın sosial tərəqqiyə*

intellektual istiqamətini təyin edir. O, yaşı ötdükcə yaranır və insanı intellektual tədqiq, sosial özünüinkişaf, özünütəkmilləşdirməyə can atmasını artırır. İntellektual həvəs hər bir insanda fərdi xarakter daşıyır, özünəməxsusluğa malikdir. O, daim olmur, yaşı ötdükcə dəyişməyə meyli olur, insanın əqli və fiziki fəaliyyətinə və müvafiq inkişafına meyilliliyi bundan asılı olmaqdadır” [5, s. 73]. Burdan belə qənaətə gəlmək olar ki, müəllif özünütəhsilin davamlı və fasiləsiz olduğunu təsdiq edir. Məhz davamlı və fasiləsiz özünütəhsil özünüinkişafa səbəb olur. İstiqamətlənmiş özünütəhsil birmənalı olaraq elə olmalıdır ki, o ötəri olmasın. Belə olduqda özünütəhsil daha effektiv olar.

İ.H. Cəbrayılov fərdin inkişafı məsələlərinə toxunarkən *“İnnovativ fəaliyyət mexanizminin modernləşdirilməsi”* adlı elmi-tədqiqat əsərində yazır: *“Qloballaşan çağdaş dünyada, informasiya cəmiyyətində insan ömrünün müəyyən mənada üç dərəcəsindən (bioloji, sosial və mənəvi) söz açmaq daha doğru olar. Həm də bu gün şəxsin tərəqqisi ilə bərabər, həm də özünüinkişafından danışmaq tələb olunur. Bu cəhətdən özünütəhsil və özünütəlim vacib zərurət kəsb edir” [24, s. 34].* Bu fikir zəmanəmizdə özünüinkişafın və özünütəhsilin nə dərəcədə önəmli olduğunu bir daha sübut edir. Belə ki, insan bioloji cəhətdən təkamül edir, sosiallaşır və mənəviyyatını inkişaf etdirir ki, bu da özünütəhsil reallaşır.

“Özüntəhsil şəxslərin ali şüur və dərk etmə, idraki aktivlik sayəsində həyata keçir. Obyektiv dünya hadisə və faktlarının dərk edilməsi onların daxili tərəqqi qanunlarının öyrənilməsi, təhlil-tərkib edilməsi, insanın bu hadisə və faktı tam olaraq dərk etməsi deməkdir. Bu, həm də o deməkdir ki, bu dərk edilmiş elmi gerçəkdən, qanundan insan tələb olduqda istifadə edə bilir. Bu bilikləri istehsalın, təsərrüfatın fərqli sahələrinə tətbiq etmək olar. Həmin tətbiqetmə mərhələsi isə şəxsdən yaradıcılıq, əmək təkmilləşdirilməsi meyli isə təşəbbüskarlıq, yeni məlumatlar, elmi biliklərə sahib olma tələbatı formalaşdırır. Təzə məlumatlara sahiblənmə isə özntəhsil motivi sayılır. Şəxs ona gərək olan fakt və hadisəni, elmi məlumatı mənimsəmək üçün yenidən təhsilə can atır. Yəni, özünütəhsil yüksək şüur və idraki aktivlik, dərk etmə sayəsində mümkün olur. Eyni zamanda, bu mərhələ öncəki təcrübə və intellektual səviyyə sayəsində baş tutur. İnsan, fərd sahib olduğu

imkana istinad etməklə özündə yeni keyfiyyət, bilik və bacarıqlar inkişaf etdirir” [39, s. 88].

Özünü təhsilə cavab verməyə çağırış kimi dəyərləndirmək də olar. Buna görə də bu gün ali sosial təhsil dövründə özünü təhsilə tələbat kütləvi hala çevrilmiş, problem özü isə hər zamankı kimi ən aktual məsələ olmuşdur. *“Məktəbli fəaliyyətin subyektli olmaqla yeni bacarıqlara sahiblənir və onlardan istifadə edir. Subyekt öz aktivliyinin strategiyasına çevrilir, məqsədlər təyin edir, motivləri anlayır, sərbəst olaraq görəcəyi işləri tənzimləyir və onları dəyərləndirir, həyati planlar yaradır”* [119, s. 142].

Müasir araşdırmalar gələcək nəsillər üzrə özünü təhsilin üstünlüyünü xüsusi olaraq qeyd edir. Lakin özünü təhsilin mexanizmlərini reallaşdırmaq üçün müvafiq təhsil mühitinin yaradılması və hər bir müəllimin şagirdlərə bunun əhəmiyyətini başa salması və onları bu istiqamətə yönləndirməyə hazır olması günün tələbidir .

Pedaqoji və psixoloji ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, özünü təhsil anlayışına birmənalı yanaşma yoxdur. Bəzi müəlliflər onun mahiyyətini idrak fəallığında görür (Z.İ. Qaralov, A.K. Qromtseva, N.D. Xmel və b.), bəziləri özünü təhsilin özünü təhsilə ilə əlaqədar olduğunu bildirir (Z.İ. Əliyeva A.Q. Kovalyov, A.İ. Koçetov və b.), digərləri isə bunun əsasında şəxsiyyətin sosial şəraitlə əlaqədar ardıcıl və məqsədyönlü təkmilləşməsini (M.M. Mehdizadə, A.Y. Ayzenberg, V.B. Bondarevskiy və b.) qeyd edirlər. *“Özünü təhsil fəaliyyətinə bir sıra tədqiqatlarda proses kimi (A.V. Barannikov), sosial təcrübənin mənimsənilməsi (Q.N. Serikov), sosial təcrübənin müəyyən elementlərinin mənimsənilməsinə özünü təhsil bacarıqlarının əlavə edilməsi prosesi kimi baxılır (Y.Y. Kalugin)”* [100, s. 13-15].

Özünü təhsil fəaliyyətinin idrak fəaliyyəti ilə əlaqədar olması ilə bağlı pedaqogika elmində bir sıra tədqiqatlar aparılmışdır. *“Yanaşmalardan biri motivasiyanın yeni informasiyanın mənimsənilməsi üsulları ilə qarşılıqlı əlaqəsinə əsaslanır və özünü təhsilin idrak fəaliyyəti ilə qarşılıqlı təsirinə bir neçə səviyyəsini özündə əks etdirir:*

- *özünütəhsil fəaliyyətinin hazırlıq səviyyəsi – yönləndirici, yəni şagird onun üçün yönləndirici mənə kəsb edən informasiyanı mənimsəyir. Bu, qısa müddətə şagirdi cəlb edən müxtəlif faktlardır. Bu zaman şagirdin idrak fəaliyyəti tanışlıq və yönləndirici xarakter daşıyır;*

- *idrak maraqlarının formalaşması zamanı bilik öyrənilməsi və bacarıqların aşılması üzrə müəşəkkil özünütəhsil fəaliyyətinin səviyyəsi;*

- *maraqlarla müşayiət olunan sistemli bilik və bacarıqların mənimsənilməsi üzrə formalaşmış özünütəhsil fəaliyyətinin səviyyəsi;*

- *idrak maraqları və təhsilə olan tələbatlarla şərtlənən özünütəhsilin müntəzəm və motivasiyalı məşğələlərinin səviyyəsi.*

Qeyd etdiyimiz kimi, özünütəhsil özünütərbiyə prosesində baş verir. Özünütərbiyə şəxsiyyətin özünireallaşdırması üçün öz inkişafını, təkmilləşdirməsi prosesini məqsədyönlü idarə etməsidir. İnsanın öz hərəkətlərində nədənsə narazı olması özünütərbiyənin psixoloji şərtidir..... Pedaqoq öz rolunu şəxsiyyətin hansısa keyfiyyətindəki səhvi düzəltməkdə deyil, bu insana özünütəkmilləşdirmədə yol tapmağa kömək etməkdə görməlidir. O, insanın özü qarşısında mürəkkəb vəzifələr qoymalıdır ki, özünütəkmilləşdirmə sosial baxımdan qəbul edilən formalarda həyata keçsin” [109, s. 94]. Şəxsiyyətin səhvlər etməsi, sonradan onları bir-bir düzəltməyə çalışması nə dərəcədə doğru olardı. Müəllif insanın həmin səhvləri etməməsi üçün onun kamilləşməsinə irəli sürür. İnsanın özünükamilləşdirməsi hərtərəfli dünyagörüşünə malik olmadan mümkünsüzlüyünü qeyd edir. Sözsüz ki, deyilənlər özündə pedaqoqun şagirdləri özünütəhsilə yönləndirməsini ehtiva edir.

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq, “özünütəhsil dedikdə biz cəmiyyətin tələbləri və dəyərlərinə müvafiq şəxsi tərbiyəsi, təhsili, inkişafı və peşəkar hazırlığından irəli gələn, daxili məqsədlərinə nail olunması üzrə şəxsiyyətin elə bir fəaliyyətini başa düşməliyik ki, mürəkkəb təşkilati sistem olaraq öyrənən şəxs üçün özündə axtarıcılıq vasitələri və sosial əhəmiyyətli təcrübəni, bu təcrübənin prosesini və nəticəsinin mənimsənilməsini ehtiva etsin, həmçinin gələcəkdə bütün sahələrdə özünüinkişafın və özünireallaşdırmanın əsası olsun”[106, s. 156-158].

Aydındır ki, təhsil və özünütəhsil prosesləri bir-biri ilə əlaqədar olub, reallaşdırılan sosial mühitdən ayrılır. Bu baxımdan Ə.Ə. Qədirovun fikirləri maraqlıdır: *“Yeniyetməlik yaşı öz tərəqqisində, adətən, iki səviyyədə keçir: birinci səviyyə - erkən yeniyetməlik (15-18 yaş), ikinci səviyyə isə yetkin gənclik (18-25 yaş) müddəti hesab edilir. ...Bu müddətdə gənc nəşləyən yaranıb formalaşan sosial keyfiyyətlərdən biri də mənəvi zənginləşmədir. Sosial-psixoloji mahiyyətə malik zənginlik şoxşaxəli, ahəngdar tərəqqi etmiş gəncin zəruri xarakteridir. Şagird şəxsiyyəti mənəvi baxımdan zənginləşməklə həm də onlarda savad, elm, incəsənətə sahiblənmə üçün maraqlı yaradır. Məktəblilər təlim-tərbiyənin vəhdəti mərhələsində incəsənətə və təbiət biliklərinə bələd olur, sərbəst öyrənməyə, bilikləri dərinləşdirməyə başlayırlar. Mənəvi zənginlik məktəblilərdə yaradıcılıq bacarığını da tərəqqi etdirir”* [59,s355]. Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, özünütəhsil özünütərbiyə olmadan mümkün deyil. Belə ki, tərbiyə nəticəsində şagird ətraf aləmə maraqlı göstərir, özünütəhsilləndirməyə ehtiyac duyur. Özünütəhsilləndirən gənc mənəvi zənginliyə sahib olmaqla yaradıcılıq qabiliyyətini də inkişaf etdirir . Bu fikri A.Y. Ayzenberq, B.M. Bim-Bad, A.K. Qromtseva, Y.E. Kaluqin, Q.N. Serikov da qeyd etmişlər. *“Peşəyönümlü təhsil müstəqil özünütəhsillə məşğul olan insanın yetişməsinə yönəlir və özündə tarixi, mədəni əxlaqi, əmək, sosial və şəxsiyyətin özünütəhsil təcrübəsini ehtiva edir”* [113, s. 56]. Bütün hallarda özünütəhsil insanın şəxsiyyət kimi yetişməsinə, onun insani dəyərlərə malik olmasını şərtləndirən əsas faktorlardan biri kimi irəli sürülür.

Özünütəhsil məsələləri XX əsrdə Moskva (P.İ. Pidkasiçiy və b.), Sankt-Peterburq (A.K. Qromtseva və b.), Volqoqrad (B.F. Rayskiy və b.) elmi məktəbləri tərəfindən öyrənilmişdir. A.Y. Ayzenberq isə bu problemin tarixi yolunu kifayət qədər geniş şərh etmişdir.

Müşahidələr göstərir ki, özünütəhsil fəaliyyətini həyata keçirmək üçün hazırlıq mərhələsinin olması zəruridir. Bu, pedaqoqun və yaxud başqa şəxsin məqsədyönlü fəaliyyətinin özünütəhsil fəaliyyəti, mədəniyyəti, əqli əməyi, bütün işlərinin elmi təşkilinin müəyyən bilik və bacarıqlarının formalaşdırılması üzrə təhsilin xüsusi növüdür. Əgər əvvəlki dövrlərdə bilik verən müəllimlər yaxşı hesab

edilirdisə, müasir dövrdə şagirdlər arasında fəallığı təmin edən, müstəqil öyrənməyin yollarını öyrədən, təlim və təlimdən kənar prosesi səriştəli idarə etməyi bacaran müəllimlər müasir hesab edirlər. *“Özünü təhsilin hazırlıq mərhələsi pedaqoji idarəetmənin mühüm şərtidir. Yalnız özünü təhsilin intellektual tərəfini deyil, həmçinin təşkilati tərəfi də nəzərə çatdırmaq, lakin bunun psixoloji roluna xüsusi önəm vermək lazımdır. Şagirdlərin özünü təhsili bir neçə mərhələ keçir və bu mərhələlərin hər birində pedaqoji idarəetmə keyfiyyətcə yeni məzmun kəsb etməlidir”* [136, s. 81]. Müəlliflər özünü təhsil fəaliyyətinin üç tərəfini – psixoloji, intellektual və təşkilati tərəflərini nəzərə almağı vacib hesab edirlər.

Başqa bir yanaşmaya görə özünü təhsil fəaliyyətinin reallaşdırılması üçün şəxsiyyətin xüsusiyyətlərinin məcmusunun olması vurğulanır. Şagirdin bu cür hazırlığını özünü təhsilə hazırlıq adlandırırlar.

“Təqdim olunan özünü təhsilə hazırlıq müddəalarını əsas götürərək, insanın bu xüsusiyyətini integrativ, pedaqoji təsir vasitəsilə özünü təhsilin təşkili və məqsədlərinin həyata keçirilməsi üçün şəxsiyyətin ümumiləşmiş xarakteristikasının formalaşması kimi qəbul edib, özünü təhsilə, özünü dərkə, özünü təkmilləşməni və özünü reallaşmanı da buna daxil etmək məqsəduyğundur. Məhz bu cür şəxsiyyət cəmiyyət üçün dəyərli vətəndaş ola bilər, onun haqqında peşəkar, sosial və mənəvi cəhətdən yetişmiş adam kimi danışmaq olar” [129, s. 101].

Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, özünü təhsilin məzmununu müəyyən edərkən şagirdlərin meyil və maraq göstərdiyi fənlər üzrə müxtəlif materialların və texnologiyaların integrativ şəkildə verilməsi məqsəduyğun hesab olunur. Sözsüz ki, bu prosesdə yuxarı sinif şagirdlərinin psixoloji, fərdi xüsusiyyətləri, yaradıcılıq və təlim imkanları aşkar olunur ki, bu da onların daxili potensialının müəyyənləşdirilməsinə imkan yaradır. Elə təlim məzmunu seçmək tələb edilir ki, şagirdlər üçün məqsədləri və bunu öyrənərkən nə əldə edəcəkləri tam aydın olsun. Yeni təlim materiallarının mənimsədilməsində hansı özünü təhsil üsullarının tətbiqi müsbət nəticə verə bilər, belə ki, hansı məntiqi (fikri, intellektual) üsuldan başlamaq daha düzgün olar.

Sözsüz ki, özünütəhsil prosesində ardıcılığı gözlənilməsi zəruridir. Şagirdlərin xüsusi hazırlığı prosesində yeni materialların mənimsənilməsini nizamlayaraq yalnız vaxtdan səmərəli istifadə olunmanı, ümumiləşdirməni, bilikləri öz nailiyyətlərinə çevirməni deyil, həmçinin, təhsilin məzmununa yeni sistemli yanaşmanı təmin edir. Şagirdlərdə müstəqillik artdıqca müəllimin köməkliyi tədricən azalır və bu zaman onların idrak fəaliyyəti, fəallığı və təşəbbüskarlığı sayəsində əlavə biliklər əldə etməsi müşahidə olunur ki, bu da öyrənilən materialın mahiyyətini daha dərinlən dərk etməyə imkan verir. Lakin təlim fəaliyyətini özünütəhsil fəaliyyətinə çevirmək düzgün deyil. Burada əsas məqsəd təlim prosesində verilən bilikləri, qanunauyğunluqları dərk etmək və onlar arasındakı əlaqələri müəyyənləşdirməkdir.

Özünütəhsilin məzmunu didaktikanın əsas tədqiqat predmentlərindən biridir, yəni ölkəmizdə və dünyada əldə olunan bilikləri və baş verən hadisələri seçib, şagirdlərin ayrı-ayrı yaş dövrlərində təqdim etmək nəzərdə tutulur. Bu həm şagirdləri biliklərlə zənginləşdirir, həm intellektual inkişafına təsir göstərir, həm də müstəqil öyrənmək bacarığını formalaşdırır. Şagirdlərdə özünə əminlik yaradır.

Özünütəhsilin məzmunu aşağıdakı amillərlə müəyyən edilir:

1. Cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər və bunları mənimsəməyə tələbatın yaradılması.
2. Şagirdlərin öz meyil və maraqları.
3. Şagirdlərin real təlim imkanları.
4. Şagirdlərin özünü təhsilləndirmək üçün evdə və məktəbdə şəraitin olması.

Özünütəhsillə məşğul olan şagirdlərin, həmçinin özünü qiymətləndirməyi də bacarması əsas amillərdən biridir. *“Şagird üçün nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi aşağıdakı məsələləri əhatə etməlidir:*

- qoyulmuş məqsədlər;

- meyarlar;

- mövcud səviyyə;

- məqsədlə mövcud səviyyə arasında olan fərqi aradan qaldırılması yolları”

[30, s. 243].

Müasir özünütəhsil yalnız bilik və bacarıqların qazanılması deyil, o həmçinin mədəniyyət göstəricisidir. *“Tərəfimizdən hazırlanmış mədəni insan formulu aşağıdakı keyfiyyətləri özündə ehtiva edir:*

1. Bilik.

2. Bacarıq – həyat fəaliyyəti vərdisləri və texnologiyaları.

3. Mütəşəkkillik - nizam-intizama bağlılıq, müstəqillik, məsuliyyət, iradə, enerji.

4. Mənəviyyət - humanizm, məhəbbət, dostluq, vicdan, ləyaqət, dürüstlük, həqiqətə bağlılıq, ədalət, xeyirxahlıq, inam, vətənpərvərlik.

5. Yaradıcı fəaliyyət.

İnsanın mədəniliyini səciyyələndirən ilk üç keyfiyyət, mənəviyyətliliğin olmadığı halda, dağıdıcı, destruktiv qüvvəyə xidmət edə bilər. Birinci dörd keyfiyyət birlikdə şəxsiyyətin pozitivlik göstəricisi olsa da, bu, passiv mədəniyyəti təsdiq edir. Yaradıcı fəaliyyət daxil olmaqla, bu keyfiyyətlərin beşinin də mövcud olduğu halda insan fəal mədəniyyət daşıyıcısı olur” [63, s. 32-33].

Araşdırmalar göstərir ki, yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsilinin bu məqsədləri həyata keçirməsi və bunun məzmununun müasir tələblər baxımından qurulması şagirdlərdə biliklərlə yanaşı, zehni qabiliyyətlərin, təfəkkürün inkişafına, eyni zamanda özünəhörmət, özünütərbiyəsinə müsbət təsir göstərir, yəni ümumilikdə, inkişafetdirici təlim təmin olunur. Bununla yanaşı, onların şəxsiyyətinin və dünyagörüşünün formalaşması cəmiyyətin tələblərinə cavab verir.

Beləliklə, müasir özünütəhsil həmçinin mədəniyyət göstəricisi kimi aşağıdakı funksiyaları daşıyır:

- sosial-mədəni. Müasir problemlərə diqqət yetirməklə dünyagörüşünün formalaşdırılması;

- inkişafetdirici. Öz meylinə, marağına və gələcək planlarına uyğun ayrı-ayrı fənlərin dərinədən öyrənilərək dərk edilməsi (təhlil, müqayisə, ümumiləşdirmə, axtarıcılıq, əqli nəticə çıxarma və s.);

- maarifləndirici. Estetik, fiziki, sevimli məşğuluyiyyəti ilə əlaqədar qabiliyyətlərin və yaradıcılığın inkişaf etdirilməsi.

Özünütəhsillə bağlı qeyd olunanlar yuxarı sinif şagirdlərinin xarakterində formalaşan əxlaqi məsələlərə də sirayət edir və ümumilikdə, təlimin keyfiyyətinə müsbət təsir göstərir.

Özünütəhsilin əsas formaları elmi, elmi-publisistik, təlim və bədii əsərlərin oxunması kimi qəbul edilir. Özünütəhsilin mənbələri çıxışların, mühazirələrin, konsertlərin, məsləhətlərin dinlənməsi, tamaşalara, kinofilmlərə baxılması, muzeylərə və sərgilərə getmək, praktik fəaliyyətin müxtəlif növləri – təcrübə, eksperiment, modelin verilməsi və s. hesab edilir.

Beləliklə, özünütəhsil şəxsiyyətin kamilləşməsinin əsası kimi müəyyənləşdirilir. Özünütəhsil şəxsiyyətin sistemli və müstəqil təlimi hesab edilir. Yuxarı sinif şagirdlərinin fəaliyyətində çox geniş mənada zəruri təhsil formasıdır.

1.2. Yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsil fəaliyyətinin elmi- pedaqoji və metodik ədəbiyyatda qoyuluşu

Müasir dövrdə informasiya bolluğu şəraitində yuxarı sinif şagirdlərinin bilik və digər məlumatlar alması onların bir çox bacarıqlara malik olmasını, dünyagörüşünün genişlənməsini göstərir. Lakin nəzarət olmadan onların əksəriyyəti əldə etdikləri intellektual potensialı cəmiyyətin inkişafına sərf etməyə hazır deyil və bunun haqqında heç düşünmürlər. Bu istiqamətdə yalnız koqnitiv proseslərin, forma və metodların deyil, həmçinin şagirdlərin sosial əhəmiyyətli keyfiyyətlərinin formalaşdırılması əsas vəzifələrdəndir. Belə ki, şagirdlərin uğurlu surətdə özünü reallaşdırması üçün sosial intellektin inkişafı mühüm amildir.

“Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin çıxışında, həm də plenar iclasda və sessiyalarda nitq söyləyən nümayəndələrin nitqlərində təzahür edən və çağdaş qlobal çağırışlar məzmununda ciddi aktuallıq daşıyan ümdə məsələləri yığcam şəkildə belə ümumiləşdirmək olar: cəmiyyətin hər bir sahəsində gənclərin aktivliyinin artırılması, bu məqsədlə münbit mühitin yaradılması;

gənclərin qarşılaşdıqları problemlərin həlli məqsədilə konkret üsul, vasitələrin aşkarlanmasına daha ciddi diqqət göstərilməsi, bu məqsədlə milli və beynəlxalq çərçivədə məqsədyönlü proqramlardan, layihələrdən istifadə edilməsi; gənclərin innovativ mərhələlərdə iştirakını artırmaq məqsədilə onların çağdaş informasiya-kommunikasiya texnologiyaları ilə çalışmaq bacarığının tərəqqisinə yardım edilməsi; gənclərin problemlərinin həll edilməsinə, onların daha rəşadətli təşkil edilməsinə, fərqli layihələrin aparılmasına milli institutların daha aktiv şəkildə cəlb edilməsi; cəmiyyətdə gənclərin təşəbbüskarlığının artırılması ilə əlaqəli məsələlərə dövlətin daha çox diqqət ayırmasının mühümlüüyü; gənclərin daha çox yaradıcı işlərə cəlb edilməsinin təşviqi və s.” [95]. Təcrübə göstərir ki, yeniyetmə gənclərin fəaliyyətində təlim prosesində qazanılan biliklər başlıca rol oynasa da, bu və ya digər problemlərin həllində yalnız bu biliklərlə kifayətlənmək olmaz. Məktəb təhsili şagirdləri özünütəhsilə istiqamətləndirməlidir. Bu baxımdan da yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsilinin pedaqoji, psixoloji və sosial məsələlərinə diqqət yetirmək vacib məsələlərdir.

Araşdırmalar göstərir ki, pedaqogika və psixologiya üzrə elmi tədqiqatlarda tədqiq etdiyimiz problemin müxtəlif tərəflərinə münasibət bildirilmişdir.

Tədqiqatçı B.F. Apoyev “Nizami Gəncəvinin pedaqoji görüşləri” əsərində yazır: *“Mütəfəkkir şair-müəllim digərlərinə özünütərbiyə barədə tövsiyə verməklə bərabər, ən çox özünə öyüd-nəsihət etmiş, özünə göstəriş vermə, özünü ruhlandırma, öz nöqsanını etiraf etmə, özünü qiymətləndirmə və s. kimi özünütərbiyə vasitələrindən dəfələrlə istifadə etmişdir. Düşüncəmizi sübuta yetirmək məqsədilə “Sirlər xəzinəsi” poeməsindən bir misala diqqət edək:*

*Təzələdi dünyanı könül mülkünün şahı,
Nizamiyə açıqdır fəzləklərin dərgahı.
Paklıqdan, ülvilikdən uzaq olsam, nəyəm mən?
Könlümün sərvərinə müqəddəs bəndəyəm mən.*

... Bizcə, ulu şairin özünün kamil bir fərd kimi inkişaf etməsində və dünya şöhrətli “Xəmsə”ni yazmasında sifətlik özünütəhsil və özünütərbiyənin çox böyük rolu olub” [7, s. 17-19]. “...Beləcə, ulu şair-müəllimin təhsil, təlim və tərbiyənin ümumi

problemləri ilə əlaqəli ideyalarını aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək mümkündür: – şəxsiyyətin təşəkkülündə irsiyyətin rolu danılmazdır, amma həlledici deyil, hərdən “daşdan gövhər” də törəyə bilər; - kamil insanın təşəkkülündə elm, təhsil, təlim və tərbiyənin mühümlüyü şübhəsizdir, ancaq özünütəhsil və özünütərbiyənin rolu daha mühümdür” [7, s. 24]. Tərəqqi etmək, kamilləşmək üçün zaman və məkan məhdudiyyəti yoxdur. İstər XII əsr olsun, istər XXI əsr olsun, istərsə də bundan sonrakı dövrlərdə insan psixologiyası yüz illər keçsə də çox az miqdarda dəyişib. Bunu qədim dövrlərdən bu günə qədər yazılmış olan əsərlərdən də aydın görmək olar. Həmişə də dahilərin müstəqil təhsiləlmələrini öz plana çəkmələrinin şahidi oluruq.

XIII – XIV əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatında zəngin yaradıcılığı ilə seçilən Marağalı Əvhədi “Cami-cəm” poemasının “Elm haqqında” bölməsində bilik əldə etməklə insanın uca Allaha yüksəlməsini göstərir:

*“Bilik can quşuna qanaddır, inan,
Ruhunu göylərə odur qaldıran,
Bilikdir ürəyə bu dünyada can,
Baş biliksiz olsa, olar bədgüman.
Nursuz göy kimidir elmsiz ürək,
Nadan insanlıqdan uzaqdır, gerçək.
Elmin bayrağını qaldır göylərə,
O, səni qaldırsın ən yüksəklərə.
Bilik arxasınca yürü hər zaman,
Biliklə Allaha gedib çatarsan” [61, s. 45].*

Göründüyü kimi, bu misralarda mütəfəkkir şair mənəviyyətin, paklığın, Allaha yaxın olmağın yolunu elm öyrənməkdə, bilik əldə etməkdə görür. Buna isə daim özünü təhsilləndirmə yolu ilə nail olmaq mümkündür.

Ə.M. Abbasovun araşdırmalarından da gəldiyimiz məntiqi nəticə özünütəhsil məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilməsinə istiqamətlənmişdir. O, müasir təhsil haqqında yazır: *“Ölkəmizdə təhsil sisteminin inkişafı, ilk olaraq, bunun daha sərbəst qurum kimi aktivlik göstərməsindən daha çox asılı olur. Bu gün təhsil*

yaradıcılığı üzrə həyata keçirilən işlərin əsas hədəfində o durur: məktəb sərbəstliyi daha çox inkişaf etdirilsin, özünü idarə edə bilmək bacarığı əldə etsin, pedaqoq və məktəbli fəaliyyətinin bazasını təşkil edən tərəqqi dinamikasını izləmək mümkün olsun, bunun yüksəlişi nizamlansın və s.” [2, s. 11-17]. Bir çox ölkələrin təcrübəsindən görünür ki, yaradıcı təhsil önə çəkilərək yaradıcı müəllim, yaradıcı şagird formulu olmadan inkişafdan danışmaq çətin olur. Bu kontekstdə məktəblərə müəyyən mənada sərbəstliyin verilməsi vacibdir. Elə bir sərbəstlik ki, orada özünüinkişafı və dinamikanı görmək olsun. Məhz bu inkişafın bir hissəsi də özünütəhsilin tətbiqi şəraitində mümkün olur.

Tədqiqatçı-pedaqoq Z.İ. Əliyeva yazır ki, *“fərqli tərbiyə təsirləri, əsas da pedaqoji təsirlər o vaxt faydalı bəhər verir ki, o, tərbiyə edilənlərin daxili dünyasına təsir edə bilsin, onların mənəvi aləmini hərəkətə gətirə bilsin. Həmin daxili dirçəlmə özünütərbiyə meyillərinin təşəkkülünə səbəb olur. Təzadlar zamanı şəxs özünə, hərəkət və davranışına nəzər yetirməyə, analiz etməyə məcbur qalır. Obyektiv analiz isə müsbət və mənfi dəyərlərin təyin olunmasına şərait yaradır, şəxs öz mövqeyini doğru təyin edir, mənfi dəyərlərini dəf etmək fikrinə düşür. ... Özünütərbiyə məfhumu geniş mənada özünütəhsil məfhumunu da əhatələyir. Dar anlamda isə özünütərbiyə cəmiyyətin və fəaliyyətin tələbi ilə şəxsin özündə yeni mənəvi dəyərlərin yaradılması və ya hər hansı əxlaqi dəyərlərin adət və rəftardan çıxarılması mərhələsidir. Özünütərbiyənin öz dərk etmə, öz məcburetmə, öz nəzarət, özünü ələ alma kimi məfhumları mövcuddur [39, s. 64]. Müəllifin fikirlərindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, özünütərbiyə prosesi özünütəhsil olmadan reallaşa bilməz. Özünütəhsil isə geniş mənə daşıyaraq xüsusi tədqiqatın aparılmasını tələb edir. O mənada ki, şagird özünün müsbət və mənfi cəhətlərini dəqiqləşdirdikdən sonra mənfiləri aradan qaldırmağa, müsbət tərəfləri isə özünütəhsil vasitəsilə inkişaf etdirməyə nail olur.*

Ə.Ə. Əlizadə yeniyetmə gənclərin şəxsiyyətinin formalaşmasında özünütərbiyə amilinə xüsusi əhəmiyyət verir: *“Yeniyetməlik dövründə şagirdlərin həyati planları, adətən, onların arzu və xəyallarından ayrılır. Başqa sözlə, əgər yeniyetmə oğlan və qızlar peşə haqqında söhbət edirlərsə, bu, sadəcə olaraq*

əsrarəngiz uşaq xəyalının ifadəsi kimi səslənir. Böyük məktəbli yaşı dövründə isə peşəseçmə reallaşır, çoxlu fantastik və ya mücərrəd imkanlardan ən real və ağılabatan variantlar ayırd edilir. Peşəseçmə böyük məktəbli üçün ən mühüm, təxirəsalınmaz və çətin işə çevrilir.Böyük məktəbli yaşı dövründə mənlilik şüurunda meydana çıxan xüsusiyyətlər öz əksini şagirdlərin özünütərbiyə tələbatında tapır. Bu yaşda özünütərbiyə artıq sadəcə olaraq ayrı-ayrı davranış nöqsanlarının aradan qaldırılmasına və ya müvafiq müsbət keyfiyyətlərin inkişaf etdirilməsinə deyil, bütövlükdə şəxsiyyətin təşəkkülünə doğru yönəlir. Özünütərbiyə tərzləri və vasitələri də mürəkkəbləşir” [42, s. 142].

Bu fikirlərin özünütəhsillə bilavasitə bağlılığı vardır. Çünki şəxsiyyətin tərbiyəsi, təşəkkülü özünütəhsil olmadan həyata keçə bilməz. Müəllifin yazdığı fikirlər yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsillə əlaqədar qarşıya qoyduqları məqsədləri əks etdirir, lakin bunlar tədqiq etdiyimiz problemin məzmununa tam aydınlıq gətirmir.

R. Əliyev və G. Əliyeva şəxsiyyət psixologiyası ilə bağlı araşdırmalarında yazırlar ki, *“bu gün ictimaiyyətdə gedən mərhələlər, yeniləşmə, onun müsbət və ya mənfəi olmasından asılı olmadan səbəb olduğu gərginlik və gənc nəslin həmin şəraitə adaptasiyası ilə əlaqəlidir. İnnovasiya yalnız texniki, həyatı mövzularda deyil, həm də təhsilin quruluş və kontekstində öz əksini tapmalıdır. Çünki innovativ cəmiyyət yeni keyfiyyətlərin daşıyıcısı olan insanların tərbiyəsi və şəxsiyyətinin formalaşdırılmasından keçir”* [34, s. 83-84]. Göründüyü kimi yeni cəmiyyət quruculuğunda şəxsiyyət amili ön plana çəkilir. Özünütəhsil isə şəxsiyyət yetişdirmək üçün əsas vasitələrdən biridir. Məhz bu mənada yetişməkdə olan nəsillərin formalaşması prosesində özünütərbiyə ilə yanaşı özünütəhsilin də nə qədər önəmli olması vacibdir. Çünki, şəxsiyyətin formalaşmasına gedən yol özünütəhsildən kənar keçə bilməz.

H.H. Əhmədov da özünütəhsilin özünütərbiyədə böyük rol oynadığını belə ifadə edir. O, yazır: *“Özünütərbiyə elə bir mərhələdir ki, şəxs öncəki nəsillərin təcrübəsini öz daxili tərəqqisini təmin edən meyarlarla öyrənir. Əgər tərbiyə məcburi olursa, özünütərbiyə olmadan bu, mümkün olmur. Odur ki, bunu eyni*

mərhələnin iki tərəfi olaraq nəzərdən keçirmək tələb olunur. Özünü-tərbiyə aparıldıqda şəxs özünü təlimləndirə bilər... Özünü-təhsil elə bir daxili formalaşma sistemidir ki, onda özünü-inkişafa yönəlmiş nəsillərin təcrübəsinin öyrənilməsi nəzərdə tutulur. “Özünü-tərbiyə”, “özünü-təhsil”, “özünü-təlim” məfhumlarında pedaqogika, ümumilikdə, insan dünyasının daxili, mənəvi tərəfinin təsvirini verir, onun sərbəst inkişaf etmə bacarığını qeyd edir” [29, s. 54].

Bu baxımdan da özünü-təhsil prosesində yuxarı sinif şagirdlərinin maraq və meyilləri, onları narahat edən məsələlər, ümumi dünyagörüşünün genişləndirilməsinə yönələn didaktik iş sisteminin yaradılması zəruridir. Buradakı məcburiyyət məhz zərurətdən irəli gələn özünüməcburetmədir ki, bu, tədqiqatda göstərilən maraq və meylərdən irəli gəlir. Şagird meyl etdiyi sahəni öyrənmək istədikdə dərslərdəki məlumatlar buna kifayət etmədiyindən özünü-təhsil bir növ ön plana çıxmaqla onun daxili tələbatına çevrilir.

G.M. Nəzərova da öz tədqiqatlarında özünü-təhsildən bəhs etmiş, onun insanın mənəvi inkişafında rolunu göstərmişdir. O, qeyd edir ki, *“azyaşlı və yeniyetmə gənc kollektivlərinin özünü-təşkil və özünü-idarəyə meyli olması və ondan qabiliyyətlə istifadə edilməsi təlim-tərbiyə prosesində müsbət bəhrə verir. Onun xarici şərait ilə (həmyaşlıqlar, valideynləri, müəllimləri və b.) qarşılıqlı ünsiyyəti tədqiq edilərkən təhsil mərhələsində fərdin təşəkkülünə təsir edən özünü-təşkil və özinkişafı diqqətə almaq tələb olunur. Məsələn, informasiya və enerji axını pedaqoq vasitəsilə gəlir, onun özünəməxsus xarakterinin təşəkkülü gələcək mütəxəssisdə özünü-təşkil və öz savadını tərəqqi etdirmə mərhələlərini oyadır. Həmin iş birliyinin sinergetik (fərqli təbiətli sistemlərdə özünü-təşkil mərhələləri bazasında duran ümumi qanunauyğunluqlar və prinsiplərin dərk olunmasıdır) yanaşma mövqeyindən bir çox xassələri olmalıdır. Yəni ki, məktəbli müstəqillik dərəcələrinin sayı sonsuz, tənzimlənməmiş xaotikliyə malik çıxışlar edə bilər. Bu cür sistemdə xarici şərait ilə (pedaqoq ilə) təmas etdikdə informasiya və enerji mübadiləsilə bərabər, həm də başqa sistemin azadlıq dərəcələrinin sayının azalması baş tutur. Özünü-təşkil nəzəriyyəsinin məğzi budur [70, s. 19]. Doğrudur şagird əsasən orta siniflərdə (VI, VII, VIII siniflər) müxtəlif meyl və maraqlardan çıxış edir. Lakin*

artıq yuxarı siniflərdə (IX, X, XI siniflər) müəllifin qeyd etdiyi kimi, xarici şəraitlə (burada pedaqoqla yanaşı həm də valideyin ilə) təmasdan sonra artıq meyl və maraqlar nisbətən konkretləşir və hədəfə çatmaq üçün müəyyən istiqamət götürülərək dərinləşdirilir. Özünütəhsil probleminin həllində bu məsələlərin də nəzərə alınması məqsədəuyğundur.

S.İ. Seyidov və M.Ə. Həməzəyev yazırlar: *“Özünütərbiyə insanın idraki olaraq önünə qoyduğu hədəfə, ideal və inanclarına uyğun şəkildə öz şəxsiyyətində dəyişiklik etməyə istiqamətlənmiş fəaliyyətdən ibarətdir. Özünütərbiyənin yerinə yetməsi üçün fərdin və onun özünü dərkənin konkret tərəqqi səviyyəsinin, özünün hərəkətlərini digərlərinin hərəkətləri ilə müqayisə etməsi zamanı analizdən istifadə edə bilmə qabiliyyətinin, həm də daim özünütəkmilləşdirmək ustanovkasının olması tələb olunur. Fərdin özünütəkmilləşdirməsi onun cəmiyyətdəki həyatı tələbatı və fəaliyyəti, tərəqqisi ilə şərtləndirilir. İnsanın yaşadığı ictimai mühit, aldığı tədris və tərbiyə onun özünütərbiyəsində həlledici rol oynayır. İctimai həyatı, həm də onu əhatə edən şəraitin tələblərini, öz qüvvə və imkanlarını konkret dərk etməsi əsasında fərdin öz həyatını daha uyğun əsaslar üzrə qurması üçün arzusunda olduğu keyfiyyətləri özündə tərəqqi etdirməsi və ya malik olduğu şəxsi dəyərləri dəyişdirməkdən ötrü özünə şüurlu, planlı, məqsədəli və müntəzəm şəkildə təsir etməsi, rəftar və davranışını təkmilləşdirməsinin qayğısına qalması özünütərbiyə adlanır”* [78, s. 508]. Qeyd etmək lazımdır ki, müəlliflərin deyilən fikirləri yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsil fəaliyyətində də özünü bürüzə verir. Çünki özünütəhsil prosesində şagird biliklərini genişləndirməklə yanaşı, həm də özünütərbiyə prosesi gedir. Şagirdin həyatında elə bir məqam olur ki, o, öz fəaliyyətindən razı qalmır və şüurlu surətdə hər hansı bir sahədə biliklərini artırmağa çalışır. Bu tələbatların əsasında o, həm bilik əldə edir, həm dünyagörüşü genişləndirir, həm də sosial mühitdə özünü reallaşdırmaq üçün müəyyən keyfiyyətlər əldə edir.

F.B. Sadıqov şagirdlərin dünyagörüşünün genişləndirilməsindən bəhs edərək yazır ki, *“bir çox pedaqoq, metodistlər güman edirlər ki, orta məktəblərdə tədris prosesində dünyagörüşünün təşəkkülü imkanları ona görə məhduddur ki, orta*

məktəblərdə sistemli tərzdə fəlsəfə, iqtisadiyyat, pedaqogika kimi fənnlər tədris edilmir. Elmi dünyagörüşünün təşəkkülü yalnız ali məktəblərdə mümkündür. Əlbəttə, bu yanlış yanaşmadır. Birinci, ona görə ki, hər yaş dövrünün öz xassələri və uyğun elmi dünyagörüş qazanmaq imkanları mövcuddur. İkinci, orta məktəblərdə bazası qoyulmayan xassə, əlamət və dəyərlərin sonradan formalaşdırılması çox çətin olur. Üçüncü, yeniyetməliyin ikinci dövrü və erkən gənclik dövründə sosializasiya üçün münbit imkan, geniş psixoloji şərait dövrüdür və bu şəraitin buraxılması, kontroldan çıxması zərərli dünyagörüşünün təşəkkülü deməkdir. ...Dünyagörüşün təşəkkülü iki yolla icra edilir: bilavasitə real həyat və fəaliyyət üsulu ilə və bilavasitə təlim-tərbiyə prosesində ictimai ideyaların mənimsənilməsi üsulu ilə” [77, s. 257]. Dünyagörüşü bilik qazanılmasını tələb edir. Hazırkı dövrdə elm və texnikanın durmadan inkişafı və əmək bazarının tələblərini məktəb dərslisinin məlumatları qarşılıya bilmədiyindən məhz özünütəhsil ön plana çıxır.

Beləliklə, şagirdlərdə dünyagörüşü iki istiqamətdə formalaşır. Bir tərəfdən bilik qazanılmasını zəruri edir. Digər tərəfdən isə real həyat və fəaliyyətdə gördüklərindən nəticə çıxarır. Məhz bu illərdə elmi dünyagörüşünün də əsası qoyulur və bu, ümumi dünyagörüşün genişlənməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Müəllif məktəblilərdə dünyagörüşün təşəkkülünə doğru yanaşsa da, onun özünütəhsil prosesində daha faydalı nəticə verməsi barədə məlumat vermir, halbuki, deyilənlər özünütəhsil prosesində həyata keçir. Çünki özünütəhsil fəaliyyəti məktəblilərin dünyagörüşünün genişlənməsi üçün əlverişli şərait yaradır.

Ə.S. Bədəlova “Təlim-tərbiyə” adlı mühazirə konspektlərində qeyd edir ki, *demokratik əməkdaşlıq məktəbdə müəllim-şagird münasibətləri ilə yanaşı, müəllim-müəllim, müəllim-valideyn münasibətlərini də stimullaşdırır. Demokratik əməkdaşlığın öz prinsipləri vardır. Bu prinsiplər uşaqların sağlam maraqlarının yerinə yetirilməsinə imkan yaradılmasını, onların əməyə məhəbbət ruhunda tərbiyə edilməsini, əməyi sevdirməyi, özünütəhsil və özünütərbiyə vərdişlərini aşılamağı, fərdi xüsusiyyətlərə, fərdi maraqlara diqqətlə yanaşmağı nəzərdə tutur [19, s. 54].*

Deməli, özünütəhsil prosesində demokratik əməkdaşlıq bir prinsip kimi böyük rol oynayır.

M.A.İbadova təlimin modernləşdirilməsi məsələlərindən bəhs edərkən yazır: *“Müasir sosial-iqtisadi şəraitdə təlimin xarakterinin dəyişilməsinə ehtiyac vardır. Bazar iqtisadiyyatında bilik və peşəkarlıq mütəxəssisin əsas kapitalı hesab edilir. Zamanın tələbinə görə şagird və tələbələrin özlərinin oxumağa can atması əsas şərtidir. Belə olduğu təqdirdə təlim fəaliyyətinin əsasını öyrənənin müstəqil işi və inkişaf etdirməsi təşkil edir”* [48, s. 177].

Fikrimizcə, öyrənənin müstəqil işi və özünü inkişaf etdirməsi zamanı bilik əldə etməsi, sosial-mədəni və şəxsiyyətyönümlü keyfiyyətlərlə yanaşı, özünütəhsilin bir sıra pedaqoji xüsusiyyətlərini də nəzərə alması zəruridir. Bunlar aşağıdakılardır:

- yuxarı sinif şagirdlərinin müxtəlif fəaliyyət növlərinə cəlb edilməsi;
- yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsilinin gələcək həyatına istiqamətlənməsi;
- özünütəhsilin bütün formalarına marağın yaradılması;
- özünütəhsilin yuxarı sinif şagirdlərinin qabiliyyətlərinin inkişafı ilə uyğunluğu;
- peşə seçimində yuxarı sinif şagirdlərinin öz imkanlarını qiymətləndirilməsi.

S.İ. Seyidov və M.Ə. Həmzəyev bu problemə nisbətən fərqli yanaşaraq qeyd edirlər ki, *ilk yeniyetməlik dövründə tədris fəaliyyəti bir çox xassəsinə görə məktəb yaşının öncəki dövrlərindən fərqlidir. Həmin dövrdə təhsil fəaliyyəti həm tərkib, həm də formaca innovativ xassələr kəsb edir. Təhsil fəaliyyətinin tərkibinə yeni anlayış sistemi daxil edilir. Onlar özlərinin əhatəliliyi səbəbindən öncəkilərdən fərqlənir. Mücərrəd məfhumların miqdarı artır. İnnovativ fənlərin və bilik sahələrinin mənimsənilməsi tələb olunur. Təhsilin formasında da dəyişikliklər təzahür edir. Təhsil prosesində müasir texniki üsullardan istifadəyə geniş yer ayrılır. Bütün bunları öyrənmək böyük şagirdlərdən yüksək hazırlaşma, nəzəri təfəkkür tərəqqisi, yaradıcılıq bacarığının təşəkkülünü tələb edir”* [79, s. 269]. Müəllifin fikri ilə razılışaraq qeyd etmək olar ki, bütün sadalanan xüsusiyyətlərə özünütəhsil prosesində nail olmaq olar.

İ.A. Zimnyaya qeyd edir ki, *təhsil öz mahiyyətinə görə kənardan idarə olunan özünütəhsil olduğu üçün, daha doğrusu, mədəniyyət obrazı kimi “Mən” obrazının qurulması və onun təzahürü kimi üç qarşılıqlı əlaqəli planda qəbul oluna bilər: təhsil sistemi, təlim prosesi, gənclərin müasir təhsili kimi və ya konkret insanın təhsilindən, onun savadından danışdıqda bu prosesin fərdi və ya kollektiv nəticələrinin məcmusu kimi baxıla bilər* [111, s. 23].

Təcrübə və araşdırmalar göstərir ki, özünütəhsil mahiyyətə biliklərin əldə edilməsi, əqli qabiliyyətlərin formalaşması, təşkilatçılığın, müstəqilliyin, fəallığın və tələbkarlığın inkişafı prosesidir. Yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsilə marağı idrak tələbatlarından irəli gəlir və bunlar ətraf mühitlə sıx bağlıdır. Ətraf mühitdən alınan informasiyalar şagirdləri daxili fəallığa sövq edir. Bu informasiyalar şagirdlərin öz üzərində çalışması üçün hərəkətverici qüvvə rolunu oynayır. Şagirdlərin təlimdəki uğurlarını təhlil edən V.B. Bondarevskiy təlim fəaliyyəti sahəsində şəxsiyyətin vasitəçiliyi və konkret şəxsiyyətin potensialını müəyyənləşdirməklə *“daxili və xarici şərtlərin vahidliyi”*ni dərk edərək *“real təlim imkanları”* anlayışını pedaqoji anlayış kimi izah etmişdir.

“Tədqiqatlar nəticəsində real təlim imkanlarının əhəmiyyət kəsb edən daxili və xarici komponentləri bunlardır. Daxili komponentlər:

- *psixi proseslərin və təfəkkürün xüsusiyyətlərinin inkişafı (birinci növbədə öyrənilən materialın əsas mahiyyətini göstərmək bacarığı və təfəkkürün müstəqilliyi);*

- *təlim əməyinin vərdiş və bacarıqları (hər şeydən əvvəl təlim fəaliyyətinin səmərəli planlaşdırılması, öyrənmədə özünə nəzarəti həyata keçirilməsi və əsas təlim mərhələlərini lazımi tempdə yerinə yetirmək);*

- *təlimə münasibət, aparıcı maraqlar və meyllər;*

- *ideya-əxlaqi tərbiyə, təlim fəaliyyətinin şüurluluğu, təlim tələblərinin yerinə yetirilməsində israrlıq;*

- *iş qabiliyyəti;*

- *keçilən material əsasında hazırlıq.*

Xarici komponentlərə şəxsiyyətin və ailənin pedaqoji təsirləri aid edilir. Təlim prosesinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin xarici meyarları bunlardır: məzunun sosial həyata və peşə fəaliyyətinə adaptasiyasının dərəcəsi; təhsilin səviyyəsi; təhsilin səviyyəsini yüksəltməyə hazırlıq” [102, s. 42].

Şagirdlərin özünütəhsilindən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, onların təlimə marağı və tələbatının formalaşmasına bir sıra pedaqoji amil və metodik priyomlar təsir edir. Bu amil və priyomların psixoloji təsir mexanizmi ondadır ki, onlar şagirdlərin fikrindəki ziddiyyətləri meydana çıxarırlar. Yəni hazırda onlar necə oxuyurlar və əslində necə oxumalıdırlar, yeni biliklər almağa necə stimullaşdırırlar, ətrafdakılarla necə münasibət qururlar və s. Mövcud ziddiyyətləri aradan qaldırmaqla yuxarı sinif şagirdlərinin intellekti inkişaf edir, çətin situasiyalardan uğurla çıxmaq bacarığı artır, özünə inam yaranır, ətrafdakılarla xoş ünsiyyət qururlar. Lakin, məlum olduğu kimi, özünütəhsil prosesində motivin yaradılmasının əhəmiyyəti böyükdür.

Ə.S. Bayramov, Ə.Ə. Əlizadə motivləri əsas amil hesab edərək yazırlar: *“Motiv hər bir fəaliyyət sferasında özünəməxsus xassələrlə təzahür edir. Bu cəhəti nəzərdə saxlasaq, biz bunları fəaliyyətin növləri üzrə: oyun, təlim, əmək və yaradıcılıq motivləri olaraq xarakterizə edə bilərik.*

Təhsil motivlərini xüsusən idrak motivləri və sosial motivlər olmaqla iki böyük qrupa bölmək olar. Əgər məktəblinin fəallığı ayrı-ayrı fənlərin (Azərbaycan dili, riyaziyyat, tarix, kimya və s.) tədrisi mərhələsində öyrənilən obyektlərə istiqamətlənmişsə, bu halda idrak motivlərindən danışılır. İdrak motivlərinin aşağıdakı növləri qeyd edilir:

1. Genişmiqyaslı idrak motivləri (məktəbli bütün fənlərdə yeni faktlar, nəzəri məsələlər, deduktiv nəticələr və s. ilə maraqlanır).

2. Təlim-idrak motivləri (məktəblidə bir və ya bir neçə fənnə maraqlanır, o, uyğun fənləri daha geniş öyrənməyə başlayır).

3. Özünütəhsil motivləri (məktəbli maraqlandığı fənlər üzrə və ya hər hansı bir sahəyə xas sərbəst surətdə yeni bilik əldə etməyə başlayır).”

Əgər təhsil prosesində məktəblinin fəallığı digər adamlarla ünsiyyət sahəsinə yönəlsə, bu halda sosial motivlər fərqləndirilir. Bunları da üç növə bölürlər:

1. Genişmiqyaslı sosial motivlər (məktəbli Vətənə, cəmiyyətə faydalı olmaq, öz məktəbli borcunu layiqli yerinə yetirmək məqsədilə əla və yaxşı qiymətlərlə oxumağa cəhd göstərir).

2. Darmiqyaslı sosial motivlər - onlara başqa sözlə, mövqe motivləri də deyirlər (məktəbli ailədə və məktəbdə üstün mövqe tutmaq məqsədilə əlaçı olmağa can atır).

3. Sosial əməkdaşlıq motivləri (məktəbli özünüün pedaqoq və sinif yoldaşları ilə münasibətini analiz edir, bunu daha da təkmilləşdirməyə çalışır).

Bir çox hallarda məktəblilərdə yaradıcılıq motivləri də özünü büruzə verir. Bu halda təlim motivlərinin xarakteri tədricən dəyişir, bunlarda yaradıcılıq məqsədilə səciyyəvi cəhətlər əsas yer tumağa başlayır [18, s. 73].

Motivasiya haqqında A.Y. Ayzenberqin də fikirləri maraqlıdır. O, yazır: “Əgər təlimin məzmunu hazır biliklərin verilməsi deyil, şagirdlər qarşısında sistemli vəzifələrin yerinə yetirilməsi kimi qurularsa, şagirdlər təlim kursunun nəzəri müddəalarını müstəqil olaraq dərk etməyə yönəldilsə, əgər təlim fəaliyyəti onun komponentləri ilə vəhdətdə həyata keçirilərsə, məktəblilərdə öyrənməyə qarşı daxili, kifayət qədər davamlı, ümumiləşdirilmiş motivasiya yaranar” [99.s34].

Beləliklə, özünü-təhsilin motivini iki cür müəyyənləşdirmək olar: daxili və xarici motivlər. Daxili motivlərə şagirdlərin təlimlə bağlı və yaxud öz marağında olan məlumatların əldə edilməsi, xarici motivlərə isə yüksək qiymət almağa çalışmaq, həmyaşıdlarının gözündə ucalmaq, seçdiyi peşəyə aid biliklər qazanmaq, müəllimlərlə xoş münasibətdə olmağa cəhd etmək aiddir. Xarici motivlərin gücləndirilməsinə rəğbətləndirmə, mükafat, yüksək qiymətləndirmə, xoş münasibətlərin qurulması kimi amillər aiddir. Daxili motivlərə isə idrak fəallığını aktivləşdirən tapşırıqlar, tanış olmayan situasiyaların təqdim edilməsi və onların potensial imkanlarını meydana çıxaran çalışmalar aid edilir. Beləliklə, şagirdlərdə özünü-təhsilə motiv oyadan səbəblər aşağıdakılardır:

- gündəlik yeniliklərə və informasiyalara tələbat;
- dərslərin mövzusu ilə bağlı yeni məlumatların öyrənilməsi;
- dünyagörüşünün genişlənməsi. Cəmiyyətdə və dünyada baş verən hadisələrlə tanışlıq;
- ali məktəbə hazırlıq;
- ictimai fikirlər və s.

A.U. Məmmədov təlimin psixoloji əsaslarından bəhs edərək yazır: *“Tədris fəaliyyəti fərqli əməliyyatlardan ibarətdir. Həmin əməliyyatlar təhsilalanın hansı pedaqoji situasiyada necə funksiya icra etməsi ilə təyin edilir. Tədris prosesində şagird aşağıdakı funksiyaları icra edə bilər:*

- verilən informasiyaları nisbətən passiv qavrama və mənimsəmə;
- aktiv axtarışlar, informasiyalardan müstəqil istifadə etmə;
- axtarışlara, informasiyalara yiyələnmə və onlardan istifadə etməyə kənar-dan təhrik olunma.

Yuxarıda göstərilən üç funksiyaya əsasən məktəblilərdə üç növ təlim fəaliyyə-tinə rast gəlmək olur:

- materialı hazır formada təqdim etmək və mənimsəmək;
- təbii öyrənmə - özühərəkət. Belə təlim prosesində məsələni konkretləş-dirmək, informasiyaları axtarmaq, ümumi prinsipləri müəyyənləşdirmək, onları dərk etmək, yaradıcı fəaliyyət göstərmək öyrənmənin əsasını təşkil edir;
- idak aktivliyinə əsaslanan təlim.

Qarşıya qoyulan məsələni həll etmək, nəticələri qiymətləndirmək, sınaq və səhvləri islah etmək, təcrübə aparmaq bu cür təlimin əsasını təşkil edir [62, s. 61-62].

Müəllifin fikrinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, özünütəhsil üçün dərin maraq və meylin olması, öyrənməyə səy göstərilməsi, daha doğrusu, aludəçilik böyük əhəmiyyət daşıyır. İdrak marağının inkişafına təsir edən amillər isə problemin qoyuluşundan, məqsəd və vəzifənin müəyyənləşdirilməsindən, müzakirə və mübahisələrin keçirilməsindən, məsləhətləşmələrin təşkilindən birbaşa asılıdır. Özünütəhsil prosesində yaradıcı fəaliyyətin nümayiş etdirilməsi vacib şərtlərdir.

S. İsayeva təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində yeni pedaqoji təfəkkürün rolunu izah edərkən müəllim – şagird münasibətlərinə toxunaraq qeyd edir ki, *bu münasibətlərin müvafiq olaraq qurulması üçün müəllim şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini öyrənməli, müsbət xüsusiyyətlərinə əsaslanmalı, onların xarakterində baş verən dəyişiklikləri duymalı, onlarda özünə möhkəm inam yaratmalı, şagird şəxsiyyətinə hörmət bəsləməlidir* [52, s. 60-62]. Deməli, təlimin, həmçinin özünütəhsilin keyfiyyətinə, onun daha səmərəli qurulmasına müsbət təsir edən vacib şərtlərdən biri də müəllim-şagird münasibətləridir.

V.S. Veretennikova və A.O. Luçinina təlim prosesində məktəblilərin özünü-təhsili haqqında qeyd edir ki, *bu, müsbət motivasiyalı fəallığı və insanın şəxsi iradi səylərinin təzahürünü xarakterizə edən məqsədyönlü fəaliyyət kimi müəyyənləşdirilir. Özünütəhsil insanın özünükişafi prosesini təmin edən şəxsiyyətinin ifadə olunmasının ali forması, yaradıcı fəaliyyət növüdür. Özünütəhsil, həmçinin həm ictimai, həm də subyektiv əhəmiyyət kəsb edən mənəvi və maddi dəyərləri yaradır. Şagirdlərdə özünütəhsilə cəhd etmək müxtəlif motivlər əsasında yaranır. Bunların içərisində müəyyən bilik sahəsinə maraq əsas rol oynayır. Özünütəhsil fəaliyyətində idraki marağın yeri xüsusi qeyd olunmalıdır* [105].

F.N. İbrahimov, R.L. Hüseynzadə özünütəhsilə psixoloji baxımdan yanaşırlar: *“Təhsilin tərəqqiətdirici vəzifəsini tam yerinə yetirmək üçün ilk olaraq məktəblilərin təfəkkür əməliyyatının işlənməsinə nail olmaq tələb olunur. Yəni, məktəbli təlim mərhələsində maraq göstərməli, heyrətlənməli, psixoloji situasiyalarda iştirak etməli, müqayisə aparmalı, məsələlərə tənqidi yanaşmalı və b. təfəkkür əməliyyatları yerinə yetirməlidir. Təlimin tərəqqiətdirici və tərbiyələndirici funksiyasının ali səviyyədə aparılması məktəblinin yaradıcı fəaliyyətinin, sərbəst işinin yetərli dərəcədə olmasına, onlarda öyrənmə, biliyi təcrübədə tətbiq etmə və özünütəhsil, özünütəkmilləşdirmədə bacarıq və vərdişlərinin formalaşmasına geniş şərait yaradır”* [49, s. 115].

Sosial pedaqogikada özünütəhsilə dair tədqiqatlara kifayət qədər rast gəlinmir. Bu, onu göstərir ki, özünütəhsilin sosial əhəmiyyəti diqqətdən kənarında

qalmışdır. Özünütəhsilə daim pedaqogika və psixologiyanın problemi kimi baxılmışdır. Lakin indi təlimin mərkəzində şəxsiyyət yetişdirmək durduqda, bu problemin sosial mahiyyətini dərk etmək və bu istiqamətə xüsusi diqqət yetirmək tədqiqat qarşısında duran vacib vəzifələrdən biri kimi meydana çıxır.

B. Əliyev və N. Həşimova yazırlar: *Emosional-sosial intellekt mövcud vəziyyətin obyektiv olaraq dəyərləndirilə bilməsini özündə birləşdirir və bu dəyərləndirmələr istiqamətində insanlar şəxsi və sosial dəyişiklikləri səmərəli idarə edə və gerçəkləşdirə bilirlər. Burada insanlar problemlərin həlli, doğru qərarın qəbulu üçün hərəkət edirlər. Ona görə də nikbin, pozitiv bir baxış bucağına, daxili motivasiyaya sahib olmalıdırlar* [33, s. 21]. Belə qənaətə gəlmək olur ki, insanlar şəxsi və sosial dəyişiklikləri o halda səmərəli idarə edə və gerçəkləşdirə bilirlər ki, həmin məsələlərlə bağlı kifayət dərəcədə məlumatlı olsunlar. Bu məlumatların əldə olunması və öyrənilməsi üçün özünütəhsil fəaliyyəti labüddür.

“Şəxsiyyətin sosial təşəkkülü – insanın dünyanı şəxsiyyət kimi dərk etməsi prosesidir. Bu, tərbiyə, təhsil və özünütərbiyə prosesində baş verir. Bu zaman insan müstəqil surətdə özü üçün məqsədlər müəyyən edir, onlara çatmağa səy göstərir, şəxsi üstünlük hissini dərk edir, özünün cəmiyyətdə tutduğu yerinə və vəziyyətinə inam yaranır. Şəxsiyyətin təşəkkülü ətraf mühitin, həyatında qarşılaşdığı ədalətin və zülmün dərk edilməsidir” [5, s. 50]. Şəxsiyyətin sosiallaşmasında, eyni zamanda sosial mühitdə şəxsi üstünlüyə nail olması və onu qoruyub saxlaması, bu üstünlüyün parametral göstəricilərinin nədən ibarət olmasını məhz özünütərbiyə və özünütəhsilin nəticəsində həyata keçməsi qeyd olunur.

Son illərdə Rusiyada sosial aspektdə bir sıra tədqiqatlar aparılmışdır. V.V. Morozova “Saxa Respublikasının ümumtəhsil müəssisələrində şagirdlərə dünya iqtisadiyyatı və sosial coğrafiyanın təliminin özünütəhsil sistemi” *adlı dissertasiyasında qeyd edir ki, təlim fəaliyyətinə həsr olunmuş pedaqoji məsələlər içərisində özünütəhsilin səriştəliliyinin məzmununu əhatə edən komponentlər haqqında aşağıdakı müddəalar bizim tədqiqat üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir:*

1. Özünütəhsilin səriştəliliyinin motivasiya komponentinin məzmunu haqqında: təlim fəaliyyətinə, dünyagörüşünün genişlənməsinə, biliklərin daim

artmasına və ümumi mədəni səviyyənin yüksəlməsinə münasibət məsələlərinin həlli vacibdir.

2. Özünütəhsilin səriştəliliyinin koqnitiv komponentinin məzmunu haqqında: biliklərin ümumtəhsil məktəblərinin proqramları çərçivəsində verilməsi.

3. Özünütəhsilin səriştəliliyinin fəaliyyətyönümlü komponentinin məzmunu haqqında: bilik və bacarıqları müstəqil olaraq mənimsəmək; təlim fəaliyyətini optimal fəallıq səviyyəsində yerinə yetirmək; idrak fəaliyyətini müstəqil təşkil etmək [120 s.180]. Təqdim olunan müddəalardan da görünür ki, özünütəhsil bir o qədər də sadə deyil. Təkcə özünütəhsildə səriştəliliyin nə qədər mürəkkəb və çoxmənəli olması aydın görünür. Qeyd olunan müddəalar eyni zamanda müasir təlimin bir çox komponentlərini də özündə əks etdirməklə pedaqoji qaydalarda kənara çıxmır. Özünütəhsil təlimin demək olarki bütün məqamlarında özünü doğruldur.

Göstərilən müddəalara əsasən dissertasiyada özünütəhsil fəaliyyətinin həyata keçirilməsi model şəklində verilir.

İ.N. Şaxova özünütəhsilin strategiyalarının reallaşdırılması mərhələləri içərisində ənənəvi olaraq bunları qeyd edir: problemin dərk edilməsi və onun həllinə tələbat, məqsədlərin dərk edilməsi, problem üzrə məlumat axtarışları, mənimsəmə, əldə edilmiş informasiyanın interiorizasiya edilməsi, onun dəyərlər təsiri ilə biliklərə, maraqlara, şəxsiyyəti formalaşdıran ustanovkalara çevrilməsi, onun təcrübəsi, biliklərin şəxsiyyətin mənəvi sferasına və fəaliyyətinə daxil edilməsi [138 s.166]. Yuxarıda sadalananlara diqqət yetirsək:

-özünütəhsil nə üçün lazımdır? – sualına cavab tapa bilərik.

Y.L. Şuklina qeyd edir ki, “bizim üçün ən əsas ictimai inkişafın hər bir mərhələsində özünütəhsil prosesində əldə edilən biliklərin sosial nizamlılığınının vasitəsi və nəticəsi kimi onun sosial – mədəni mahiyyətini göstərmək idi. Bu məqsədlə biz “özünütəhsil texnologiyası” anlayışını istifadə etdik. “Texnoloji yanaşma sosial hadisələrin dərk edilməsinin kifayət qədər geniş yayılmış üsuludur. Texnologiya (yunan sözü “techne” – incəsənət, ustalıq, bacarıq, “loqos” isə -

öyrənmə) “müəyyən tərzdə həyata keçirilən əməliyyatların məcmusudur” kimi müəyyən edili [131s.364].

Böyük ensiklopedik lüğətdə qeyd olunur ki, “Özünütəhsilin öyrənilməsi üçün başa düşmək lazımdır ki, sosial texnologiya təbii yolla yaranır, lakin o, süni səkində də layihələndirilə bilər. Təbii halda o, hərəkətlərin sosio-mədəni, məqsədəməvafiq, optimal və təkrar olunan məcmusunu təşkil edir və subyektin özünüinizamlama mexanizmi kimi çıxış edir. Digər tərəfdən isə o, sosial mühitə adaptasiya üsulu kimi göstərilir.... Özünütəhsilin təşkilinin texnoloji qanunauyğunluqlarının tədqiqi yalnız təhsil sferasını optimallaşdırmaq deyil, həmçinin cəmiyyətin mənəvi həyatının bütün strukturuna təsir etməkdir....Şəxsiyyət, sosial qrup özünün “dünya mənzərəsini”, şəxsi bilik sferasını formalaşdırır ki, bu da onun özünü qorumasını və özünüinkışafını təmin edir [101, s. 13-15]. Özünütəhsilin necə mürəkkəb və çoxsahəli olması yuxarıda qeyd olunan fikirlərdə özəksini tapıb. Belə ki, özünütəhsilin öyrənilməsi onun texnoloji qanunauyğunluqlarının cəmiyyətin həyatında, o cümlədən dünyanı dərkətmədə əvəzsiz olması göstərilir.

R.A. Kamaleyeva özünütəhsilin stimül və motivlərindən bəhs edərkən yazır ki, özünütəhsilə təhrik edən idrak tələbatı şagirdlərin fəal ictimai və şəxsiyyətyönümlü fəaliyyətində formalaşır. İdrak fəaliyyətinin müsbət emosional hisslər formasında, əvvəlcə nail olunan uğurlar, sonra isə idrak prosesinin özü üzərində möhkəmlənməsi zəruridir. İdrak vəzifələrinin uğurlu həlli, müəllimin şagird haqqında tərifləri və dostlarının bunu təsdiqləməsi şagirdə müsbət intellektual hisslər yaradır. İntellektual fəaliyyətdə təkrar olunan məmnunluq hissləri şagirdlərin özünüinkışafında bilik əldə etməyə davamlı tələbatına çevrilir. Bu tələbat özünütəhsilin spesifik gücü kimi özünü büruzə verir[114]. Beləliklə, psixoloji cəhətdən yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsilinə hazırlığı ilk növbədə, onların biliklərə olan daxili tələbatının formalaşmasından irəli gəlir. Bunun formalaşması üçün isə müvafiq şəraiti yaratmaq vacibdir:

Birincisi, biliklərin şəxsiyyətyönümlü xarakter daşması məqsədəuygundur. Çünki kollektivin ictimai fikri şagirdlərin baxışlarına, inamlarına və səy göstərmələrinə böyük təsir göstərir.

İkincisi, özünütəhsil prosesində gələcəkdə hansı fəaliyyətlə məşğul olacağından asılı olmayaraq şagirdlərdə ömür boyu təhsil almaya tələbatın formalaşması kimi davamlı ustanovkanın yaranması zəruridir.

Üçüncüsü, şagirdlərdə biliklərə tələbat və özünütəhsilin bəzi formalarını hər bir mərhələdə yaş xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla inkişaf etdirmək vacibdir [114]. Özünütəhsil özünüinkişaf üçün stimulverici faktordur. İntellektual cəhətdən digərlərindən fərqlənən şagird müəllim tərəfindən tərifiyəndikcə daha da ruhlanır. Bu ruh bir növ şagirdin daxili tələbatına çevrilir və onun intellektual səviyyəsinin yüksəldilməsinə xidmət edir.

Pedaqoji, psixoloji və sosioloji ədəbiyyatın təhlili göstərdi ki, bu vaxta qədər özünütəhsilin bir sıra nəzəri və praktik məsələlərinin tədqiq edilməsinə (L.Y. Ayzenberq, A.K. Qromtseva, Q.S. Zakirov, Zaletskiy A.V., Lvoviç V.A, Yudenko T.A.) baxmayaraq yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsil fəaliyyətinin təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə təsiri hərtərəfli tədqiq edilməmişdir.

Tədqiqat prosesində metodik ədəbiyyat da araşdırıldı. *“Ümumi təhsil mərhələsinin dövlət standartı və proqramları (kurikulumları)” nın 9.3. “Tam orta təhsil üzrə ümumi təlim nəticələri” maddəsində aşağıdakılar bildirilmişdir:*

Tam orta təhsili bitirmiş şagird aşağıdakıları bacarmalıdır:

- dinlədiyi və oxuduqlarına tənqidi və yaradıcı münasibət göstərməli, maraq dairəsinə əsasən onları yeni məlumatlarla zənginləşdirməli;

- marağına görə sərbəst məlumatlar toplamalı, onları sistemləşdirməli, təhlil və tətbiq etməli;

- informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından həyat fəaliyyətinin təşkili yönündə istifadə etməli;

- qarşılaşdığı həyati problemləri qiymətləndirməli və onların həlli istiqamətində optimal qərar qəbul etməli;

- insan əməyi, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını dəyərləndirməli, milli əxlaqi-mənəvi dəyərlər, habelə ümumbəşəri dəyərlərə həssas və tolerant münasibət bəsləməli;

- *xarici dildə (dillərdə) ünsiyyət saxlamalı; icraçılıq, təşkilatçılıq və idarəetmə ilə əlaqəli funksiyaları icra etməli və bu proseslərdə liderlik xüsusiyyətlərini nümayiş etdirməli;*

- *ana dilində yazılı və şifahi nitq mədəniyyətinə yiyələndiyi, ölkəsinin ədəbiyyatı, tarixi, coğrafiyası, görkəmli şəxsiyyətləri, həmçinin vətənin mənafeyinə qarşı olan əksqüvvələr barədə ətraflı məlumatlara malik olmasını nümayiş etdirməli* [92, s. 6]. Bu tələblər baxımdan dərsliklərin imkanları araşdırıldı.

Müəllimlərlə apardığımız müsahibələrdən aydın oldu ki, onlar IX, X, XI siniflərin tarix dərsliklərində materialların, tarixi faktların həddindən artıq çox verilməsini şagirdlərin yaddaşında müvəqqəti, yalnız statistik məlumat kimi qalmasını müşahidə edirlər. Dərsliklərdə mövzuların həcmının böyüklüyü də materialların şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsini xeyli çətinləşdirir. Onlar gələcək tədris illərdə X və XI siniflər üçün yazılacaq tarix dərsliklərində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Azərbaycanın müstəqillik qazandıqdan sonrakı dövrü və Vətən müharibəsi ilə bağlı daha geniş məlumatların verilməsini məqsədəuyğun hesab edirlər. Onu da qeyd etməliyik ki, dərsliklərdə şagirdləri özünütəhsilə istiqamətləndirən mövzulara, tapşırıqlara və suallara kifayət qədər rast gəlinmir.

“Ədəbiyyat” dərsliklərindən çıxarılmış Azərbaycanın bir çox tanınmış şair və yazıçıların əsərlərinin yenidən oraya daxil edilməsi, həmçinin XXI əsrin yazıçı və şairlərinin əsərlərinin də nəzərə alınması arzu olunandır. Belə olan halda şagirdlər müasirlərini də tanımış olarlar.

“Coğrafiya” dərsliklərində Azərbaycan haqqında məlumatların daha geniş verilməsi və dərsliklərin sadələşməsi tövsiyə edilir. Dərsliklərdə Azərbaycanın Milli Qəhrəmanları, tarixi şəxsiyyətləri, Bakı milyonçuları və xeyriyyəçiləri haqqında materialların daha geniş verilməsi məqsədəuyğundur” [96]. Vətən müharibəsindən sonra dağıdılmış şəhər və kəndlərdə aparılan bərpa işləri haqqında məlumatların verilməsi, şəkillərin daxil edilməsi materialın mənimsənilməsi üçün əlverişli olar.

Müasir dərslilər şagirdlərə müstəqil düşünməyi, tədqiqatçılıq və yaradıcılıq vərdişlərini inkişaf etdirən mövzular təqdim etməli, onları daim axtarışa sövq etməli, məntiqi tərəkürünü inkişaf etdirməlidir.

A.X.Hacıyev müəllimlər üçün hazırlanan metodik vəsaitlərdən yazarkən qeyd edir ki, *bunlar il boyu planlaşdırılan dərslərin gedişatını sxematik şəkildə deyil, yaradıcı prosesdə əks etdirməlidir. Başqa sözlə, müəllimlər üçün metodik vəsait dərsi daha yaradıcı qurmağa kömək edən ideyalar qaynağı olmalıdır. Burada dərslərin bir neçə variantda keçirilmə imkanları şərh olunmalı, daha hansı modellərdə qurulması ilə bağlı göstərişlər verilməlidir* [43, s.12]. Düşünürük ki, bu yönümdə hazırlanan metodik vəsaitlər şagirdlərin özünütəhsil fəaliyyətində müəllimlərə daha çox fayda verir.

Elmi-pedaqoji və metodik ədəbiyyatın öyrənilməsi və təhlili göstərir ki, yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsil fəaliyyətinə **iki mövqedən** yanaşmaq olar:

- sosial-mədəni mövqedən, yəni cəmiyyətin mədəni dəyərlərinin mənimsənilməsi, şagirdlərin sosiallaşması, müxtəlif mədəniyyətlərin qəbul edilməsi (multikulturalizm dəyərləri), həyatda baş verən hadisələrə yanaşmalar və intellektual sərbəstliyin təmin olunması, şagirdin özünüinkişafı üçün bazanın yaranması, özünürealaşdırması üçün imkanların yaradılması və s.;

- şəxsiyyətyönümlü mövqedən isə özünütəhsilin humanitarlaşma, fərdiləşmə, bilik əldə etməkdə fasiləsizlik, informasiyalaşdırma kimi xüsusiyyətlərini qeyd etmək olar.

Ədəbiyyatın təhlilindən belə qənaətə gəlmək olar ki, müəlliflər özünütərbiyə məsələlərinə daha çox toxunmuşlar. Özünütərbiyə üçün özünütəhsilin vacib şərt olması və onların bir-biri ilə sıx əlaqəsi kifayət qədər açıqlanmamışdır.

Daha bir nəticə ondan ibarətdir ki, özünütəhsil üzrə yuxarı sinif şagirdlərinin idrak fəallığının və fasiləsiz olaraq onlarda bilik əldə etməyə yaranan tələbatın ödənilməsinin təmin edilməsi haqqında fikirlər mövcud olsa da, bu istiqamətdə ölkəmizdə kifayət qədər tədqiqat işləri aparılmamışdır. Özünütəhsilin növləri, komponentləri göstərilməmiş, şərtləri, formaları, metodları, vasitələri və mərhələləri sistemli şəkildə işlənməmişdir.

Beləliklə, “*özünü təhsilin məğzi ondan ibarətdir ki, şagirdlər əqli əməyin yeni texnikası, mədəniyyəti ilə tanış olur, özünün təkmilləşməsi üzərində müstəqil olaraq işləyir. Özünü təhsil geniş pedaqoji imkanlara malikdir və yuxarı sinif şagirdlərinin hərtərəfli formalaşmasında (pedaqoji, psixoloji, fiziki, sosial-mədəni) böyük rolunu vardır*” [86, s. 33]. Özünü təhsil şagirdlərdə biliklər sistemi, dünyagörüşü formalaşdırması ilə yanaşı, onları həyata hazırlayır, fəal və yaradıcı düşünməyi, hərəkət etməyi öyrədir, inkişaf etdirir və özünü daim təkmilləşdirməyə sövq edir. Müasir təhsil məhz bu cür səriştəli şəxsiyyətlərin yetişdirilməsini tələb edir. Bu baxımdan da yuxarı sinif şagirdlərinin özünü təhsili üzrə məktəb təcrübəsi öyrənilmiş və ümumiləşdirilmişdir.

1.3. Yuxarı sinif şagirdlərinin özünü təhsil fəaliyyəti üzrə ümumtəhsil məktəblərinin və dünya təcrübəsinin öyrənilməsi

XXI əsr özünü təhsilin intensiv xarakteri ilə səciyyələnir. Zəmanəmizdə özünü təhsil şagirdlərinin hərtərəfli inkişafına, onların qabiliyyətlərinin, yaradıcı potensialının, özünü ifadə etməsinin, mənəvi aləminin aşkar edilməsinə istiqamətlənir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində şagirdlərin fəaliyyətinin uğurlu olması qeyri-standart qərarların həyata keçirilməsi, qətiyyətli, enerjili, təşəbbüskarlığı ilə müəyyən edilir. Bu keyfiyyətləri təlimin fərdiləşməsi və differensiallaşması, şagirdlərin maraq və meyillərinin nəzərə alınması nəticəsində əldə etmək olar.

Yuxarı sinif şagirdlərinin özünü təhsil fəaliyyəti üzrə məktəb və məktəbdənkənar təcrübənin öyrənilməsi bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirdi. Tədqiqatın gedişində bu sahədə müsbət cəhətlərin və çatışmazlıqların aşkar edilməsinə imkan yarandı. Özünü təhsil fəaliyyəti şagirdlərin meyil və maraqlarından asılı olduğu üçün onun növləri də müəyyənləşdi. Müvafiq ədəbiyyatın təhlili və təcrübənin

öyrənilməsi göstərdi ki, yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsil fəaliyyəti ilə məşğul olmasının dörd əsası vardır: özünütəhsilin sosial mənası, fəaliyyətin xarakteri, yaş amili və məqsəd.

Özünütəhsilin sosial mənası ondan ibarətdir ki, insanın bütün həyatı onun ətrafındakı insanlar arasında keçir. Özünütəhsil insanın daxili tələbatları əsasında yaranır və onun müxtəlif fəaliyyət növlərində özünü büruzə verir. Bu, həmçinin, sosial mühitdə şagirdin özünü reallaşdırması üçün lazımı keyfiyyətləri tərbiyə edir.

Yuxarı sinif şagirdləri üzərində apardığımız müşahidələr göstərir ki, bu dövrdə özünütəhsilin məqsədli dörd növü mövcuddur:

1. Məqsədyönlü özünütəhsil. Bu prosesdə şagird özü müəyyən bir sahəni öyrənmək üçün qarşısına məqsəd qoyur. Bu məqsəd növbəti fəaliyyəti müəyyən edir: məqsədlərin reallaşdırılması vasitələrini, vəzifələrin müstəqil qoyulması və həll edilməsini və sosial əhəmiyyətini (yaşlıları arasında tanınması və s. mövqeyi) nəzərdə tutur.

2. Müstəqil olaraq yeniliklərlə tanış olmaq, ölkədə və dünyada baş verən hadisələri izləmək. Bu, iki istiqamətdə baş verir: birincisi şagirdin hər hansı bir sahəyə olan həvəsi ilə bağlıdır. İdmana, musiqiyə, səyahətə, dünyada baş verən hadisələrə böyük maraq olduqda, bəzən bu, şagirdin həmin sahəni dərinlən öyrənməsinə gətirib çıxarır. Müstəqil özünütəhsil situativ də olur. Məsələn, məişət məsələləri ilə bağlı – mebelin təmiri, məişət texnikasının mənimsənilməsi, şəxsi avtomobilin öyrənilməsi və s.

3. İdraki özünütəhsil insanın idrak tələbatları ilə əlaqədar olub onun şəxsi və sosial təcrübəsini genişləndirir. Hər hansı bir elmə dərinlən yiyələnmək, həmçinin bağbanlıq, ovçuluq, balıqçılıq da buna aid edilə bilər ki, bunları da təhsil prosesində əldə edə bilərlər. İkinci tərəfdən isə idraki özünütəhsil yaradıcı yanaşmanı təmin edir. Şagird öz təşəbbüsü ilə hər hansı bir yeni məlumatı və ya bilikləri əldə edir.

4. Sosial mühitdə özünü təsdiq etmək və reallaşdırmaq üçün özünütəhsil. Bu, özünütəhsil fəaliyyəti olaraq yuxarı sinif şagirdlərinin fiziki, intellektual, əxlaqi, mənəvi sferalarını əhatə edir və onun şəxsiyyətinin formalaşmasında, özünü

istədiyi kimi görməyə istiqamətlənir. Onda yeni keyfiyyətlər yaranır: qərar qəbul etmək, şəxsi təcrübəsini genişləndirmək, dünyagörüşü və dünyaya baxışı genişləndikcə insani keyfiyyətlərinin də formalaşması və özünü tanıtdırması və s.

Müşahidələr göstərir ki, özünütəhsil şagirdin əhatə olunduğu mühitdə özünü reallaşdırması prosesi ilə əlaqədar olub özünümüəyyənləşdirmə, özünütəsdiq, özünütəkmilləşdirmədə ifadə olunur.

Özünümüəyyənləşdirmə şagirdin öz maraqlarını aşkar etməsi, bununla əlaqədar məlumatlar toplaması, yaşlıları arasında öz mövqeyini təsdiq etməsi, qərar verməsi ilə izah olunur.

Özünütəsdiq şagirdin sositumda, yaşlıları arasında öz biliyi, bacarığı, məlumatlılığı, çevikliliyi ilə şəxsiyyətini təsdiq etməsinə səy göstərməsidir.

Özünütəkmilləşdirmə insanın həyatında böyük rol oynayır və onun fiziki, intellektual, mənəvi sahələrini əhatə edir. Bu proses bir çox hallarda yeniyetmə dövründən başlayaraq öz şəxsi idealını dərk edənədək davam edir. Bu proses müqayisələr, təhlillər və ümumiləşdirmələrlə bağlıdır.

Əslində bir fəaliyyət kimi özünütəhsilin məqsədinin olması vacibdir, lakin bəzən şagirdlərdə qarşıya məqsəd qoymaq müşahidə olunmur. Bəzi hallarda hansısa məlumatı sadəcə olaraq başlığının cəlb etdiyi üçün oxuyur, heç bir motiv olmadan izləyirlər. Soruşduqda isə deyirlər ki, “sadəcə olaraq baxıram, maraqlıdır”. Nə üçün maraqlı olduğunu isə deyə bilmirlər. Buna görə də hansı amillərin şagirdləri özünütəhsilə sövq etməsi bəzən müəmmalı qalır, hər hansı bir hadisənin cəlb etməsi və yaxud qarşıya çıxan bir məlumatın izlənilməsi onları yeni məlumat almağa yönəldir.

Müşahidə etdiyimiz faktlar belə nəticə çıxarmağa əsas verir ki, özünütəhsilin məqsədsiz növü də mövcuddur. Bəzən müasir texnologiyalar şagirdlərin diqqətini cəlb edir. Bu, kompüter, iqtisadiyyat, dizayn, parapsixologiya və s. olur. Belə hallarda şagird qarşısına heç bir məqsəd qoymur, sadəcə olaraq qarşısına çıxan məlumatları izləyir və onu cəlb edən məsələləri öyrənir. Bu faktlar özünütəhsilin məqsədsiz növlərini də müəyyən etməyə imkan verir:

Situativ özünütəhsil. Yəni bu özünütəhsil şagirdlərdə hər hansı bir sahəyə müəyyən müddətdə maraq oyadır. Bu, EHM, astrologiya və yaxud özlərinin bir seçimi olur.

Ötəri özünütəhsil. Yəni şagird məqsədyönlü surətdə çalışdığı zaman qarşısına çıxan yeni məlumat və bilikləri də öyrənir, şəxsi və sosial məqsədlərlə ondan istifadə edir.

Müşahidələr göstərir ki, özünütəhsilin mənfi və müsbət cəhətləri də mövcuddur. Son illər internetin yaranması ilə şagirdlərin yeni biliklər əldə etmək üçün özünütəhsil imkanları genişlənmişdir. İnternetdən istifadə etdikdə şagirdlərin müstəqil olaraq bilik əldə etməsi prosesində yaranan bəzi müsbət cəhətlərə aşağıdakılar aiddir:

1. Müstəqil fəaliyyət olduğu üçün şagirdlərə nə evdə, nə də məktəbdə vaxt məhdudiyyəti qoyulmur.

2. Müstəqil işləmək intizam, dözümlülük və məqsədyönlülük tələb edir. Şagirdə bu keyfiyyətlər olmasa da, gördüyü işə olan maraq ona bunları aşılrayır.

3. İnternetdə işləmək üçün böyük maddi vəsait tələb olunmur.

Mənfi cəhətlərə isə bunlar aiddir:

1. Yenilikləri axtara-axtara lazımsız informasiylara həm vaxt sərf edilir, həm də şagirdin mənəviyyatına mənfi təsir edən məlumatlar meydana çıxır.

2. İnformasiyaları əldə etdikcə, şagird onlardan danışır, lakin təcrübəyə tətbiq edə bilmir.

3. Şagird məlumatları ardıcıl, sistemli əldə etmir. Biliklərin zənginləşməsinə nəzarət edilmir.

4. Hansı məlumatı əldə etmək istəyirsə, şagird axtarışı sadədən mürəkkəbə doğru aparmalıdır. Bunun üçün saytları araşdırmalı, məlumatları sistemləşdirməli və prioritet olanları önə çəkməlidir. Bütün bunlar çox vaxt itirməyə səbəb olur.

5. Şagirdlər telefon, internet vasitəsilə çox uzaqda olan yaşlıları ilə ünsiyyət saxlamağa üstünlük verir, amma çox vaxt yanaşı oturduğu dostu ilə maraqlanmır. Bu da canlı ünsiyyətin azalmasına, sosial passivliyə gətirib çıxarır. Bundan başqa şagirdlərdə kompüterə, internetə aludəçilik yaranır. Onlar yalnız lazımlı deyil, hətta

lazımsız məlumatları da oxuyurlar, yalnız virtual dünyaya diqqət yönəltməklə məktəbdə, həyatda, evdə baş verən problemlərə biganə qalırlar.

Dünyanı cənginə alan koronavirus (Covid 19) pandemiyasının 2020 -ci il martın 3-dən ölkəmizdə yayılması özünütəhsil fəaliyyətini ön plana çəkdi. Təlimin onlayn keçirilməsi kifayət qədər səmərəli olmadığı üçün (internetin bəzi bölgələrdə olmaması, zəif olması, şagirdlərin səhlənkarlığı və s.) özünütəhsil fəaliyyəti bu boşluğu nisbətən aradan qaldırdı.

Müəllimlərlə aparılan söhbətlərdən aydın oldu ki, yuxarı sinif şagirdləri özünütəhsil prosesində multimediyanın müxtəlif növlərindən istifadə edirlər.

1. Müəyyən videomaterialın ardıcıl baxılması.
2. Audiokitabların dinlənməsi.
3. Elektron kitabların oxunması.
4. Maraqlandığı fənn üzrə məlumatların əldə edilməsi.
5. Kompüter proqramları ilə iş və s.

Multimediya mənbələri aşağıdakılardır:

- 1.Video. Audio-məlumatlar.
2. Elektron ədəbiyyat (bədi, klassik, elmi-publisistik və s).
3. İnternet.
4. Kompüter proqramları.

Forma və müstəqilliyindən asılı olaraq özünütəhsilə iki cür yanaşma müəyyənləşdirmək olar:

I. Özünütəhsilə sistemli yanaşma. Bu yanaşma məktəbin rəhbərliyi tərəfindən idarə olunur. Şagirdlər rəhbərliyin verdiyi tapşırıqları yerinə yetirir, biliklərini zənginləşdirirlər. Bu cür yanaşma zamanı da şagirdlər verilən tapşırıqdan kənara çıxaraq, öz maraqlarına müvafiq biliklər əldə edə bilirlər. Bu isə ikinci yanaşmaya, yəni özünütəhsilin yüksək səviyyəsinə uyğun gəlir.

II.Şəxsi maraqlara uyğun özünütəhsilə yanaşma. Bu yanaşma zamanı şagirdlər öz marağında olan məlumatları öyrənir və özünü təkmilləşdirirlər. Buna görə də onlar öz məşguliyyətinin proqramını da özləri müəyyənləşdirirlər. Bu

yanaşmada şagirdlər özünənəzarəti həyata keçirir, özünə hesabat verir, daha doğrusu, onlar bir şəxsiyyət kimi özünü idarə etməyi öyrənirlər.

Məzmununa görə biliklər müxtəlifdir və onlar müəyyən funksiyalar daşıyırlar. Bəzi biliklər şagirdlərin dünyagörüşünü artırır, ətraf mühitin müxtəlif tərəflərinə münasibəti müəyyənləşdirir, daha doğrusu, nəzəri biliklər əldə edilir.

Şagird biliklər əldə etməklə yanaşı, həm də öz davranışını, həyat tərzini də formalaşdırır. Aydın ki, özünütəhsil prosesində yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, özünütərbiyə də formalaşır.

Biliklərin ən başlıca funksiyası yeni biliklər əldə etməyin yollarını öyrənməkdir. Onların mənimsənilməsi özünütəhsilin səmərəliliyini təmin edir. Nəzəriyyədə və təcrübədə bilik qazanmaq qabiliyyəti formalaşdırılır ki, bu da özünü şagirdlərin idrak fəaliyyətində büruzə verir.

Müşahidələr göstərir ki, özünütəhsillə məşğul olan yuxarı sinif şagirdləri həm də əməksevər və iradəli olurlar. Özünütəhsil prosesində biliklərin əldə edilməsi fikri fəaliyyəti, iradi keyfiyyətləri, təşkilatçılığını və israrlılığı fəallaşdıran müstəqil öyrənmə prosesidir.

Məktəb təcrübəsinin öyrənilməsi göstərir ki, müəllimlərin əsas problemlərindən biri zəif şagirdlərlə işləməkdir. Zəif şagirdlərin əqli qabiliyyətləri və təlimdə əldə edilən bacarıq və vərdişləri, yaddaşı zəif olduğundan onlarda motivasiya yaratmaq da çətin olur. Lakin bəzi müəllimlər bu cür şagirdlərlə xüsusi iş aparır və onların da özünütəhsil imkanlarından istifadə etməsini təmin etməyə çalışırlar. Aşağıda müəllimlərin bu cür şagirdlərlə apardıqları işin istiqamətləri göstərilir:

1. Şagirdin özünütəhsillə məşğul olmaq istəməməsinin səbəblərinin öyrənilməsi.
2. Əqli fəaliyyəti zəif olan uşaqlarla işin aparılması.
3. Ailə vəziyyətinin və şəraitinin öyrənilməsi.

Təlimdə və özünütəhsil prosesində geriliyi aradan qaldırmaq üçün bunu yaradan səbəblər aşkarlanır. Bu, təlim və özünütəhsil prosesinin düzgün təşkil olunmaması, əqli fəaliyyətin aşağı olması, öyrənməyə motivasiyanın olmaması, müəllimin bu sahədə təcrübəsinin olmaması ilə əlaqədardır. Bu problem həm

valideynləri, həm müəllimləri, həm də şagirdləri narahat edir. Psixi cəhətdən sağlam olan hər bir şagird yaxşı oxumaq, bacardıqca çox məlumat əldə etmək istəyir.

Məktəb təcrübəsində müşahidə etdiyimiz müsbət cəhətlərdən biri yuxarı siniflərdə seminar məşğələləri də keçirilir. *“Seminar məşğələləri məktəbin yuxarı siniflərində, əsasən humanitar fənlərin tədrisində tətbiq olunur. Bu məşğələlərin məqsədi şagirdləri müstəqilliyə alışdırmaqdan, onlara özünütəhsil bacarıqları və kollektiv müzakirə təcrübəsi aşılamaqdan ibarətdir”* [19, s. 113].

Məktəb təcrübəsinin öyrənilməsi göstərdi ki, özünütəhsilə motivasiyanın olmamasının səbəblərini iki mövqedən izah etmək olar: sosial səbəblər və şəxsi səbəblər. Sosial səbəblərə şagirdin ətrafındakı insanların təhsilə dəyər verməməsini, dostların təsirini, ev şəraitində özünütəhsil üçün imkanların yaradılmamasını, ailə münaqişələrini, dərslərin maraqsız keçirilməsini, müəllimin düzgün yanaşmamasını, şagirdlərin həddən artıq yüklənməsini, biliklərin sistemli şəkildə dərk olunmamasını və s. aid etmək olar. Şəxsi səbəblərə isə maddi vəziyyəti, şagirdlərin səhhətindəki problemlərlərin olmasını, əqli inkişafın zəifliyini, şagirdin təhsilə olan münasibətinin düzgün formalaşmamasını və onun ictimai əhəmiyyətini dərk etməməsini aid etmək olar. Bütün bunlar təlim və özünütəhsil prosesində özünü büruzə verir.

Pandemiya dövründə məktəb təcrübəsinin öyrənilməsi göstərir ki, özünütəhsil prosesinin uğurlu keçməsi üçün elektron təlimdə əsas funksiyaları istifadə etmək yaxşı nəticə verir: praktik tapşırıqların verilməsi, informasiya ilə müstəqil işləmək bacarığının formalaşdırılması; şagirdlərə təlim materialının göndərilməsi – elektron poçtlar, video-konfranslar, videofilmlər; məsləhətlər – informasiya materialları, yaranan problemlər; biliklərin yoxlanılması – test, video-sorgular, keys texnologiyaları; yuxarı sinif şagirdlərinin ünsiyyətinin təşkili (təlimin kollektiv formaları) və s.

Təlim fəaliyyətinin keyfiyyəti və təlim materialının mənimsənilməsi dərəcəsi elektron təlimin təşkili prosesinin səviyyəsindən asılıdır. Təcrübə göstərir ki, elektron təlim vasitəsilə şagirdlərdə idrak fəaliyyəti yaxşı nəticələr verir və

şagirdlərin müstəqil işləməsini təmin edir. Lakin sərbəst, praktik olaraq heç bir məhdudiyyət qoyulmayan təlim qrafikində şagirdlər özləri daxilən motivasiya yaradır, fəaliyyətini nizamlayır, materialları vaxtında təhlil edir və tapşırıqları yerinə yetirirlər. Ona görə də özünütəhsil prosesinin motivasiyasız, öz vaxtını idarə etmək bacarığı, özünütənzimləmə olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Buna görə də elektron təlimin müxtəlif vasitələrini yaradarkən hələ layihələndirmə mərhələsində, həmçinin onların təlim prosesində istifadəsi zamanı informasiya qəbulunun psixoloji və fizioloji xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması zəruridir. *“Elektron təlim zamanı şagirdlərin özünütəhsilinin yüksəldilməsi üçün müəllim təşkilat anlarına (materialın təhlilinin dəqiq zamanını və yerinə yetirilməsini müəyyən etmək, şagirdlərin fəallığının daim monitorinqini aparmaq, müxtəlif məsələlər üzrə məşğələlər təşkil etmək) diqqət yetirməlidir ki, bu da motivasiyanın yüksəlməsinə və bunun nəticəsi olaraq müstəqilliyin inkişafına xidmət edir”* [132, s. 274-278].

Özünütəhsil zamanı biliklərə nəzarət edilməsi çətinlik törədir. Buna baxmayaraq müasir dövrdə şagirdlərin özünütəhsilinin müxtəlif iş növləri geniş tətbiq olunur: esse, fərdi layihələr, onlayn rejimdə testlər və imtahanların təşkili və s. Şagirdlərin qiymətləndirilməsi onları müstəqil material axtarmağa stimullaşdırır. Qiymətləndirmə zamanı bu xüsusiyyətlərə xüsusi diqqət yetirilir: bütün kursun bölmələrə bölünməsi, kursun məzmunu üzrə kontrol işlərin tətbiqi, sərbəst işlərin təhvil verilməsi müddətinin müəyyənləşdirilməsi.

Elektron təlimin psixoloji və pedaqoji xüsusiyyətlərini ətraf mühitin təsiri, informasiyanın qarşılıqlı təsiri təşkil edir. Bu xüsusiyyətlər özünütəhsilin təşkilini, tətbiq olunan vasitə və metodlarını, həmçinin nəzarət formalarını və qiymətləndirmə fəaliyyətini müəyyənləşdirməyi tələb edir.

Elektron təlimin məktəblərdə böyük vüsət almasına baxmayaraq bu gün o, mütaliənin yerini əvəz edə bilmir. Yuxarıda deyilənlərlə yanaşı, elektron təlimin çatışmazlıqları da müşahidə olunmuşdur. Bütün dövrlərdə incəsənət, ədəbiyyat və tarixin öyrənilməsi insanların dünyagörüşünün və mədəniyyətinin formalaşmasında böyük rol oynamışdır. Əsl incəsənət və ədəbiyyat insanın daxili aləmini

dəyişir, zənginləşdirir, onlara xeyirxahlıq, insanlara məhəbbət hissi aşılayır. Bu istiqamətdə bədii ədəbiyyat birinci yerlərdən birini tutur. Böyük mütəfəkkirlər, ictimai xadimlər, filosoflar, yazıçılar dəfələrlə insanın bədii zövqünün formalaşmasında, inkişafında mütaliənin rolunu yüksək qiymətləndirmişlər. Görkəmli tənqidçi-ədəbiyyatşünas Y. Qarayev bildirirdi ki, *“klassik - əbədi mənasını verir. Klassiki klassik olmayandan ayıran tək cəhət də elə budur. Klassik əsərə müasirliyi kənardan daxil etməirlər. Əsrdən-əsrə klassiklər özləri addım atır. Daha dəqiq desək, bəşəriyyət, xalqlar özləri əsrdən-əsrə addımladıqca klassikə daha çox yanaşırlar. Hədəf dahi klassikin yaradıcılığına xas nəhayətsizliyin, bitməz-tükənməzliyin yeni hüdudlarını kəşf etməkdən ibarətdir”* [56, s. 178].

Yuxarı sinif şagirdləri üçün də mütaliə daxili mədəniyyətin formalaşması, bəşər tarixində əldə edilən biliklərin mənimsənilməsində fundament rolunu oynayır.

Azərbaycanın dahi yazıçıları, tarixçiləri və şairlərinin əsərlərində mənəvi dəyərlər, davranış normaları, bilik əldə etmək məsələləri geniş əks olunmuşdur. Bu baxımdan klassik ədəbiyyatın kitabdan oxunmasının misilsiz xidmətləri vardır.

Bu gün klassik ədəbiyyatın oxunmasına tələbatın azalması bütün dünyada gedən sosial dəyişikliklərlə bağlıdır. Buna görə də oxucuların sosial dəyişikliklərin nəticəsində həyatın dəyərlərinə münasibəti, məhz mütaliə etməyə marağı azalmışdır. Müşahidələr göstərir ki, özünütəhsil zamanı yuxarı sinif şagirdləri həyatda yaşamagın əsl məqsədindən, mənəvi tərəfindən daha çox yaxşı yaşamaq, qazanc əldə etmək haqqında daha çox düşünürlər. Bununla əlaqədar olaraq qeyd etmək lazımdır ki, intellektual cəhətdən mütaliə edən şagirdlər, mütaliə etməyənlərdən fərqlənirlər. Onlar problemi dərk etməkdə, danışıq zamanı əsas fikri tutmaqda, məntiqlə cavab verməkdə, situasiyanı adekvat qiymətləndirməkdə və qərar verməkdə daha çox fəallıq nümayiş etdirirlər. Mütaliə edən şagirdlər daha dərin yaddaşa, fəal yaradıcı təxəyyülə malikdirlər və onların nitqi daha zəngindir. Sözsüz ki, onlar da həyatda daha fərvan yaşamağı arzulayırlar. Amma bu cür şagirdlər az da olsa mənəviyyatın zənginləşməsinə də böyük önəm verirlər.

Məktəb təcrübəsinin öyrənilməsi göstərmişdir ki, müasir dövrdə kompüter, internet şagirdləri bədii ədəbiyyatın oxunmasından uzaq salmış və illər boyu davam edən oxucu-kitab münasibətləri pozulmuşdur. Bədii ədəbiyyat yalnız xalqın əsrlər boyu əldə etdiyi nailiyyətləri deyil, həm də dünyada meydana gələn yeni mənəvi və mədəni dəyərlərin formalaşdırılması vasitəsidir. Elektron kitablar bu cür kitab rolunu oynaya bilmir. Çünki elektron kitablarda ənənəvi kitablara məxsus oxucu-kitab, mənəviyyat və maddiyyat vahidliyi pozulur.

Kompüterdən kitab mətnini oxuyarkən şagird artıq kitabla deyil, maşınla ünsiyyət edir. İnternetin tərəfdarları bunun mütləiyə heç bir dəxli olmadığını iddia etsələr də, mütləiyə edən şagirdlərin mütləiyə etməyənlərdən fərqi hər bir situasiyada özünü büruzə verir. Şagirdlər mütləiyə nə qədər çox təşəbbüs və müstəqillik göstərirərsə, bunun təlim və tərbiyə nəticələri daha yüksək olur. Çünki yalnız bu prosesdə həyata baxışlar və ideyalar yaranır. Bununla şagirdlərin dünyagörüşü, mühakimələrindəki və praktik fəaliyyətindəki müstəqillik özünü göstərir.

Məlum məsələdir ki, internet insan ağılının yaratdığı bir möcüzədir. Lakin maraqlı bir romanı kompüterdən oxumağın nə dərəcədə yorucu olduğunu müşahidə edirik. Bu, yalnız fiziki yorğunluq deyil, şagird hətta oxuduğu mətndən zövq ala bilmir. Belə hallarda müəllimin müdaxiləsi və şagirdi kitabdan oxumağa yönəltməsi məqsədəuygundur.

Lakin kitabın təhsilverici və tərbiyəvi təsiri mətnin həm dərinliyindən, həm də şagirdin onu mənimsəməsindən çox aslıdır. Özünü təhsil prosesində məhz bu qabiliyyətlər inkişaf edir.

Yuxarı sinif şagirdlərinin klassik ədəbiyyat oxuması onlarda ətrafdakı insanlara müsbət münasibət aşılayır. Məhz klassik ədəbiyyatın oxunması şagird şəxsiyyətinin dünyagörüşünü formalaşdırır. Klassik ədəbiyyat şəxsi və ictimai dəyərlərin, ətraf ələmə, insanlara və özünə münasibətin oriyentiri kimi mənəvi dəyərlərin xəzinəsidir.

Yuxarı sinif şagirdlərinin özünü təhsil prosesində klassik ədəbiyyatın rolunu yüksək qiymətləndirərək bu fəaliyyətin əsas funksiyalarını aşağıdakı kimi formalaşdırmaq olar:

1. İdrak funksiyası. Bu funksiya özünü şagirdlərin biliklərlə (dünya, təbiət, insanlar, hadisələr, münasibətlər) zənginləşməsində büruzə verir. Bundan əlavə, bir kitabı oxuduqdan sonra şagirdlərdə özünüdərək müşahidə edilir. Özünüdərək özünütərbiyə və özünütəhsillə birgə dünyagörüşünün formalaşmasında böyük rol oynayır. Şagird özünü dəyişməyə, özünü təkmilləşdirməyə can atır.

2. Tərbiyəvi funksiyası. Bu funksiya bədii ədəbiyyatın şagirdin hiss və şüuruna təsirində özünü büruzə verir. Bədii obrazlardan istifadə etməklə müəllif oxucunu baş verən hadisələrə münasibət göstərməyə və bundan dərs almağa sövq edir.

3. Kommunikativ funksiya. Bu funksiya çoxşəxəlidir və digər funksiyaları da qabaqlayır. Çünki şagird kitabla kontakta daxil olarkən nəyisə dərk edir, mütaliədən məmnun olur, estetik zövqünü formalaşdırır.

4. Estetik funksiya. Həqiqəti əks etdirən əsərlər daim insanlarda estetik hisslər yaşatmışdır. Yaxşı əsər şagirdlərdə bədii zövqü formalaşdırır, onun davranışına və insanlarla münasibətinə müsbət təsir göstərir. Kitab oxumaq həmçinin şagirdlərdə bəşəri dəyər kimi bilavasitə mədəniyyətin formalaşmasına təsir göstərən gözəllik haqqında təsəvvürlər yaradır.

5. Yaradıcı funksiya. Bu funksiya yuxarı sinif şagirdlərini özünüinkişafa, özünü təkmilləşdirməyə və müxtəlif sahələrdə yaradıcılıq nümayiş etdirməyə sövq edir. O, yekun funksiya olaraq şəxsiyyətin mənəviyyatının formalaşmasında iştirak edir. Bu, özünü şagirdlərin şəxsi imkanlarını bədii ədəbiyyatın təsiri ilə inkişaf etdirməsində büruzə verir.

Şagirdlərlə aparılan sorğular göstərir ki, şagirdlər məktəb dövründə klassik ədəbiyyat oxuyurlarsa, onlar heç vaxt bu əsəri unutmur və həyatının müəyyən anlarında bir yaxın dost kimi yenə o kitablara müraciət edirlər. Kitabı hər dəfə oxuyarkən şagird ondan zövq alır, yeni fikirlər yaranır, müdrik məsləhətlərlə qarşılaşır. Onlar öz imkanlarının və arzularını müqayisə edə bilir, çatışmazlıqlarını qiymətləndirir və onları aradan qaldırmağın yollarını öyrənirlər. Bu halda da kitab və onun müəllifinin təcrübəsi müdriklik və mədəniyyət mənbəyi kimi şagirdin köməyinə gəlir.

Beləliklə, zənnimizcə klassik ədəbiyyatın müəllimlərinin özünütəhsil prosesində şəxsiyyət yetişdirir. Lakin buna baxmayaraq kitab oxuyanların sayı azalır. Bu, bütün dünyada gedən prosesdir. Bunun səbəbi bəlli olsa da, çıxış yolu vardır. Birinci növbədə kitaba maraq ailədən başlanır. Sosiallaşma prosesi sonsuzdur və şəxsiyyətin formalaşması da uşaqlıq dövründən başlayır. Müəllimlərinin və bədii zövqün məktəbəqədər yaş dövründən başlaması məqsədəuyğundur. Məktəb dövründə bu vərdisləri aşılamaq nisbətən çətinlik törədir. Buna görə də şagirdlərin lazımı kitabları əldə etməsi üçün kitabxana işçilərinin, fənn kabinetləri müəllimlərinin daim ardıcıl iş aparması, ilk dərslərdən hansı kitabların oxunmasının daha vacib olduğunu şagirdlərə çatdırması vacib şərtlərdəndir.

Yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsil prosesində kitabxana böyük rol oynayır. Bu gün onun əsas vəzifəsi şagirdləri həm informasiya resursları ilə təmin etmək, həm də öz şəxsi tələbatlarını ödəmək üçün onları tapmağı öyrətməkdir. Müşahidələr göstərir ki, bir sıra məktəblərdə kitablarla müstəqil iş bacarıqlarını öyrətmək, həmçinin zəruri dərslər və yaxud bədii kitabın dünya informasiya məkanında axtarışı üzrə kitabxana işçiləri yuxarı sinif şagirdləri ilə informasiya mədəniyyətinin əsasları üzrə məşğələlər təşkil edirlər.

Özünütəhsil zamanı kitabxananın təşkil etdiyi bədii, elmi, kütləvi, ədəbiyyatların oxunması, müzakirəsinə dair tədbirlər şagirdlər tərəfindən rəğbətlə qarşılanır. Fəal şagirdlər üçün bu tədbir oxuduqlarının yekunu, yaradıcılıq bayramı kimi qeyd olunur. Digər iştirakılar üçün isə maraqlı kitabların təqdimatı kimi, yəni onlarda oxumağa istək yaratmaq formasında keçirilir. Beləliklə, özünütəhsil prosesində bədii ədəbiyyatın oxunması şagirdləri həm mənəvi cəhətdən zənginləşdirir, həm də dünyagörüşünü genişləndirərək multikultural dəyərlərə malik şəxsiyyət kimi yetişməsində böyük rol oynayır.

Yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsili üzrə sinif rəhbərlərinin və müəllimlərin bir qisminin apardığı işləri təhlil edərkən aşağıdakı mövzular üzrə tədbirlər təşkil etmələri məlum oldu:

Ekoloji biliklər üzrə:

1. Ekoloji tərbiyənin məktəblinin şəxsiyyətinə təsiri.

2. Yuxarı sinif şagirdlərinin ekoloji mədəniyyətinin formalaşması.

3. Ailədə ekoloji tərbiyə.

Tərbiyə işləri üzrə:

1. Yuxarı sinif şagirdləri ilə tərbiyə işlərinin xüsusiyyətləri.

2. Yuxarı sinif şagirdlərinin həyat fəaliyyətinə hazırlanmasına fərdi yanaşmaların formaları.

3. Yuxarı sinif şagirdlərində mənəvi dəyərlərin formalaşmasına təsir edən forma və metodlar.

4. Etik mədəniyyətin formalaşması prosesində yuxarı sinif şagirdlərinin özünü qiymətləndirməsi.

Şəxsiyyətin formalaşması üzrə:

1. Özünütəhsil prosesinə kulturoloji yanaşma.

2. Yaradıcı şəxsiyyətin formalaşması.

3. Millətlərarası ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşdırılması.

4. Özünütəhsilə şəxsiyyətyönlü yanaşma.

Sosial-pedaqoji fəaliyyət üzrə:

1. Sinif rəhbərinin sosial-pedaqoji fəaliyyəti.

2. Şagirdlərin sosial müdafiəsi üzrə sinif rəhbərinin fəaliyyəti.

3. Sinif rəhbərinin uğursuz ailələrlə sosial-pedaqoji fəaliyyəti.

Kütləvi informasiya vasitələrinin istifadəsi üzrə:

1. Kütləvi informasiya və kommunikasiya vasitələrinin tərbiyəvi potensialı.

2. Kompüter texnologiyalarının mənimsənilməsi prosesində yuxarı sinif şagirdlərinin tərbiyəsi.

3. Özünütəhsil prosesində müasir texnologiyalar: mahiyyəti, tətbiqi təcrübəsi, inkişaf perspektivləri.

Dərsdənkənar vaxtlarda şagirdlər üçün uğurlu situasiyaların yaradılması:

1. Yuxarı sinif şagirdlərinin kollektiv kteativ fəaliyyətinin təşkili.

2. Kollektiv fəaliyyətin yaradıcı istiqamətləri.

3. Dərsdənkənar vaxtlarda şagirdlərlə işləməyin xüsusiyyətləri.

4. Yuxarı sinif şagirdləri ilə fərdi işlərin aparılması.

5. Yuxarı sinif şagirdləri ilə qruplarla işlərin aparılması.

Məktəbdə özünüidarəetmə sahəsində tətbiq olunan mövzular

1. Müasir məktəbdə vətənpərvərlik tərbiyəsinin əsas prioritetləri.

2. Yuxarı sinif şagirdlərində milli özünüdərkini formalaşdırılması.

3. Yuxarı sinif şagirdlərinin Azərbaycan xalqının ənənələri əsasında tərbiyəsi.

4. Vətəndaşlıq tərbiyəsində tarixi və mədəni irsin və ənənələrin istifadə olunması.

5. Yuxarı sinif şagirdlərində sağlam həyat tərzinin formalaşdırılması.

6. Dərsdənkənar vaxtlarda yuxarı sinif şagirdlərinin fiziki tərbiyə formaları.

7. Bazar münasibətləri şəraitində yuxarı sinif şagirdlərinin həyata hazırlığı.

8. Yuxarı sinif şagirdlərinin ailə həyatına hazırlanması.

9. Yuxarı sinif şagirdlərinin şəxsiyyətinə psixoloji və pedaqoji yanaşmalar.

10. Deviant tərbiyəli şagirdlərlə özünütəhsilin təşkili.

11. Yuxarı sinif şagirdlərinin qanun pozuntularının profilaktikası.

12. Yuxarı sinif şagirdlərində hüquq mədəniyyətinin formalaşdırılması.

13. Oyunlar yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsilinin mühüm vasitəsi kimi.

14. Əmək tərbiyəsi üzrə ailə və məktəbin birgə fəaliyyəti.

15. Musiqi, təsviri fəaliyyət və bədii ədəbiyyat nümunələrində yuxarı sinif şagirdlərinin bədii-estetik zövqünün formalaşması.

Müşahidələr göstərir ki, yuxarı sinif şagirdləri kiçik yaşlı şagirdlərdən fərqli olaraq qiymət almaq deyil, ali məktəbə daxil olmaq haqqında daha çox düşünürlər. Çünki bu dövrdə onlar artıq öz yolunu, sənətini seçmiş olurlar və müvafiq ali məktəbə hazırlaşirlər. Ona görə də qəbul imtahanlarında verəcəkləri fənlərə daha çox diqqət yetirirlər. Lakin müəllimlər məktəb rəhbərləri bununla razılaşmır və hesab edirlər ki, yuxarı sinif şagirdləri bütün fənlər üzrə dərsləri mənimsəməlidirlər.

Bəzi məktəblərdə bu vəziyyətdən çıxmaq üçün təhsilin özünütəhsil formasından istifadə etməyi üstün tuturlar. Bu cür təhsil forması təlim materialını müstəqil öyrənməyi və elə məktəbdə də yekun attestasiya keçməyi nəzərdə tutur. Bu variant idman, musiqi, rəqslə məşğul olan şagirdlər üçün də əlverişlidir. Çünki

bu fəaliyyətlərə də təlimdən az vaxt sərf olunmur. Bu məktəblərdə iş elə qurulur ki, məşqlər təlimlə bir vaxta düşməsin.

Şagirdin fərdi keyfiyyətlərindən asılı olaraq proqram tərtib olunur. Məsələn, hər hansı fənn üzrə iki ilin materialı bir ildə keçilir. Bəzi hallarda müəllimlər müəyyən müddət ərzində yuxarı sinif şagirdləri üçün mühazirə kursları təşkil edir və yaxud distant təlim təşkil edir.

Cədvəl 1.3.1 (Əlavə № 1)

Şagirdlərin özünütəhsili üzrə müəllimlərlə aparılan anket sorğusu

Şagirdlərin özünütəhsil üzrə qabiliyyətlərinin aşkar olunması (9- 10- cu siniflər, 116 şagird)

Nəticə

Özünütəhsil fəaliyyətinin müəyyənləşdirilməsi	Şagirdlərin sayı
	116 şagird / 100%
İnfantil şagirdlər	12%
Həyəcanlı şagirdlər	11%
Özünə əmin olmayan şagirdlər	18%
Özünə əmin olan şagirdlər	9%
Özünütəşkil etməkdə çətinlik çəkən şagirdlər	12%
Tez yorulan şagirdlər	16%
Fəaliyyət tempi yüksək olan şagirdlər	16%
Psixi funksiyaları zəif olan şagirdlər	6%

Özünütəhsil üzrə şagirdlərlə aparılan

Test tapşırıqlarının nəticələri (X-XI sinif)

(Əlavə № 2)

I variant üzrə aparılan test tapşırıqlarının nəticələri belə oldu: “Özünütəhsillə məşğul olursunuzmu?,” sualına 116 nəfərdən 53 nəfəri müsbət cavab verdi. “Sizi

buna vadar edən varmı?” sualına 78 nəfər “yox”, 38 nəfər “hə” cavabı verdi. “Sizin üçün nümunə olan bir insan varmı?” sualına 67 nəfər “hə”, 49 nəfər isə “yox” cavabı verdi. “Özünü təhsil və özünü tərbiyə ilə məşğul olursunuzmu?,” sualına şagirdlərin əksəriyyəti, yəni 79 nəfəri “müəllimlə məşğul oluram” cavabı verdi. Digər şagirdlər isə o biri bəndlərə qismən cavab verdilər. “Özünü təhsilin və özünü tərbiyənin hansı üsullarını tətbiq edirsiniz?” sualına şagirdlərin 81 nəfəri “çalışmaq və istirahət etməyin rejimi”ni gözləyirəm cavabını verdi, digərləri isə müvafiq bəndlərə qismən cavab verdilər. “Özünü təhsili nə vaxt uğurlu hesab edirsiniz?” sualına şagirdlərdən 68 nəfəri “a” bəndindəki cavabları verdi. Digərləri isə “b” bəndindəki cavablara pərakəndə cavab verdi.

II variant üzrə aparılan test tapşırıqlarının nəticələri belə oldu: “Məktəbin əsas vəzifəsi nədir?” sualını şagirdlərin əksəriyyəti, yəni 91 nəfər öz düşündüyü kimi “Məktəbin əsas vəzifəsi savad verməkdir” kimi cavablandırdı. O biri bəndlər qismən cavablandırıldı. “Siz məktəb təliminin səviyyəsini necə qiymətləndirirsiniz?” sualını şagirdlərin 75 nəfəri qənaətbəxş, 21 nəfəri aşağı, digərləri isə “cavab verməyə çətinlik çəkirəm” dedi. “Siz necə oxuyursuz?” sualına 14 nəfər əla, 54 nəfər yaxşı, 29 nəfər aşağı səviyyədə və digərləri isə cavab verməkdən çəkindilər. “Şəxsi uğurlarınızı necə qiymətləndirirsiniz?” sualına şagirdlərin 36 nəfəri çox razıyam, 46 nəfəri qismən razıyam, 24 nəfəri razı deyiləm və digərləri “cavab verməyə çətinlik çəkirəm” söylədi.

“Siz məktəbin həyatında hansı dəyişikliklərin olmasını istərdiniz?” sualına şagirdlər təlim prosesinin onların maraqlarına uyğun keçirilməsini, yuxarı siniflərdə ali məktəblərə hazırlaşdıqları fənləri daha dərinləndirərək öyrənmək üçün imkan yaradılmasını, maraqlı tədbirlərin keçirilməsini, gəzintilərin təşkil edilməsini, İKT istifadəsinin genişləndirilməsini, müxtəlif idman dərəcələrinin yaradılmasını və yarışların təşkilini, musiqi müsabiqələrinin keçirilməsini qeyd etdilər. “Necə hesab edirsiniz yaxşı oxumağa mane olan nədir?” sualına şagirdlərin 80 nəfəri əsas fənlərin mürəkkəbliyini, 22 nəfəri oxumağa marağın olmamasını, 7 nəfər ailə problemlərini, 6 nəfər yaddaş zəifliyini (sağlamlıqla əlaqədar), digərləri isə məktəbdənkənar maraqları söylədi. “Öz sinfinizi və kollektivinizdəki

münasibətləri necə qiymətləndirirsiniz?” sualına şagirdlərin 41 nəfəri “mehriban, birlik nümayiş etdirən”, 38 nəfəri “hər kəs özünə cavabdehdir”, 23 nəfəri “ünsiyyətdə problemim olur”, 7 nəfəri “kollektivdə özümü tənha hiss edirəm” kimi qiymətləndirdi, digərləri isə cavab verməkdən imtina etdi. “Siz müəllimlərlə münasibətinizi necə qiymətləndirirsiniz?” sualına şagirdlər cavab verməkdə çətinlik çəkdiyi üçün test anonim aparıldı. Onlardan 72 nəfəri münasibətləri müsbət qiymətləndirdi, 38 nəfəri münaqişələr olduğunu söylədi, 16 nəfəri isə müəllimlərin onları təhqir etdiyini bildirdi. “Məktəbə həvəslə gedirsiniz?” sualını 26 nəfər “həvəslə”, 42 nəfər “lazım olduğu üçün gedirəm”, 31 nəfər “valideynlərim məcbur edir”, 19 nəfər “başqa seçim yoxdur”, digərləri isə “həvəsim yoxdur” kimi cavablandırdı.

Valideynlər üçün anket sorğusunun nəticələri (103 nəfər)

(Əlavə № 3)

“Son vaxtlar övladınızın təhsilində uğurlar olubmu?” sualını valideynlərin 42 nəfəri “heç bir dəyişiklik baş verməyib”, 4 nəfər “yaxşılaşıb”, 21 nəfər “zəifləyib” kimi cavablandırdı, digərləri isə övladlarının fəaliyyəti ilə maraqlanmadığını söylədi. “Məktəbdəki təlim-tərbiyə işindən razısınız mı?” sualına 13 nəfər “tam razıyam”, 74 nəfər “qismən razıyam”, 11 nəfər “razı deyiləm” cavabını verdi, digərləri isə maraqlanmadığını bildirdi. “Təlim materialı övladınızın mənimsəmə qabiliyyətinə uyğundur mu?” sualını valideynlərin əksəriyyəti “qismən uyğundur” söylədilər. “Həftənin sonunda övladınızın yorulduğunu hiss edirsiniz mi?” sualına valideynlər əsasən bunu hiss etmədiklərini bildirdilər. “Məktəb təlimində övladınıza görə Sizi ən çox narahat edən nədir?” sualına valideynlərin əksəriyyəti, yəni 74 nəfəri “narahatçılıq üçün səbəb yoxdur” dedilər, 10 nəfəri “övladlarının yaşlıları ilə problem yaşamasını, 11 nəfəri “övladları ilə problem yaşamasını”, digərləri isə oxumağa marağın olmamasını söylədilər. “Övladınız məktəbdə öz maraq və qabiliyyətlərinə uyğun təhsil alır mı?” sualına valideynlərin böyük bir qismi bunun məktəb tərəfindən nəzərə alınmadığını söylədi. “Siz təlim-tərbiyədə məktəbin və ailənin qarşılıqlı əlaqəsini necə qiymətləndirirsiniz?” sualına valideynlər

yalnız iclaslarda görüşdüklerini bildirdilər. “Övladınız dərnəklərə, əlavə dərslərə gedirmi?” sualına valideynlərin bir qismi öz vəsaiti ilə övladlarını idman klublarına yazdırdıqlarını və fərdi məşğul olmaq üçün müəllim yanına göndərdiklərini söylədilər. “Övladınızın aldığı biliyin keyfiyyətindən razısınız mı?” sualını cavablandırarkən valideynlər yuxarı siniflərdə təlim prosesinin ciddi keçməməsində narazılıq bildirdilər. “Övladınızın tərbiyəsinin səviyyəsi Sizi qane edirmi?” sualı valideynlərin 43 nəfəri bəzən ziddiyyətlərin olmasından, onların müstəqilliyə can atmasından şikayət etdilər. “Məktəbdə övladınızın yaradıcılığını inkişaf etdirməyə şərait varmı?” sualına valideynlərin böyük qismi “yox” cavabı verdi. “Övladınız öz uğursuzluqlarına görə həyəcan keçirirmi?” sualına valideynlər “çox həyəcan keçirir” dedilər. “Övladınız məktəbdən aldığı təəssüratları Sizlə bölüşürmü?” sualına birmənalı olaraq “hərdənbir” cavabı verildi. “Övladınız öz sinif yoldaşlarından şikayət edir?” sualına valideynlərin 39 nəfəri “şikayət edir” cavab verdilər.

Anket sorgusunun və testlərin nəticəsi göstərdi ki, yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsilə marağı IX, X və XI siniflərdə dəyişir. X və XI sinfin şagirdləri IX sinfin şagirdlərinə nisbətən öz seçim və maraqları üzrə özünütəhsilə daha çox səy göstərirlər. Bu, zənnimizcə, IX sinif şagirdlərində peşə seçimi və gələcək fəaliyyət haqqında təsəvvürün kifayət qədər olmamasından irəli gəlir.

Şagirdlərin özünütəhsilə qabiliyyətlərinin aşkar olunması istiqamətində müəyyən oldu ki, müəllimlərin buna kifayət qədər imkanları var. Yuxarı sinif şagirdləri isə özünütəhsilə maraq göstərsələr də, bu proses kortəbii aparılır. Şagirdlərin psixoloji hazırlığı nəzərə alınmır. Lakin yenilikləri şagirdlər müəllimlərə nisbətən daha tez mənimsəyir. Bunu onların kompüter texnologiyalarına olan maraqları ilə izah etmək olar. Müasir dövrdə müəllimlərin kompüter texnologiyalarını mənimsəməməsi onların şagird səviyyəsindən uzaqlaşmasına səbəb olur.

Problemi daha dərinlən öyrənmək məqsədi ilə xarici ölkələrdə də bu sahədə təcrübənin öyrənilməsini məqsədəuyğun hesab etdik.

Xarici ölkələrin təcrübəsi. Tələbə və şagirdlərdə özünütəhsilin inkişaf etdirilməsi məsələləri xarici ölkələrdə də tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir.

Tədqiqatımızın məntiqi davamı olaraq yuxarı sinif şagirdlərində özünütəhsil fəaliyyəti üzrə dünya təcrübəsini öyrənməyə çalışdıq.

İndiki dünyəvi cəmiyyətin əsas xüsusiyyəti şəxsiyyətin yaradıcılıq müstəqilliyini qiymətləndirməsi ilə xarakterizə olunur. Özünütəhsil məhz bu cür şəxsiyyətlərin, yəni yalnız bir fənn üzrə deyil, həmçinin müxtəlif vəzifələrin (texnika, hüquq, iqtisadiyyat və s. üzrə) həyata keçirilməsi üçün bacarıq və vərdişlərə yiyələnmiş insanların yetişdirilməsini nəzərdə tutur. Bu cür tələbatın zəruriliyi rəqabətqabilliyə əmək bazarına keçməklə əlaqədardır.

Rusiyada özünütəhsilin nə üçün daha yaxşı praktik nəticə verməsi haqqında aşağıdakı bəndlərdə izahat verilir:

1. *“Özünütəhsil daha aktual biliklər verir. İndiki zamanda yeni ideyalar insanların şüurunda yaranır, əvvəlcə danışıqlarda, sonra bloq və məqalələrdə müzakirə olunur.*

2. *Özünütəhsil fərdi təlim proqramlarının tərtib edilməsinə imkan verir. Formal təlim zamanı proqram daha geniş materialın, bəzən şagirdin marağına uyğun olmayan məlumatların da verilməsini nəzərdə tutur. O, yadda qalmır. Lakin buna çox vaxt və enerji sərf edilir. Özünütəhsil zamanı isə proqram şagirdin tələblərinə uyğun tərtib edilir.*

3. *Özünütəhsil təlim üçün daha çox motivasiya yaradır. Hərçənd ki, burda nə müəllim, nə də məşqçi iştirak edir. Maddi maraq da yoxdur. Amma buna baxmayaraq istədiyi sahəni öyrənməyə motivasiya güclüdür. Fərdiləşməyin aktual olduğu bir dövrdə özünütəhsil daha səmərəli nəticə verir. Şagird öyrəndiyinin xeyrini və nəticəsini görür, bu isə ona təlimi davam etmək üçün qüvvət verir.*

4. *Özünütəhsil yaxşı fikirləri öyrənməyə imkan yaradır. Müstəqil bilik mənbələri seçməklə şagird artıq özündən əvvəlkilərə istinad edir.*

5. *Özünütəhsil şagirdin gündəlik rejim anlarını idarə etməyə imkan verir. Formal təlimdə olduğu kimi, özünütəhsildə də bunu etmək zəruridir. Lakin ikinci halda şagird özü üçün daha əlverişli vaxt tapır[127].*

Beləliklə, şagirdlər üçün müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq xarici dilləri bilmək zəruridir. Çünki bir sıra ideyalar məhz xarici dillərdə olan materialları oxuduqdan sonra yaranır. Şagird onun üçün maraqlı olan mövzular üzrə beynəlxalq müzakirələrə də qoşula bilir, maraqlandığı mövzu üzrə Feedly, Flipboard və Google Media proqramlarından istifadə edə bilir. Kitablara və başqa materiallara münasibətini bildirir. Rəylərdə əsas ideyaları xüsusilə qabarıq şəkildə ifadə edir. Öyrəndiyi mövzular üzrə dostları ilə paylaşır. Forumlarda, konfranslarda, vebinarlarda (vebinar – öyrədici onlayn-məşğələ) iştirak edir, suallar verir, başqalarının suallarını cavablandırır. Bu ünsiyyət zamanı aktual informasiyalar əldə edir ki, bunları nə kitabda, nə də internet resurslarında izləmir. Şagird, həmçinin öz yaşadlarını müəyyən mövzu ətrafında söhbət aparmağa dəvət edir, səmərəli mütaliə edir. Səmərəli dedikdə müəyyən vaxt çərçivəsində kifayət qədər informasiya əldə etməsi nəzərdə tutulur.

Deyilənləri həyata keçirmək üçün şagirdə müvafiq keyfiyyətlər formalaşır: öz intizamına və iradəsinə nəzarət etmək, ardıcıl olaraq seçdiyi mövzular üzrə bilik əldə etmək, gün rejiminə riayət etmək, daha da həvəslənmək və yaşadlarını bu işə cəlb etmək. Bu cür özünütəhsil fəaliyyəti ilə məşğul olan şagird inanır ki, tənbelliyi aradan qaldırmaqla o, çətinliklərdən qorxmyaraq öz arzusuna çatacaq.

Bu prosesdə şagird yalnız intellektinin deyil, mənəviyyatının da zənginləşməsinə, davranışının da cəlləndiyini hiss edir.

O.L.Nəzərovanın dissertasiya işində bu problem dərinlən təhlil edilmişdir [121]. O.L. Karpova və V.A. Anisimova O.L. Nəzərovanın dissertasiya işinə istinadən “Ali məktəb tələbələrini özünütəhsili mütəxəssislərin keyfiyyətli peşə hazırlığının şərti kimi” adlı məqaləsində qeyd edirlər ki, *Britaniyada fasiləsiz peşə təhsili nəzdində Böyükklərin Təhsil İnstitutu yaradılmışdır ki, burada da “özünü-təhsillə məşğul olmağı bacarmaq” bloku fəaliyyət göstərir. İngiltərədə təlim saatlarının böyük hissəsi tələbələrin müstəqil işinə ayrılır. Təhsildə irəliləmək üçün müxtəsar mühazirə, tələbələrin materialı müstəqil öyrənməsi üzrə qrup və fərdi şəkildə məsləhətlər, kiçik qruplarla iş, layihələrin müzakirəsi, işgüzar, iqtisadi və texniki sənədlərin təhlili kimi təlim formalarından istifadə edilir. İngiltərədə açıq*

təlim sistemi geniş yayılmışdır. Burada insanlardan əhəmiyyətli dərəcədə iradə, səy, bilikləri təlim fəaliyyətində tam müstəqil əldə etmək arzusunun olması tələb edilir” [115, s. 34]

Fransada şagirdlərin özünütəhsil fəaliyyətində müəllimlərin şəxsi təcrübələrinin olması ön plana çəkilir. Onların peşəkarlığının yüksəldilməsi zəruri hesab edilir.

“Biz yaxın keçmişimizə nəzər saldıqda görürük ki, heç də keçid dövrünü yüngül keçirməmiş və islahatlarla bağlı dəyişikliklərə hazır olmamışıq. Y.A. Komenskinin “Böyük didaktika” əsərində şagirdlərin müstəqil təhsil almasının forma və metodlarının axtarılmasının zəruri olduğunu, müəllimlərin az öyrətməsini, şagirdlərin öyrənməsi üçün şəraitin yaradılmasını, yəni şagirdlərin özünütəhsilindən bəhs etməsinə baxmayaraq təcrübə göstərir ki, son illərə qədər müəllim yalnız bilik ötürməyə çalışıb. Müəllimlərin özünütəhsili haqqında isə qərb ölkələrinin elmi əsərlərində daha çox rast gəlmək olur. Burada özünütəhsilin əsas komponentləri kimi insanın idrak fəaliyyəti ön plana çəkilir:

- birincisi, müəllim əlavə məlumat və informasiyaların, özünü təmin etmək üçün bacarıq və vərdişlərin əldə edilməsinə zərurət hiss edir, peşəkarlığının yüksəldilməsinə çalışır;

- ikincisi, müəllimin yeni bilikləri əldə etməsi üçün yüksək əqli inkişafa malik olması, elmi məqalələrlə işləmək bacarığı və vərdişləri, mənbə seçməyi bacarmağı, məqsəd və vəzifələri formalaşdırmaq qabiliyyəti və onu kağızda izah etmək və ardıcıl olaraq planlaşdırmaq səviyyəsi olmalıdır;

- özünütəhsildə uğurlu nəticə almaq üçün əsas komponent müəllimin bilik almaq arzusunun (motivasiyanın) olmasıdır [128].

Xarici ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, özünütəhsil, əsasən kompüterləşmə və internetdən istifadə etməklə həyata keçir. Özünütəhsildə internetdən istifadənin müxtəlif formaları mövcuddur: onlayn rejimində məsləhətlər, mühazirələr, distansion master – siniflər, vebinarlarda iştirak və s. İnternetdən başqa özünütəhsilə radio və televiziya ilə verilişlər, audio- və videoyazılar, həmçinin məslə-

hətçi, kouç və yaxud iş yerində həmkarların rəhbərliyi ilə təlimlər müsbət təsir göstərir.

Özünü təhsil yolunda başqa maneələrdən birini də xarici tədqiqatçılar mental (ailədə təhsil mədəniyyətinin olmaması, uşaqlıq dövründə mənfi təcrübə), informativ (fasiləsiz təhsil proqramları haqqında təhrif olunmuş və ya kifayət qədər məlumatın olmaması) sahələrdə görürlər” [148].

“Elmi və elmilikdən uzaq öyrənmə vasitələri arasında yaradılan tarazlıq şagirdlərin məktəbdə xoşbəxtliyinin sehrli formuludur. Tələbə Dəyərləndirməsi üzrə Beynəlxalq Proqram (PISA - Programme for International Student Assessment) testləri məktəb həyatının mühüm əhəmiyyətli olan bəzi meyarlarını dəyərləndirmir. Aşağı xərclər, çoxlu boş zaman, qısa məktəb saatları ilə ali akademik uğur, müstəqilliyə mühümlük verən, məktəblilərə öz təhsil proqramını özlərinin tərtib etmə məsuliyyətini həvalə eləyən, əylənərək mənimsəməyi sintezləşdirən fin təlim sistemi hələ də təhsilin rəya ölkəsi olaraq qalmaqdadır” [146].

Braziliyanın ikinci böyük şəhəri Rio-de-Janeyroda “Şiko Anisio” məktəbi fəaliyyət göstərir.

“Bu məktəb başqa məktəblərdən onunla fərqlənir ki, onun şagirdlərinin öz marağına uyğun fənlər seçmək hüququ var (riyaziyyat, portuqaliya dili və s.). Lakin buna baxmayaraq hamı lider keyfiyyətlərinin inkişafı üzrə kurs keçməli, taym-menecmentin əsaslarını mənimsəməlidir. Bu əlavə fənlər “hər şeyi dəyişir, bu məşğələlər həyatda gözəl başlanğıcdır. Bu məktəbdə sinif sistemindən imtina edilmiş, müxtəlif məkanlarda məşğul olurlar ki, uşaqlar müxtəlif şəraitdə diqqətini cəmləşdirməyi bacarsınlar və adaptasiya olunsunlar. Bu, onlara real həyatda kömək edə bilər. İdman məşğələlərində daha çox futbola, voleybola və qılınç oynatmaya üstünlük verilir ki, bu da diqqəti, reaksiyanı inkişaf etdirir, çeviklik tələb edir, uzaqgörənlik bacarıqlarını formalaşdırır. “Bu vərdişlər uşaqlara həm sinifdə, həm də həyatda kömək edir. Onlar daha yaxşı oxuyurlar” [149].

ABŞ-da Co Fazerinin metodikası geniş yayılmışdır. Onun metodikası şagirdləri çətinlik və uğursuzluqlarla mübarizədə iradəli olmağa və məqsədinə

çatmağına yönləndirir. *“Amerika İllinoisında müəllim işləyən Co Fazeri öz yetirmələrinə uğursuzluqları yeniliklərin aşkar edilməsi üçün imkanın yaranması kimi təqdim edir. Məğlubiyyəti, uğursuzluqları yaşamaq onun metodikasının vacib bəndlərindən biridir. Uşaqlar anlayırlar ki, real həyatda uğursuzluq qaçılmazdır və ona düzgün yanaşmağı öyrənirlər. Fazerinin dərslərində uşaqlar oxuyur, tamaşalar qoyur, filmləri montaj edir və üçölçülü printerlərdən istifadə edir. Bu yolla onlar taym-menecmentin əsaslarını, layihələrin idarə edilməsini, bir-birini məlumatlandıraraq işləməyi, tənqidi adekvat qəbul etməyi (dostcasına, bəzən isə dağıdıcı xarakterə malik) öyrənirlər. Yanaşmanın əsas elementi – komandada işləməkdir. Uşaqlar bir-birinin fəaliyyətini tamamlayırlar: kimsə işığa nəzarət edir, kimsə dekorasiyaları fikirləşib təqdim edir. Bu, uşaqların özlərini anlamasına, şəxsən hər birinin nə istədiyini bilməsinə səbəb olur və öz potensialını istifadə edərək nəticələr əldə etməsinə imkan verir. Fazeri əmindir ki, həyatda uğur qazanmaq üçün bu vərdislərə malik olmaq bütün uşaqlar üçün zəruridir. Əvvəlcə Amerikanın ənənəvi məktəbi Fazerinin yaradıcı işlərinə ehtiyatla yanaşırdı. Lakin şagirdlərin uğurları və emosional sabitliyi Fazerinin həmkarlarını bu yanaşmasının səmərəli olduğunu əmin etdi” [149].*

ABŞ-da inkişafetdirici televiziya proqramları geniş populyarlıq qazanmışdır. Televiziya verilişlərini mütəxəssis-siyasətçilər, sosioloqlar, hüquqşünaslar və tarixçilər aparır.

Bu verilişlər yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsilində pedaqoqun da üzərinə böyük məsuliyyət qoyur. Çünki təlim prosesi elə model və mexanizmlərin olmasını tələb edir ki, gələcəkdə şagird məhz öz mədəni səviyyəsini yüksəltməyin, təlim proqramlarının müstəqil olaraq öyrənilməsinə, hüquqi, kompüter və iqtisadi savadının artırılmasına yaradıcı və təşəbbüskarlıqla yanaşsın.

Təhsildəki uğurları ilə fərqlənən Finlandiyada, Xelsinki şəhərində təhsil departamentinin başçısının fikirləri də maraqlıdır. *“Təhsil departamentinin başçısı Mario Killonen “Konveyer”, sinif-dərs sistemindən uzaqlaşmaq” mövzusunda etdiyi çıxışında demişdir: “İndiki məktəblər fabriklərin inkişafı dövründə yaranmışdır. İstehsalatda işləyən valideynlərin uşaqlarını nə iləsə məşğul etmək*

lazım idi. Məktəb uşaqlara gələcəkdə necə fəhlə olmağı öyrədirdi. O dövrdən uzun illər keçdiyinə baxmayaraq yenə məktəblərdə partalar yerləşdirilir, bütün uşaqlara eyni tapşırıqlar verilir, danışmaq qadağan edilir, yoxsa müəllim cəza verər və s. halları müşahidə edirik. Dərsliyi vərəqləyəndə görürük ki, istehsalat inqilabı 150 il bundan əvvəl başlayıb. Bu dövr ərzində zavodlar, ölkələr və insanlar dəyişmişlər. Məktəb isə olduğu kimi qalmışdır. Yalnız dərslilər yeni dəlil və rəqəmlərə görə qalınlaşmışdır. Partaların sıralanması və zəngdən zəngə qədər təlim prosesi olduğu kimi qalmışdır. Müasir texnologiyalar həyatı və təfəkkür üsullarını hədsiz dərəcədə dəyişmişdir. Əvvəllər şagirdlərin bir bilik mənbəyi – müəllim var idi. Bu gün isə yüzlərlə resurslar mövcuddur və müəllim yazı taxtası qarşısında onları danışmamalıdır. Problem həm də ondadır ki, dünya sürətlə dəyişir və bilinmir ki, bu gün uşaqlara öyrədilən biliklər ona gələcəkdə lazım olacaqmı?” [149].

Finlandiya təhsil siyasətinin müəlliflərindən biri, müəllimlərin və məktəb rəhbərləri üçün proqramların kuratoru Pasi Salberqin yanaşmaları “Pasi Salberq Finlandiya təhsilinin gələcəyi haqqında” adlanan məqalədə məktəb islahatını əhatəli şəkildə vermişdir.

O, qeyd edir ki, Finlandiya təhsilinin gələcəyi haqqında böyük arzu təxminən belə ola bilər: “Məktəblər üzrə təhsilənlərin elə bir birliyini yaratmaq ki, bütün gənclərin istedadlarının üzə çıxarılması təmin edilsin. Hər bir şagirdə öz marağı dairəsində inkişafı, biliklərini dərinləşdirmək və insanlarla qarşılıqlı ünsiyyəti üçün geniş imkanlar açılsın. Yeni məktəblər əvvəlki kimi gənclərə bilik və bacarıq verməlidir, lakin bununla yanaşı, səhvlər etməyə hazır olmağı öyrətməlidir. Onların fikrincə, səhv etməyən insan yeni və dəyərli heç bir şey fikirləşib tapa bilməz. Biz, finlilər yalnız bu yolla bizdə çox böyük olmayan dəyərli insan resursları ehtiyatını istifadə edə bilərik. Bunun üçün də mövcud təlim formatını dəyişmək tələb olunur. Məktəblər sonralar da fərdi təlimin imkanlarını genişləndirərək şagirdlərə qarşı daha çox dost münasibəti ilə dəyişməlidir. Fərdiləşmə müəllimlərin texnologiya və yaxud müstəqil təlimlə əvəzlənməsini nəzərdə tutmur. Əksinə, Finlandiya məktəbləri həyatda şagirdlərə lazım olan sosial

vərdişlərin formalaşdırılmasında daha da təkmilləşməlidir. Bunun üçün məktəblər şagirdlərə daha maraqlı və təhlükəsiz sosial mühit təqdim etməlidir. Fərdi təlim və sosiallaşma böyük ixtisaslaşmaya aparır, lakin o, möhkəm bilik və bacarıq əsasında qurulmalıdır. Buna görə dörd istiqamətdə dəyişikliyin aparılması məqsədəuyğundur.

1. Təlimin fərdi “yol xəritəsinin” işlənilməsi. Hər bir gənc baza biliklərinə və bacarıqlara yiyələnəməlidir. Lakin gələcəkdə məktəblilərdə baza biliklərinə yiyələnəməyin alternativ (məktəbdənkənar) yolları olacaqdır (İnternet, sosial şəbəkələr və s.

2. Ənənəvi dərslərin azaldılması. Elektron cihazlar onlayn bilik mənbələrinə daxil olmağı və başqa təhsilalanlarla ünsiyyət etməyi təmin edir.

3. Şəxsiyyətlərarası münasibətlərin və konkret vəzifələrin həllinin inkişaf etdirilməsi. Məktəblər özünün əvvəlki məqsədi, yəni baza bilik və bacarıqların verilməsini təmin etmək haqqında fikirlərini yeniləməlidir.

4. Şagirdlər yuxarı siniflərə çatdıqca məktəbin verdiyi biliklərə maraqları azalır. Onlar hesab edirlər ki, öyrəndikləri onlara lazım deyil və özlərinin təhsil tələblərinə müvafiq alternativ yollar axtarırlar. Buna görə də dəyərli orijinal ideyaların yaranmasını savad təlimindən daha üstün hesab etmək olar. Finlandiya məktəblərində riskli eksperimentlər aparmaq, yaradıcı yanaşma və yenilikləri tətbiq etmək ənənəsini rəğbətləndirmək çoxdan davam edir” [104].

Beləliklə, “ümumtəhsil məktəblərinin təcrübəsinin öyrənilməsi göstərir ki, yuxarı sinif şagirdlərinin əksəriyyəti özünü-təhsili müvəqqəti təlim kimi dərk edir, yəni bu təlim ali təhsil müəssisələrinə daxil olmaq üçün həyata keçirilir. Onlardan bir qismi dünyada gedən prosesləri izləyir, digərlərini isə məişət problemləri maraqlandırır. Təcrübə göstərir ki, özünü-təhsil prosesində yuxarı sinif şagirdlərinin şəxsiyyət kimi formalaşması, liderlik, yaradıcılıq, təşkilatçılıq, kreativlik, müstəqil qərar vermək bacarığı, münaqişələri sakit yolla həll etmək və digər keyfiyyətlərin formalaşması diqqətdən kənar qalır. Bu sahədə xarici ölkələrin təcrübəsindən yararlanmaq məqsədəmüvafiq hesab edilmişdir” [84, s. 483-485].

Məlumdur ki, bu təhsil formasının fasiləsiz olaraq həyata keçirilməsi dövlət sənədlərində qarşıya qoyulan əsas vəzifələrdən biridir.

Xarici ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətini inkişaf etdirmək, yenilikləri tətbiq etmək, orijinal ideyalar irəli sürmək məktəblərdə yüksək qiymətləndirilir ki, bu da özünütəhsil prosesində daha yüksək uğur əldə etməyə imkan verir. Dünya təcrübəsi innovativ yanaşma təklif edir. Bu, məktəblərdə şagirdlərin əməkdaşlığı və təşəbbüsü üzərində formalaşan liderlik keyfiyyətlərinin inkişafıdır. Lakin baza biliklərindən imtina etmək və təhsili bütövlükdə şagirdlərin istəyi və arzusu ilə həyata keçirmək gələcəkdə hansı nəticələrin verəcəyini də sual altında qyur. Araşdırmalar göstərmişdir ki, şagirdlərin 65% elmə maraq göstərmir. Bu sahədə oğlanlar daha çox passivlik nümayiş etdirir. Məktəblər arasında fərq böyükdür. İstedadlı uşaqlar üçün məktəb həyatı çox darıxdırıcıdır. Çünki məktəbin əsas məqsədi odur ki, şagirdlər arasında geri qalan olmasın. Bu cür sistem özünü inkişaf etdirən insan yetişdirə bilər. Lakin baza bilikləri olmadan bunu təsəvvür etmək mümkün deyil.

Beləliklə, baza bilikləri ilə yanaşı, şagirdlərin istək və meyillərini həyata keçirməyi nəzərdə tutan fərdi proqram və layihələrə üstünlük vermək özünütəhsilin əsas məqsədi hesab olunur.

II FƏSİL. YUXARI SINIF ŞAĞIRDLƏRİNİN ÖZÜNÜTƏHSİL FƏALİYYƏTİNİN TƏLİMİN KEYFİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİNƏ TƏSİRİNİN MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİ KONSEPSİYASI

2.1. Yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsil fəaliyyətinin formalaşdırılmasının şərtləri, prinsipləri və mərhələləri

XXI əsrdə təhsil cəmiyyətin rifahının yüksəldilməsinin əsas meyarlarından biri hesab olunur. Dünya təcrübəsindən əldə etdiyimiz nəticələrə görə özünütəhsil konsepsiyası həyati boyu davam edən təhsil kimi perspektivli və zamanın tələbinə uyğun təhsil formasıdır. Bunun məğzi ondan ibarətdir ki, hər bir insan öz şəxsi tələbatlarını təmin etsin və istəklərini həyata keçirərək cəmiyyət üçün xeyirli şəxsiyyətə çevrilsin. Bu təhsil formasının yuxarı sinif şagirdləri ilə həyata keçirilməsi, ona hazırlıq kimi pedaqoji və psixoloji şərtlərin, prinsiplərin, texnologiyaların və mərhələlərin müəyyənləşdirilməsi tədqiqatın əsas ideyasını təşkil etmişdir.

Cəmiyyətdə gedən proseslər dəyərlərə münasibətin, prioritetlərin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq ənənəvi pedaqoji problemlərə yeni nəzərlə baxmağı tələb edir. Bu gün pedaqoji praktikada şəxsiyyətin inkişafı və onun özünü reallaşdırması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də insan fəaliyyətində təhsillə özünütəhsilin əlaqəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hər bir fərdin inkişafı fasiləsiz olaraq özünü təkmiləşdirməsinə əsaslanır.

Ümumtəhsil məktəblərinin nümunəvi Nizamnaməsinin Ümumtəhsil məktəbində təhsilalanların hüquq və vəzifələri” adlanan 7-ci maddəsinin 7.3.4. bəndində qeyd olunur ki, təhsilalanlar dövlət, cəmiyyət, ailə qarşısında və özünə münasibətdə şəxsi məsuliyyətini dərk etməlidirlər [93].

Ümumi təhsil barədə AR-nın Qanununun 7-ci maddəsinin 7.2.2. bəndində qeyd edilir ki, sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin öyrənilməsini və daim

təkmilləşdirilməsini təmin etmə, məktəbliləri ictimai həyata və faydalı əmək fəaliyyətinə hazırlama mühümdür.

7.2.3. kollektiv içində birgə fəaliyyət və ünsiyyət mədəniyyəti, məsuliyyət və cavabdehlik duyğusu, öz qüvvəsinə inam və iradə aşılama, sərbəst qərar qəbul etmə və sərbəst öyrənmə meylinin formalaşması məqsədamüvafiqdir [94].

AR-da təhsilin tərəqqisi üzrə Dövlər Strategiyasının “Strateji hədəflər və tədbirlər” adlanan 7-ci maddəsinin 4.7.bəndində qeyd edilir ki, *ömür boyu təhsilə çoxalan tələbatın ödənilməsi məqsədilə kitabxana fəaliyyətinin modernləşdirilməsi, rəqəmsal təhsil resurslarından istifadə imkanlarının geniş vüsət alması vacibdir [12 s.2].*

Gənc nəsillər sərbəst həyata daxil olur. Onların əksəriyyəti ətraf ələmi, dünya hadisələrini tənqidlə qarşılayır, özünü daim haqlı hesab edir. Ona görə də müəllimin öz şagirdlərinə təmkinlə, yaradıcı yanaşması, onların maraqları ilə hesablaşması və daim öz üzərində işləyərək yeknəsəkliyə yol verməməsi məqsədəuyğundur.

Yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsilinin prioritet məqsədi müstəqil olaraq təlim məqsədləri, onların reallaşdırılmasını layihələndirmək, nailiyyətlərini nəzarətdə saxlamaq və qiymətləndirmək, yəni öyrənmək bacarığı formalaşdırmaqdır. Şagirdlərə müstəqil öyrənmək, həyati situasiyalara adaptasiya olmaq bacarığı, əminliklə düşünmək və qərar vermək, mənəviyyatını daim hər şeydən uca tutmaq kimi keyfiyyətləri aşılamaq zəruridir.

Özünütəhsil pedaqoji fəaliyyət olaraq daimi inkişafdadır. Özünütəhsil cəmiyyətin vəziyyəti ilə müəyyənləşir və müxtəlif yanaşma, paradigmalara xarakterizə edilir. Hər bir dövrdə onun nəzəriyyə və praktikasına müvafiq dəyişikliklər edilir. Yalnız məktəb savadlı adama hansı biliklər lazım olduğunu və onun nəyi bilmək istədiyini verə bilməz. Ona görə də şagirdlərin müxtəlif mənbələrdən bilik əldə etməsi zamanın tələbidir ki, bu da onların müxtəlif beynəlxalq müzakirələrdə iştirakına, ümumi dünyagörüşünə və xalqımızın mənəvi dəyərlərini qorumasına imkan yaradar. Özünütəhsilin uğurlu olması bir sıra

amillərlə bağlıdır. Bunlar özünütəhsilin şərtləri, prinsipləri, mərhələləri və şagirdlərə aşılanaan kompetensiyalardır.

Qeyd etdiyimiz kimi, özünütəhsil təlim prosesində və təlimdən kənar fəaliyyətdə həyata keçir.

Ümumtəhsil məktəblərində yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsil fəaliyyətinə hazırlığı bir sıra şərtlərlə səciyyələnir. Bunların sırasında şagirdlərin özünütəhsilin mahiyyətini və əhəmiyyətini dərk etməsi, təlim prosesində şagirdlərin bu prosesə hazırlığının formalaşmasına istiqamətlənən tapşırıqların tədricən mürəkkəbləşməsi, tapşırıqların həll edilməsi prosesində şagirdlərin öz uğularını dərk etməsi və onların fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması aid edilir ki, bu proseslərdə də müəllimin rolu böyükdür.

Bizim tədqiqat çərçivəsində şagirdin özünütəhsilinin aşağıdakı istiqamətlərdə formalaşdırılması nəzərdə tutulmuşdur:

1. Şagirdlərin özünütəhsil üzrə yalnız hazır bilikləri tələb edən xüsusi tərtib edilmiş tapşırıqların deyil, həmçinin yeni bilik və bacarıqlar əldə etməyə və dünyagörüşünün genişlənməsinə xidmət edən biliklərin mənimsənilməsinə istiqamətlənən kompleks tapşırıqların, fərdi layihələrin yerinə yetirilməsinə cəlb edilməsidir.

2. Təlim fəaliyyətinin və özünütəhsil strukturlarının bir-birinə yaxınlaşdırılmasıdır.

“Şagirdlərin özünütəhsilə hazırlanması çərçivəsində fərdi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması təbiətə müvafiqlik xarakteri daşıyır. Bu, hər şeydən əvvəl, onların inkişaf qanunauyğunluqlarına, fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinə (yarım kürələrin funksional assimetriyası, cinsi və yaş xüsusiyyətlərinə) müvafiq xüsusi üsulların seçilməsidir. Bundan əlavə, öyrənlər üçün gender xüsusiyyətləri də əhəmiyyət kədsb edir. Qızlar üçün verbal xüsusiyyətlər, icraçılıq fəaliyyəti, çalışqanlıq, əməkdaşlıq xarakterikdir. Oğlanlar üçün isə yaradıcı və tədqiqatçılıq fəaliyyəti, məkan vəzifələrinin həlli, praktik informsiyalara yönlənmək və rəqabət xarakterikdir” [122 s.56].

Özünütəhsilin şərtləri

1. Özünütəhsil idrak fəaliyyətinin növü kimi həm təlim prosesində, həm də təlimdən kənar (evdə, məktəb daxilində, kitabxanada, kurslarda və s.) həyata keçirilir. Bu proses, əsasən, şagirdlərin marağı çərçivəsində qurulur.

2. Özünütəhsil şagirdlərdə müstəqillik, idrak fəallığı, işə yaradıcı münasibəti aşılamaqla yanaşı, həm də mədəni davranış, ünsiyyət qabiliyyəti və səbrlilik kimi keyfiyyətləri formalaşdırır.

3. Yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsilə hazırlanmasının şərtlərindən biri fərdi xüsusiyyətlərin nəzərə alınmasıdır.

4. Özünütəhsil şagirdlərdən aşağıdakı bacarıqları tələb edir:

- öyrənəcəyi sahə üzrə işi planlaşdırmaq;
- qarşıya vəzifələr qoymaq;
- əldə etdiyi materiallar içərisində ən əsasını müəyyənləşdirmək;
- vaxtdan səmərəli istifadə etmək üçün müvafiq üsullar seçmək;
- öz müstəqil işinə tənqidi yanaşmaq, düzəlişlər etmək, işin ümumi yekununu təhlil etmək, nəticələrini əvvəlkilərlə müqayisə etmək, səbəblərini aşkar etmək və gələcək fəaliyyətində yollar müəyyənləşdirmək.

5. Özünütəhsil elə təşkil olunur ki, şagird yalnız oxumaqla deyil, mədəni istirahət etmək üçün də vaxt nəzərdə tutur. Özünün gün rejimini gigiyena tələblərinə uyğun tərtib edir.

6. Şagirdlərin fəal özünütəhsili yalnız ciddi və davamlı motivasiya şəraitində mümkündür. Ən güclü motivasiya gələcəkdə səmərəli fəaliyyətə hazırlıqdır. Onun daxili amilləri aşağıdakılardır:

- görülən işin xeyirli tərəfi. Şagird əldə etdiyi materialları öyrənməklə onların gələcək fəaliyyətində fayda verəcəyini bildikdə məsuliyyəti artır və gördüyü işin keyfiyyəti yüksək olur;

- şagirdlərin yaradıcı fəaliyyətdə iştirakı (məktəbdə, olimpiadada, sərgilərdə, tamaşalarda, müsabiqələrdə, oyun-treninglərdə, təcrübi-quraşdırma işlərində, tədqiqatçılıqda);

- biliklərin nəzarətinin motivasiya amillərinin istifadə edilməsi (suallar, situasiyalar, testlər və s.);

- müəllimin və yaxud valideynin öz nümunəsi də motivasiya amili ola bilər. Onların uşaqlara öz yardımcı potensialını aşkar etməkdə və inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirməkdə kömək etməsi vacib şərtidir.

Özünü təhsil yuxarı sinif şagirdlərinin təlim və tərbiyəsində, sosial inkişafında müstəsna rola malik fəaliyyətdir. Özünü təhsil nəticəsində şagirdlərin intellektual potensialı yenilənir, ideya-mədəni səviyyəsi yüksəlir, əqli və iradi keyfiyyətləri təkmilləşir. Məhz buna görə də şagirdlərin özünü təhsilinin sistemli aparılması zəruridir.

Göstərilən bütün şərtlər elmdə qəbul edilmiş məlum prinsiplərlə sıx əlaqədə olduğundan şagirdlərin özünü təhsilinin formalaşmasında nəzərə alınması zəruridir. Yuxarı sinif şagirdlərinin özünü təhsilini biliklərin əldə edilməsi, əqli xüsusiyyətlərin formalaşdırılması, təşkilatçılığın, müstəqilliyin, fəallığın və özünə qarşı tələbkərliliyin inkişafı kimi qəbul etmək lazımdır.

Şagirdlərin özünü təhsilə hazırlığı bu fəaliyyətin bütün komponentlərinin mənimsənilməsi ilə bağlıdır. Onların özünü təhsilinin təhlili, hərəkətverici qüvvəsi hər hansı bir fəaliyyətə xas olan komponentləri müəyyənləşdirməyə imkan verir: motiv, yönəldici, prosesual, təşkilati, energetik və qiymətləndirmə komponentləri. Belə ki, özünü təhsil təhsilin könüllü formasıdır. Onun motivasiya sferası daha aydındır. Şəxsiyyətin özünü dərk etməsi, ideallarının, həyatı planların müəyyənləşdirilməsi özünü təhsilinin inkişafında əsas xətti təşkil edir. Yönəldici komponent bunlarla bilavasitə bağlıdır.

Özünü təhsil üçün, digər fəaliyyət növləri kimi prosesual komponent daha əhəmiyyətlidir. Özünü təhsil fəaliyyətinin reallaşması şagirdin müstəqil olaraq fənni və ya hər hansı bir materialı necə dərk etməsi ilə müəyyənləşir. Bu bacarıqların mənimsənilməsi səviyyəsi davamlı olaraq müstəqil mənimsənilmiş bilik, bacarıq və vərdislərin keyfiyyətini təmin edir.

Dərketmə prosesində özünü təşkil etmə, iş priyomlarının seçilməsi, vaxtın planlaşdırılması və özünü nəzarət də əhəmiyyətli rol oynayır. Özünü nəzarət vasitəsi

ilə şagirdlər öz biliklərini, zəif cəhətlərini müəyyənləşdirir və bu, növbəti təlim işlərini daha düşüncəli və planlı surətdə qurmasına imkan yaradır.

Özünütəhsil fəaliyyətinin zəruri komponentlərindən biri də enerqetik komponent adlanır. Bu komponent fəaliyyətin həm iradi, həm də emosional tərəflərini özündə ehtiva edir. Özünütəhsil daim fəallığın yüksək səviyyəsində, idraki, iradi və emosional proseslərin gərginliyi zamanı reallaşır. Özünütəhsilin müsbət emosiyalarla bağlı olması da bununla əlaqədardır. Beləliklə, özünütəhsilə hazırlığın formalaşması problemi şagirdlərdə bilik, bacarıq və müstəqil fəaliyyət göstərmək kimi keyfiyyətlərin tərbiyə olunması ilə sıx bağlıdır.

Q.N. Serikov şagirdlərin özünütəhsilinə hazırlığının psixoloji və pedaqoji xarakteristikasını aşağıdakı kimi göstərmişdir:

- *“şagirdlərin dünyagörüşünü, həyatda və cəmiyyətdə öz yerinə baxışlarını müəyyən edən şəxsiyyətyönümlü dəyərlər;*

- *ictimai-faydalı əməyə, həmçinin öyrənməyə və özünütəhsilə münasibət;*

- *şagirdlərin fəaliyyətində kollektivin, təcrübəli məsləhətçinin roluna münasibətləri, başqa adamlarla kommunikaqabiliyyəti;*

- *könüllü, ardıcıl özünütəhsil imkanlarının həyata keçirilməsinə qədər emosional-iradi aparatın inkişaf səviyyəsi” [130].*

Beləliklə, yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsil fəaliyyəti aşağıdakı pedaqoji və psixoloji şərtləri nəzərə almaqla qurulur:

1. Fərdi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması, təlim fəaliyyətinə motivasiyanın gücləndirilməsi və fasiləsiz olaraq özünütəkmilləşdirmə meyillərinin formalaşdırılması.

2. Təlim-metodik bazanın yaranması və müəllimlərin yuxarı sinif şagirdlərini müstəqil fəaliyyətə hazırlanması üzrə texnologiyalardan istifadə etməsi.

3. Müvafiq fənlər və şagirdlərdə yaradıcılıq, müstəqillik, liderlik və digər keyfiyyətlərin formalaşdırılması üzrə iş sisteminin tətbiq edilməsi.

4. Yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsili üzrə müstəqil fəaliyyətin ardıcılığının müəyyənləşdirilməsi.

Özünü təhsil şagirdlərin fəallığına, fikri fəallığının inkişafına, müstəqil bilik əldə etmək qabiliyyətlərinin formalaşmasına yönəlidir. *Özünü təhsil aşağıdakı prinsiplər üzərində qurulur:*

1. *Demokratik əməkdaşlıq (müəllim-şagird, müəllim-valideyn, şagird-valideyn) prinsipi şagirdlərin sağlam maraqlarının yerinə yetirilməsinə imkan yaradılmasını, onları dövlətçiliyi qorumaq, vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə edilməsini, əməyi sevdirməyi, özünü təhsil və özünü tərbiyə vərdişlərini aşılamağı, fərdi xüsusiyyətlərə, fərdi maraqlara diqqətlə yanaşmağı nəzərdə tutur.*

2. *Özünü təhsil prosesində çətinliklərin nəzərə alınması. Bu prinsipin reallaşdırılması çətinliklərin dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsini, maneələrin aradan qaldırılmasını, öyrənilən materialların qarşılıqlı əlaqəsini və ardıcılığını nəzərə alır.*

3. *Nəzəri biliklərin aparıcı rolunun prinsipləri. Anlayışların, münasibətlərin, fəndaxili və fənlərarası əlaqələrin müəyyənləşdirilməsi vərdişlərin işlənilməsi qədər vacibdir.*

4. *Şagirdlərin öyrəndiklərini dərk etməsi. Bu prinsip refleksiyanın inkişafına, öyrənmə subyekti kimi şagirdin özünü dərk etməsinə istiqamətlənir. Bu prinsipin məzmunu özünü tənzimləmə refleksiyasının inkişafına müvafiq ola bilər [125, s.4-8].*

Sadaladığımız prinsiplər həmçinin pedaqoji sahədə ümumi qəbul edilmiş prinsiplərlə də şərtləşir. Şüurluluq və fəallıq prinsipi şagirdlərin meyil və maraqlarını, öyrənməyi, idrak fəaliyyətinin inkişafını, müstəqil düşünmək və fikir söyləmək, yaradıcı və tənqidi təfəkkürü inkişaf etdirməyi, sual verməyi və dinləməyi bacarmağı nəzərdə tutur.

Əyanilik prinsipi. Müasir əyanilik şagirdlərin axtarıcılıq və tədqiqatçılıq işini səmərəli şəkildə təşkil etməyə imkan verir və müstəqil bilik qazanmağa müsbət təsir göstərir.

Ardıcılıq və mükəmməllik prinsipi şagirdləri hadisə və əşyalarda əsas mahiyyəti müşahidə etməyi və görməyi, öz səhvlərini təhlil etməyi, tədricən

mürəkkəbləşdirərək onları müstəqil əməyə alıxdırmaq və çətin məsələlərin müstəqil həll edilməsi üçün şərait yaratmaqdır.

Elmlik və nəzəriyyə ilə təcrübənin əlaqəsi şagirdlərin təfəkkürünün inkişafına, onların axtarıcılıq, yaradıcılıq işinə, həmçinin onlarda prinsiplial tənqidin, özü qarşısında obyektivliyin, tələbkarlığın tərbiyəsinə, öz davranışının tənqidi təhlilinə əsaslanır ki, bu da onu özünütəkmilləşdirməyə yönəldir.

Müvafiqlik prinsipi təlim prosesində şagirdlərin fərdi xüsusiyyətləri ilə şərtləşir [125, s. 4-8].

Bu prinsiplər yuxarıda göstərilən şərtlərlə yanaşı, şagirdlərin özünütəhsilə stimullaşdırılmasını təmin edir.

Özünütəhsilin uğuru şagirdlərin bir sıra idrak fəaliyyətlərindən asılıdır:

-şəxsiyyətyönümlü prinsiplərin reallaşdırılması, bu zaman məktəbli öz maraqlarına uyğun istədiyi işi seçə bilər;

-zəruri əqli inkişafın əldə edilməsi, problemlərə real mövqedən yanaşmaq, problemi həll etmək üçün planlaşdırma;

-yuxarı sinif şagirdlərinin məlumatları müstəqil olaraq axtarması, inteqrasiya etməsi, əvvəl alınmış bilikləri praktikada tətbiq etmək. Onların yaradıcı, intellektual qabiliyyətləri, müstəqilliyi, məsuliyyətliyi inkişaf edir, planlaşdırma və qərar qəbul etmək bacarıqları formalaşır.

Özünütəhsil spesifik strukturu olan, müəyyən komponentlərə əsaslanan bir xüsusi fəaliyyətdir, onun motivi, vəzifələri, stimulları, hərəkətverici üsulları və nəzarəti şagirdin özü tərəfindən keçirilir. Özünütəhsil prosesində müəllimin əsas vəzifəsi yuxarı sinif şagirdlərinin təlim fəaliyyətinin aktivliyinin formalaşdırılmasıdır. Şagirdlərin özünütəhsilə cəhd etməsi üçün onlarda öyrənməyə daxili ehtiyacın yaradılması, təlim işinin öhdəsindən gəlmək üçün iradə, məsuliyyətin olması, təlim vəzifələrini aydın görməsi vacibdir:

1. Yeni texnologiyaların öyrənmə prosesinə sürətlə daxil olması.

2. Şagirdin bir fərd kimi müxtəlif sahələrdə yaradıcılıq fəaliyyətinin inkişafı.

Bu prinsip özünütəhsilin yeni məzmununa istiqamətlənməsini təmin edir. Əldə edilən

biliklər və keyfiyyətlər şagirdin intellektindən, kreativliyindən və təfəkkürünün yenilikləri necə qarşılamasından asılıdır.

3. Özünütəhsil cəmiyyətin, dövlətin və şəxsiyyətin marağında olan özünütəhsil prosesidir. Bu növ təlim dövlətin təsdiq etdiyi təhsil mərhələlərinə müvafiq şəkildə həyata keçirilir.

4. Əsas prinsiplərə həmçinin fasiləsizlik, məqsədyönlülük, ümumi və peşə mədəniyyətinin vahidliyi, integrativlik, qarşılıqlı əlaqə və varislik, müvafiqlik, qabaqlayıcı xarakter, variativlik də aid edilir.

Özünütəhsil prosesi aşağıdakı mərhələlər üzrə həyata keçirilir:

1. Təlim motivasiyasının müəyyənləşdirilməsi. Təlimin səmərəli olması üçün şagirdə öyrənmək həvəsi, motivasiya olmalıdır. Özünütəhsil anlayışı özündə motivin olmasını ehtiva etməsinə baxmayaraq, bu, təlim prosesinin səmərəli qurulmasının əsas şərti deyil. Şagirdə öz arzularını həyata keçirmək, şəxsiyyət kimi özünü təsdiq etmək və seçdiyi yolda uğur əldə etmək, bilik qazanmaq üçün daxili istəyin olması vacibdir. Eyni zamanda öz mənəviyyatını qorumaq, özünə hörmət hissənin də aşılınması məqsədəuygundur. Çünki bu keyfiyyətlərə malik olan şagird internet saytlarından daxil olan gərəksiz məlumatlara aludə olmayacaq. O, özünütəhsillə məşğul olmaq üçün öz qabiliyyətlərini və nə istədiyini bilir.

2. İnformasiya və mənbələrin axtarışı. Bu istiqamətdə fəaliyyətin bütün növləri məlumat əldə etməyə yönəlir. Özünütəhsillə məşğul olan şagird maraqlandığı sahə üzrə zəruri mənbələri seçir, onun keyfiyyət və nəticələrini müəyyənləşdirir.

3. Özünütəhsil üzrə planın tərtib edilməsi. Planın yazılışında da şagird nə əldə edəcəyini əvvəlcədən proqnozlaşdırır. Dəqiq planın olması yalnız təlim prosesinin məqsədlərinin həyata keçirilməsi deyil, həmçinin ona nail olmaq, təlim prosesini düzgün bölmək, rahat və səmərəli keçməsi üçün mərhələləri müəyyənləşdirməyə imkan verir. Planlaşdırma aşağıdakı mərhələləri əhatə edir:

a) I mərhələ diaqnostik adlandırılır və şagirdlərin müstəqil fəaliyyət göstərməsinə şərait yaradır, çətinliklər göstərilir. Müəllim isə problemin həlli üçün psixoloji, pedaqoji, sosioloji və metodik ədəbiyyata müraciət edir. Bu mərhələdə

müəllimlərə şagirdlərin bilik və bacarıqlarının, həmçinin müvafiq keyfiyyətlərinin formalaşdırılması üzrə anket sorgusu aparılır (anket sorgusu əlavələrdə göstərilir);

b) II mərhələdə şagird maraqlandığı sahə üzrə dəlillər əldə edir və təhlil edir. Bu, həmçinin müvafiq ədəbiyyatın öyrənilməsi ilə müşayiət olunur;

c) III mərhələ ümumiləşdirici adlandırılır. Şagird təlimvə təlimdən kənar prosesdə ona tapşırılan işlər üzrə təqdimatlar edir;

ç) IV mərhələ tətbiqi adlandırılır və şagirdin əldə etdiyi bilik və bacarıqları maraqlandığı sahəyə necə tətbiq edəcəyi göstərilir.

Pedaqoji və psixoloji ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsil fəaliyyətinin texnologiyası mərhələləri aşağıdakı kimi adlandırır:

1. Hazırlıq mərhələsi. Bu mərhələ şagirdləri müstəqil işləməyə sövq edir. O, işin mövzunu, məqsədini seçir və öz fəaliyyətinin ardıcılığını müəyyənləşdirir.

2. Öyrədici mərhələ. Bu mərhələdə şagirdlər maraqlandığı problem üzrə məlumat və ədəbiyyat toplayır və araşdırırlar.

3. Praktiki mərhələ. Bu mərhələdə dəlillərin yığılması, onların seçilməsi və təhlili, yeni iş metodlarının yoxlanılması, eksperimentin aparılması təşkil olunur.

4. Nəzəri mərhələ. Bu mərhələdə əldə edilmiş faktların dərk edilməsi, təhlili və ümumiləşdirilməsi prosesi gedir. Bu mərhələdə mənimsənilmiş biliklərin kollektiv şəkildə müzakirəsini keçirmək, yaradıcı yanaşmanı məqsədə uyğun təhlil etmək məqsədə uyğundur.

5. Yekun mərhələ. Bu mərhələdə şagird apardığı müstəqil işə yekun vurur, müşahidələrini ümumiləşdirir və nəticələri təqdim edir. Əsas diqqət işə aparılan işin təsvirinə, faktların təhlilinə, nəticələrin nəzəri cəhətdən əsaslandırılmasına, ümumiləşdirilməsinə və gələcək perspektivlərin müəyyən-ləşdirilməsinə və bunun dünyagörüşün formalaşmasında rolunun öyrənilməsinə yönəlir.

Bu cür ardıcıl iş zamanı şagird maraqlandığı mövzunu sistemli surətdə araşdırır, informasiyaların mənimsənilməsi və saxlanması üçün səmərəli forma və metodlardan istifadə etməyi öyrənir, təhlil etmək və eksperiment aparmaq bacarıqlarını mənimsəyir. Özünütəhsillə məşğul olan yuxarı sinif şagirdləri plan

üzrə məqsədlərinə nail olmaq üçün aşağıdakı kompetensiyalara malik olurlar.

Təlim motivasiyası üzrə:

1. Şəxsiyyətyönümlü kompetensiya. Yəni şagird daim öz psixi və fiziki sağlamlığını qorumağı bacarır, onda bilik əldə etməyə, özünüdərəkə, inkişaf etdirməyə və özünü fəallaşdırmağa tələbat yaranır. Şəxsiyyətyönümlü kompetensiyaya bunlar daxildir: müstəqil işləməyə hazırlıq, öz vaxtını planlaşdırmaq, fəaliyyətini planlaşdırmaq və təşkil etmək, daimi inkişafa hazırlıq.

2. Kommunikativ kompetensiya. Bu kompetensiya şagirdlərin başqaları ilə internet vasitəsi ilə ünsiyyət və əməkdaşlıq etməsi üçün xarici dil bilmələrini ön plana çəkir.

3. Şagirdlərin münaqişəli situasiyaların həll edilməsi, bir-birinin fikrinə hörmətlə yanaşması.

4. İnformativ kompetensiya. Bu kompetensiya multimediyə texnologiyalarını mənimsəməyi, onların tətbiq edilməsini və informasiyalara tənqidi münasibətin olmasını nəzərdə tutur. Onun tərkibinə bunlar daxildir: müstəqil bilik əldə etmək, qorumaq, təhlil etmək, dəyişmək (nəticələr çıxarmaq, fərziyyələr irəli sürmək, məlumatları təhlil etmək və s.) və məlumatları ötürmək; kompüter proqramlarını sərbəst mənimsəmək.

Bu kompetensiyaların strukturuna şəxsiyyətin zəruri keyfiyyətləri daxil edilir: təşkilatçılıq, müstəqillik, özünənəzarət, məsuliyyət, potensialının reallaşdırılması, etibarlılıq, dəyərlərə meyillilik, toleranlıq, humanistlik, ümumi mədəniyyət.

Özünü təşkil etmək bacarığı. Bu keyfiyyət şagirdin öz işini necə təşkil etməsindən, intizamlı olmasından və iradi keyfiyyətlərindən çox asılıdır. Özünü təşkil etmək bacarığı təlimin plan üzrə başqa işlərin təxirə salınmaması şərti ilə nə dərəcədə müvəffəqiyyətlə getməsini göstərir.

Beləliklə, özünü təhsil optimal səviyyəyə o zaman çatır ki, o, şagirdin həyatı tələbatına, onun təhsilinin, davranışının və həyat tərzinin əsasına çevrilsin. Buna da yalnız müəyyən etdiyimiz şərtlərin, prinsiplərin və mərhələlərin sistemli şəkildə tətbiq edilməsi nəticəsində nail olmaq olar.

2.2. Yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsil fəaliyyətinin formalaşdırılmasının formaları, metodları və vasitələri

Zəmanəmiz insanlardan bilik və bacarıqların daim yeniləşməsini tələb edir. Özünütəhsil yalnız istək deyil, hər bir şəxsiyyətin təhsilini davamlı olaraq mükəmməl səviyyəyə çatdırılması prosesidir. Özünütəhsilə meyil etmək müxtəlif motivlər əsasında yaranır. Bu prosesdə müəyyən sahədə bilik əldə etmək əsas rol oynayır. Özünütəhsil fəaliyyətində idrak maraqları əhəmiyyətli yer tutur. Ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin müstəqil işi müəllimin verdiyi tapşırıqlar əsasında, bəzən müəllimin iştirakı ilə, bəzən də onun iştirakı olmadan, idraki çətinliklərin və tapşırıqların həllində əqli və fiziki gərginliyin aradan qaldırılması prosesində davam etdirilir. Özünütəhsildə isə şagird özü-özünə nəzarət edir. Özünütəhsil fəaliyyətində üç səviyyə mövcuddur:

1. Məktəb təlimini müşayiət edən özünütəhsil təlim fəaliyyəti prosesində həyata keçirilir, öyrənmə özünütəhsili cəmləyir.
2. Müəyyən vəzifələrə və tapşırıqlara müvafiq xüsusi özünütəhsil.
3. Özünütərbiyə üzrə spesifik özünütəhsil.

Özünütəhsil fəaliyyətində idrak və sosial motivlər aparıcı rol oynayır. Çünki bu fəaliyyət daim könüllü olaraq həyata keçirilir. Sözsüz ki, xarici motivlər də mövcuddur (ətrafdakı insanların fikri və təsiri, cəmiyyətdə öz mövqeyinin olması və s.). Özünütəhsilin predmeti məktəb proqramından əlavə biliklərin öyrənilməsidir. Özünütəhsilin əsasını fəaliyyət üsulları, şəxsiyyətyönümlü fikirlər, ustanovkalar, keyfiyyət və bacarıqlar təşkil edir:

- məqsədlər qoymaq, onlara nail olmaq üçün vasitə və üsullar, təhlillər, öz fəaliyyətini qiymətləndirmək;
- ətrafdakılara qarşı həssas və diqqətli olmaq, özünə və başqalarına qarşı tənqidi və özünütənqidi yanaşmaq;
- düşüncəli seçim etmək və bunun üçün məsuliyyət daşımaq;
- özünütəhsilin daxili stimullar fəaliyyətinin yeni üsullarını istifadə etmək;

- bunun əsasında özünətəsir edərək özünədəstək olmaq;
- şəxsi maraq və tələbatları genişləndirmək.

Özünütəhsilin ümumi istiqamətləri aşağıdakılardır:

- hüquqi;
- estetik;
- tarix;
- xarici dil;
- informasiya-kommunikasiya texnologiyaları;
- idman, sağlamlığın qorunması;
- müxtəlif maraqlar.

Şagirdlərin maraqlarından asılı olaraq bu siyahını artırmaq da olar.

Özünütəhsilin formaları.

Ümumilikdə, özünütəhsilin iki forması mövcuddur. Birincisi – təlim prosesində müstəqil işlərin artırılmasıdır (məktəb proqramından əlavə biliklərin əldə edilməsi). Özünütəhsilin bu forması uğurlu nəticə almaq və təlimin keyfiyyətini yüksəltmək üçün müəllimdən yeni forma və metodların işlənilməsini tələb edir. İkincisi - təlimdən kənar vaxtlarda yuxarı sinif şagirdlərinin müxtəlif istiqamətlərdə fəallığının artırılmasıdır.

Təlimdən kənar vaxtlarda şagirdlərin fəallığının artırılması bir sıra çətinliklərlə bağlıdır. Birinci növbədə bu, şagird və müəllimlərin özünütəhsil prosesinə psixoloji aspektdən hazır olmaması ilə bağlıdır. İkincisi, təlim prosesinin informasiya-kommunikasiya təminatı hər yerdə müxtəlif səviyyədədir. Hər hansı təlim formasında şagirdlərin özünütəhsili prosesində intellektual təşəbbüslərin və təfəkkürün inkişafı üçün əsas vəzifə psixoloji-didaktik şəraitin yaradılmasıdır. Şagirdlər tədricən qruplarla iş fəaliyyətindən fərdi işə keçərək idrak fəaliyyətini genişləndirir, irəli sürülən məsələnin həlli üçün öz şəxsi fikrini söyləyirlər. Özünütəhsilin əsas məqsədi şagirdlərə əvvəlcə təlim materiallarını ilə düşüncəli və müstəqil işləməyi, elmi informasiyanı mənimsəməyi aşılamaq, özünütərbiyə və özünütəşkil keyfiyyətlərinin əsasını elə qoymaqdır ki, gələcəkdə də onlar öz bilik və bacarıqlarını zamanın tələbinə uyğun olaraq artırınsınlar. Müəllim şagirdə

şəxsiyyət kimi yanaşır, yəni onun güclü və zəif cəhətlərini, fərdi qabiliyyət və meyllərini bilir. Onun əsas vəzifəsi şagirdin müsbət tərəflərini görmək və onları inkişaf etdirməkdir.

Təlim prosesində özünütəhsil aşağıdakı formalarda aparılır:

1. Fərdi özünütəhsil. Özünütəhsilin bu forması şagirdin öz istəyi, marağı əsasında həyata keçirilir.

2. Qruplarla aparılan özünütəhsil. Müəllimin rəhbərliyi ilə şagirdlərin marağı əsasında aparılan özünütəhsil.

Təlimdənəknar özünütəhsilə şagirdlərin istədikləri fənlərə, İKT –yə, məişət texnikasına, dünyada gedən müxtəlif proseslərə marağı nəzərdə tutulur. Məlumdur ki, bu cür özünütəhsil ev şəraitində də davam edir. Lakin yuxarıda qeyd olunduğu kimi, özünütəhsil özünütərbiyə ilə sıx bağlı olduğundan müəllimin ümdə vəzifələrindən biri də şagirdlərə daim düzgün istiqamət vermək, insanın mənəviyyatını cılızlaşdıran məlumat və saytlardan istifadəyə yol verməməyə, özünəhərmət hissi aşılamağa yönəltməkdir.

Hər bir fənnin tədrisində özünütəhsil iki qarşılıqlı əlaqəli formanın vahidliyini gözləyir:

1. Təlim prosesində özünütəhsil (müəllimin rəhbərliyi ilə). Təlim prosesində şagird fəaliyyətinin təşkilinin ənənəvi formaları bunlardır: seminar, ekskursiya, ekspedisiya, diskussiya, təlim oyunu, konfrans, turist gəzintisi, mühazirə.

2. Təlimdənəknar özünütəhsil (şagirdin şəxsi təşəbbüsü və müəllimin nəzarəti ilə aparılan tədqiqatçılıq və yaradıcılıq işlər).

Şagirdlərin şəxsi təşəbbüsü ilə aparılan özünütəhsilin məğzi ondan ibarətdir ki, onlar müstəqil olaraq müxtəlif mənbələrdən bilik əldə edirlər. Bu biliklərdən öz fəaliyyətlərində, şəxsiyyətinin inkişafında və şəxsi həyatında istifadə edirlər.

“Qeyri-ənənəvi təlim formalarının tətbiqi çox güclü stimula malikdir. Bu dərslərin vasitəsi ilə şagirdlərin idrak maraqları inkişaf edir. Çünki təbiətinə görə şagirdlər əyləncəli məşğələləri çox sevirlər. İkinci səbəb isə odur ki, əyləncəli dərslərdə motiv daha güclüdür” [85]. Bu formanın tətbiqində T.M. Starodubsevanın materiallarından istifadə edilmişdir. Qeyri-ənənəvi təlim

formaları prosesində gərginlik aradan götürülür, şagirdlərə emosional təsir göstərilir. *“Şagird fəaliyyətinin təşkilinin qeyri-ənənəvi dərslər formalarına bunlar aiddir: sosiodrama, layihə işləri, fəlsəfi stol, çay süfrəsi; hər hansı bir mövzunun, hadisənin, dəlilin təqdimatı; xeyirli sürprizlər günü, suallar zərfi, buraxılış ringi və s.*

“Sosiodrama” insanlar arasında hər hansı sosial qüvvələrin və personajların qruplarla təsiridir, insanların teatr vasitəsi ilə intensiv ünsiyyətidir.

“Çay süfrəsi” güclü təsirə malikdir, xüsusi psixoloji atmosfer yaradır, müxtəlif söhbətlər əsnasında münasibətləri yaxşılaşdırır, gərginliyi aradan qaldırır.

“Xeyirli sürprizlər günü” insanlara diqqət, sevinc paylamaq bacarığını aşılamağı öyrətmək üçün verilən tapşırıqlardan ibarətdir.

“Buraxılış ringi” əvvəlki dövrlərin təhlili, gələcək planlar, dostluq atmosferinin yaradılması, qarşılıqlı anlaşma, insanlarla qarşılıqlı təsir bacarıqlarının formalaşdırılmasıdır.” [133, s. 3-4].

Yuxarıda göstərilən təlim formaları özünütəhsildə uğurlu nəticələr verir. Burada müəllimin məqsədi “öyrətmək”, “izah etmək” və “göstərmək” deyil, qarşıya çıxan məsələlərin birgə həlli yollarının axtarılıb tapılmasını təşkil etməkdən ibarətdir. Müəllim şagirdin özünütəhsil fəaliyyətində bu kiçik tamaşanın rejissoru qismində çıxış edir.

Qeyri-ənənəvi təlim formasının təşkili aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir:

- şagirdlər arasında vəzifələrin bölgüsü;
- məşğələnin ssenarisinin yazılması (konkret məqsədləri göstərməklə);
- tapşırıqların seçilməsi;
- qiymətləndirmə meyarlarının müəyyənləşdirilməsi.

Özünütəhsilin əsas mənbələri bunlardır: televiziya, internet, ədəbiyyat (bədi söz, publisistik, elmi-populyar əsərlər), video və audio məlumatlar, onlayn biliklər almaq, ekskursiyalar, teatrlar, sərgilər, konsertlər, səyahətlər.

Ümumilikdə, mənbələr iki cür olur. Birincisi, şəxsiyyətin inkişafına təsir edən, ikinci mənbələr isə həm intellektin inkişafına, həm də şəxsiyyətin

formalaşmasına müsbət təsir göstərir. Özünütəhsil öz məzmunu ilə praktik fəaliyyətin son nəticələrinin əldə edilməsinə xidmət edir.

Özünütəhsil metodları.

1. Özünütəhsilin əsas metodlarından biri ədəbiyyat üzərində işləməkdir. Müasir dövrdə ədəbiyyatın üzərinə böyük məsuliyyət düşür – özünü solumun bir hissəsi kimi dərk edən, mənəvi dəyərlərə malik şəxsiyyətlərin yetişdirilməsi. Təmənnəsizliğin, xeyirxahlığın, insani münasibətlərin qıtlığı zamanı ictimai həyatda bu problemin həllindən yalnız gənclərin deyil, həmçinin ölkənin gələcəyi asılıdır. Mütaliə şagirdlərin mənəvi inkişafında qüdrətli təsir vasitəsidir. Mütaliə etmək dünyanın müdrik insanları ilə ünsiyyətdə olmaq deməkdir. Müasir dövrdə informasiya bolluğu şəraitində kitabların vaxt sərf edilməsi baxımından sürətlə oxunması və dərindən dərk edilməsi məsələsi də meydana çıxır. Bu, lazımi informasiyanı axtarmaq qabiliyyətindən, onu düzgün və tez qiymətləndirməkdən, əldə edilmiş məlumatlardan təcrübəyə necə tətbiq etməkdən asılıdır. Sonra şagird bu məlumatları müstəqil olaraq öz fəaliyyətində istifadə edir.

2. Özünütəhsil prosesində müstəqil praktik tapşırıqların da yerinə yetirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu tapşırıqlar şagirdin maraqlandığı sahə üzrə biliklərinin yoxlanılmasına, yeni biliklərin mənimsəmə səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsinə və onların özünütəhsil prosesində təzahür etməsinə imkan verir.

3. İnnovativ texnologiyaların istifadə edilməsi özünütəhsil prosesində böyük rol oynayır.

4. Layihələrin işlənməsi hər bir şagirdin fərdi idrak qabiliyyətlərini inkişaf etdirir, sosial mühitdə özünü müəyyənləşdirməyə və özünü reallaşdırmağa imkan verir.

5. Şagirdlərin yaradıcılıq fəaliyyətinə cəlb edilməsi.

6. Seminarlarda, treninqlərdə, kurslarda iştirak etməsi.

7. Dərketmə fəaliyyətinə müsbət təsir edən materiallardan istifadə etmək: mütaliə, sənədli filmlərin baxılması və təhlili.

8. Ekskursiyalar, teatrlar, sərgilər, muzeylər, konsertlər və s.

Bu metodlardan istifadə etmək tələbə olmaq istəyən yuxarı sinif şagirdlərində vaxtdan səmərəli istifadə, işini planlaşdırmaq, kitabla və xüsusi ədəbiyyatla işləmək bacarığı formalaşdırır və onlarda axtarıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirərək öyrənmənin fasiləsizliyinə istiqamətləndirir.

Özünü təhsilin vasitələri. Pedaqoji prosesin səmərəliliyi müəllimin yuxarı sinif şagirdlərinin özünü təhsilini necə idarə etməsindən, şagirdlərin buna hazır olmasından və müvafiq vasitələrinin tətbiqindən asılıdır. Təlim prosesində hər bir müəllim öz şagirdinin şəxsiyyətinə (xüsusən də valideynləri ilə problemi olan) məqsədyönlü təsir edir, onların tərbiyəsini, təhsilini və inkişafını idarə edir. Beləliklə, pedaqoji prosesdə şagirdlər üçün şərait yaradaraq, müəllimlər onların özünü təhsili üzrə şüurlu subyektiv fəaliyyətini təmin edirlər.

Yuxarı sinif şagirdlərinin başqa özünü təhsil fəaliyyətinin vasitəsi öz təşəbbüsləri ilə planlaşdırılan və keçirilən tədbirlərdir (evdə öz planları üzrə görəcəkləri işlər, kollektiv tədbirlər, dərnlərdə iştirak etmək və s.). Bu işlərin aparılması şagirdlərdən bütün səylərinin axtarıcılıq və sosial təcrübənin mənimsənilməsi üzrə səfərbər edilməsini tələb edir.

Özünü təhsil prosesində internet resurslarından istifadə geniş tətbiq olunur.

Özünü təhsilin vasitələrindən biri də elektron təhsil resurslarıdır. Müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyaları şagirdlər üçün geniş imkanlar yaradır. Bu texnologiyalar öyrədən və öyrənən arasında qarşılıqlı təsiri təmin etmək üçün fəal surətdə tətbiq olunur və təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə müsbət təsir göstərir.

Beləliklə, sadaladığımız özünü təhsil fəaliyyətinin formaları, metodları və vasitələri yalnız şagirdləri biliklərə yiyələndirmir, bunlar həmçinin insani münasibətlərin gərginliyi zamanı xeyirxahlığı, insanpərvərliyi, vətənpərvərliyi, ünsiyyəti təbliğ edərək, şagirdləri mənəvi cəhətdən zənginləşdirir.

2.3. Yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsil fəaliyyətinin təşkilində müəllim və valideynlərin rolu

Müasir dövrdə şagirdlərin özünütəhsil problemi sosial xarakter daşıyaraq cəmiyyətin tələbatı kimi qiymətləndirilir. İndi şagirdlərə yalnız müəyyən bilik və bacarıqları vermək deyil, həmçinin müstəqil olaraq bilik qazanmağa yönəltmək, bacarıqlar formalaşdırmaq müəllimlərin qarşısında duran vəzifələrdəndir. Bu o deməkdir ki, məktəb özünütəhsil mərhələsinin yekun mərhələsi ola bilməz. Məktəb fasiləsiz və daimi özünütəhsil üçün ilkin mərhələ kimi qiymətləndirilir və sonrakı illərdə də bu proses davam etdirilir. Şagirdlər qarşılarına dəqiq məqsəd qoyduqda, öz çatışmazlıqlarını və davranışlarındakı qüsurları dərk etdikdə özünütəbiyə və özünütəhsillə məşğul olurlar. Bunu adətən iradi keyfiyyətlərə malik olan şagirdlər həyata keçirə bilir, bilmədiklərini öyrənməyə çalışır, davranışlarındakı nöqsanları aradan qaldırır və arzu etdikləri keyfiyyətləri əldə edirlər. Bu işdə müəllimlərin üzərinə böyük məsuliyyət düşür: yüksək nəticə əldə etmək onların səriştəliliyindən, hansı metodlardan istifadə etmələrindən, hansı elmi, metodik və populyar ədəbiyyatdan istifadə etmələrindən, pedaqoji vəzifələrini necə yerinə yetirmələrindən asılıdır.

Şagirdlərin özünütəhsili üzrə müəllimin əsas məqsədi onların müstəqil bilik qazanmaq, məsuliyyət, kreativlik, mədəni davranış səviyyəsini yüksəltməkdir. Bu proses uzunmüddətli olduğu üçün onun təməlinin kiçik yaşlardan qoyulması vacibdir. Hazırda, yəni koronavirus (Covid 19) pandemiyasının sürətlə yayıldığı bir dövrdə bu keyfiyyətlərin formalaşması və mükəmməlləşməsi gələcək gəncin müasir dövrdə hər hansı bir situasiyada öz mövqeyini müəyyənləşdirməsinə və sözünü deməsinə imkan verir.

Ümumilikdə, müəllimin şagirdlərin özünütəhsili üzrə apardığı iş üç istiqamətdə həyata keçirilir:

1. Yuxarı sinif şagirdlərində özünütəhsilin zəruriliyini formalaşdırmaq.
2. Özünütəhsilin mahiyyətinin aydınlaşdırılmasında, onun metodlarının və yollarının öyrənilməsində şagirdlərə kömək etmək.

3. Özünütəhsil üzrə planlaşmanın və proqramın işlənilməsində şagirdlərə praktik kömək göstərmək.

Şagirdlər özünütəhsil zamanı ciddi çətinliklərlə rastlaşırlar. Bunlar aşağıdakılardır:

- özünüdərək və özünüqiymətləndirmə vərdişləri zəif olduqda;
- özünütəhsil işinin məqsəd və vəziflərinin müəyyənləşdirilməsində;
- öz üzərində işləyərkən planlaşmanın düzgün aparılmamasında.

Bu çətinliklər bir daha göstərir ki, şagirdlərin özünütəhsil fəaliyyətinin kortəbii keçirilməsinə yol verilməsi düzgün deyil. Özünütəhsil fəaliyyətinə rəhbərlik şəxsiyyətin təkmilləşməsi üçün təlim, tərbiyə, təhsil və təşkilati işləri özündə ehtiva edən məqsədyönlü və hərtərəfli iş prosesidir. Bu proses müəllimdən yüksək takt, bilik, mədəniyyət və tələbkarlıq tələb edir. Şagirdlərin özünütəhsil fəaliyyətinə daha çox təsir göstərən amillər aşağıdakılardır:

- dahi mütəfəkkirlərin, pedaqoqların, alimlərin özünütəhsil və özünütərbiyə təcrübəsinin təbliği;
- şagirdlərin cəmiyyətdə insanlara verilən tələbləri dərinləndirərək etməsi;
- özünütəhsil nəzəriyyəsinin öyrənilməsi, öz üzərində işləmək üçün şagirdlərin metodları, üsulları mənimsəməsi;
- bilik və bacarıqların, xarakter cizgilərinin və öz nəticələrinə nəzarətin qiymətləndirilməsində hər bir şagirdə köməkliyin göstərilməsi;
- görülən işlərin nəticəsinin qiymətləndirilməsi, çətinliklərin vaxtında aradan qaldırılması.

Bu məqsədlə müxtəlif iş formalarından istifadə edilir: söhbətlər, mütalə, kinofestivallar, elmi və bədii ədəbiyyatın müzakirəsi, özünütəhsilə aid yığıncaqlar və s. Ən səmərəli formalardan bunları göstərmək məqsədəuyğundur: söhbətlər, diskussiyalar; məktəb kitabxanasında özünütəhsil üzrə tədbirlərin keçirilməsi və s. Şagirdləri öz üzərində çalışmağa sövq edən tələbatların, maraqların, fəaliyyət motivlərinin və davranışlarının nəzərə alınması ilə fərdi, qruplarla və kollektiv işlərin həyata keçirilməsi.

Özünütəhsilin xarici və daxili stimulları da mövcuddur.

Özünütəhsilin stimullaşdırılması şagirdləri müstəqil bilik qazanmağa səfərbər edir. Bu, özünütəhsil fəaliyyətinə müsbət motivasiyanın yaradılması və möhkəmləndirilməsi yolu ilə həyata keçirilir. Özünütəhsilin xarici stimulları bunlardır:

- məktəbdə keçirilən tədbirlərə daimi nəzarət;
- əməyin elmi biliklərin öyrənilməsi ilə əlaqəsi;
- kollektivdə müsbət ictimai fikrin formalaşdırılması və kollektivin hər bir üzvünə yüksək tələbkarlıqla yanaşılması;
- istirahət və asudə vaxtın təşkili.

Şagirdlərə daxili motivlərin stimullaşdırıcı təsiri onlarda şüurlu ustanovkaların formalaşdırılması, öz üzərində işləmək üçün psixoloji hazırlığın yaradılması ilə izah olunur. Şagirdlərin öz üzərində işləməsinin əsas stimulu onun fəaliyyətinin, uğurlarının və çatışmazlıqlarının təhlili və qiymətləndirilməsidir. Özünü inkişaf etdirməyə rəhbərlik sinifdaxili yarışlardan başlayır. Şagirdlər öz üzərinə müəyyən vəzifələr götürərək, onun həyata keçirilmə müddətini qeyd edirlər və bunun əsasında özünütəhsil üzrə şəxsi planlarını qururlar. Vəzifələrin dəqiq olması şagirdlərin təkmilləşməsinə daha yaxşı təsir edir.

Müəllimin şagirdlərdə özünütəhsilin inkişafına rəhbərlik etməsində əsas məsələlərdən biri onların öz fəaliyyətinin obyektiv qiymətləndirməsində, özünə-nəzarətdə onlara kömək etməkdir. Özünüqiymətləndirmə prosesi mürəkkəb və ziddiyyətlidir. Şagirdlər obyektiv qiymətləndirmədə çətinlik çəkirlər. Onlar fəaliyyətini ya öz müsbət cəhətlərini görməyərək aşağı səviyyədə dəyərləndirir, ya da çatışmazlıqlarını dərk etməyərək yüksək qiymətləndirirlər. Nəticədə şagirdlərdə özündən razılıq və yaxud öz fəaliyyətinə tələbkarlığın azalması müşahidə olunur. Buna görə də şagirdlərin özünü dərk etməsində və qiymətləndirməsində müəllimin rəhbərliyi vacibdir.

“Yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsil formalarının və mənbələrinin seçimində və subyektiv mövqeyinin yaranmasında, özünütəhsil səriştəliliyinin formalaşmasında psixoloji və pedaqoji müşayiət prinsiplər olaraq yeni yanaşma kimi qiymətləndirilir” [134, s. 15].

Özünütəhsil fəaliyyətinin rəhbərliyinə daimi nəzarət və şagirdlərə praktik kömək aid edilir. Nəzarət müxtəlif formada olur: fəaliyyətin nəticələrinin təhlili, verilən tapşırıqların yerinə yetirilməsinin keyfiyyəti, oxucu maraqlarının aşkar edilməsi, özünütəhsil proqramının reallaşdırılması məsələləri üzrə fərdi və qruplarla söhbətlərin aparılması. Müəllimin şagirdlərə köməyi özünütəhsil qarşısında vəzifə-lərin qoyulması, məzmunun və işin planlaşdırılması ilə də müəyyənleşdirilir. Bu, müəllimin şagirdlərin özünütəhsili haqqında tərtib etdiyi proqramın, qabaqcıl təcrübənin, fərdi və qruplarla məsləhətlərin tərtibi üzrə metodik tövsiyələrdə, treyinqlərdə və seminarlarda da öz əksini tapır. Özünütəhsildə olduğu kimi, özünütəhsildə də müəllimin şəxsi nümunəsi əsas rol oynayır. Müəllimin şəxsi keyfiyyətləri və hərtərəfli biliyi, özünə qarşı tələbkarlığı, öz üzərində ardıcıl olaraq işləməsi şagirdləri özünütəhsilə və özünütəhsilə stimullaşdırır. Ümumilikdə, belə qənaətə gəlmək olar ki, özünütəhsil yalnız o şəraitdə baş verir ki, müəllimlər onun təşkilini bacarıqla və məqsədyönlü idarə etsinlər.

Müəllimlərin valideynlərlə iş birliyinin aşağıdakı istiqamətləri müəyyənleşdirilmişdir:

1. Ailə ilə tanışlıq. Ailənin sosial vəziyyətinin öyrənilməsi, valideyn-övlad münasibətinə aydınlıq gətirilməsi.
2. Övladlarının özünütəhsilinə nəzarət.
3. Övladlarının özünütəhsili üzrə valideynlərin əsas vəzifələri;
4. Valideynlərin övladlarının özünütəhsili üzrə mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsi.

Ailə ilə tanışlıq zamanı valideynlərin sosial vəziyyəti müəyyənleşdirilir və onlara aşağıdakı tövsiyələr verilir:

- övladlarının bilik və bacarıqlarının başqaları ilə müqayisə edilməməsi;
- gerilik hiss edərkən danlamamaq, bunun səbəbini tapmağa nail olmaq;
- övladların özünütəhsili üçün müvafiq şəraitin yaradılması;
- məqsədlərinə nail olmaqda inadkarlığının və xarakterinin möhkəmliyinin rəğbətləndirilməsi;

- təlim tapşırıqlarını həll etmək üçün təlimatların diqqətlə öyrənilməsi;
- verilən materialın, qaydaların və təlimatların məzmununun incəliklərinə qədər öyrənilməsi;
- evdə məşğul olarkən fikrini dağıdan, diqqətini yayındıran hərəkətlərə yol verilməməsi;
- vaxtında və keyfiyyətli görülən işlərinin dəyərləndirilməsi;
- onun əldə etdiyi nailiyyətləri ailənin digər üzvlərinə nümayiş etdirilməsi;
- imkan daxilində onun sevdiyi fənlər üzrə ensiklopediyanın, lüğətlərin, informativ biliklər aşılaman kitablarının əldə edilməsi;
- başladığı işin axıra çatdırılmasına nəzarət edilməsi;
- əzmkarlığı, dözümlü, məsuliyyətini formalaşdıran məntiqi tapşırıqların yerinə yetirilməsinə nəzarət edilməsi.

Müəllim şagirdlərinin özünütəhsil prosesinə ailədaxili əlaqələrini, sosial statusunu, valideynlərin nəyi dəyərləndirdiklərini bilmədən müdaxilə edə bilməz. Övladının qarşısına çıxan çətinlikləri ləyaqətlə aradan qaldırılmasında hər bir valideyn məsuliyyət daşıyır. Lakin şagirdin həyatında nümunə olacaq insanlar da olur. Bu, onun üçün nüfuz sahibi olan həm müəllim, həm valideyn, həm də başqa birisi olur.

Yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsili üzrə müəllimin valideynlərlə birgə fəaliyyətinin əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- valideynlərin pedaqoji mədəniyyətinin yüksəldilməsi;
- ümumi perspektivləri və məqsədləri, qarşılıqlı kömək ənənələri olan kollektiv ailə münasibətlərinin təşkilinə səy göstərmək;
- valideynlərin rolunun və mövqeyinin müəyyənləşdirilməsi, qarşılıqlı anlaşmanın inkişafı və bir-birinin hüquq və tələbatlarına hörmətlə yanaşmaq;
- ailə daxilində əxlaq normalarının formalaşdırılması.

Yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsilinin formalaşmasında asudə vaxtın səmərəli keçməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Məktəbdə psixoloji gərginlik keçirənlər, “darıxdırıcı dərslər” və müəllimlərin daimi tələbkərligi bəzən şagirdlərdə sıxıntı yaradır. Ona görə də asudə vaxtın düzgün təşkili, fəallıq,

şagirdlərin sevdiyi, xeyirli işlə məşğul olması, planlaşdırdığı işi həyata keçirməsi, stresdən uzaq olması, yəni psixoloji cəhətdən rahatlığın təmin edilməsi zəruridir.

Şagirdlərin bəziləri asudə vaxtın hər bir dəqiqəsini xeyirli işə sərf edirlər. Onlar istirahət və tətillərində nə edəcəklərini əvvəlcədən planlaşdırırlar. Digərləri asudə vaxtlarını yalnız bir maraqlarına sərf edirlər. Bəziləri isə passiv həyat sürür - televizora baxmaq, internetdə marağında olan yenilikləri izləmək, divanda uzanmaq və s. Bəzi şagirdlər vaxtını cəmiyyət içərisində, gəzintidə, rəqs salonlarında, kafələrdə və çayxanalarda söhbətlər etməklə keçirməyə meyillidir. Bu cür vaxt keçirənlərin dərin maraqları və ya hansısa elmi biliklərə yiyələnməyə meyilləri kifayət qədər olmur.

Valideyn-övlad münasibətlərinin təhlili göstərir ki, şagirdlər, xüsusən də oğlanlar valideynlərlə vaxt keçirməkdən, ünsiyyət etməkdən, hansısa məsələni həll etməkdən yayınırlar. Bu cür münasibətlər gələcəkdə şagirdin şəxsiyyətində, birgə həyat təcrübəsində, həyat fəaliyyətinin normalarının mənimsənilməsində və formalaşmasında və öz şəxsi ailəsində özünü büruzə verir. Yuxarı sinif şagirdləri ilə "Mənim ailəm", "Mənim evim" mövzusunda apardığımız söhbət və inşa yazılardan məlum olmuşdur ki, ailələrin yalnız 25-30%-də şagirdlər problemləri barədə valideynləri ilə bölüşürlər. Lakin ünsiyyətə tələbat vardır. Asudə vaxtın təşkili yalnız ad günləri ilə əlaqədar yığıncaqlardan və birgə istirahətə getməkdən ibarət olur.

Ailədə birgə televiziya verilişlərinə (kinoya) baxmaq, müəaliə etmək, teatr və muzeydə gördüklərini təhlil etmək övladla valideynləri bir-birinə yaxınlaşdırır, fikir birliyinə gətirib çıxarır.

Ailəvi olaraq şəhər kənarına gəzinti təşkil etmək, idmanla məşğul olmaq, müxtəlif sahələrdə işləyən maraqlı insanlarla görüşmək, onları dinləmək, fikir mübadiləsi aparmaq özü də həm istirahətdir, həm də özünütəhsilin bir formasıdır. Gəzinti və idmandan başqa ailədə incəsənət və mədəniyyət sahəsində də söhbətlərin aparılması, müxtəlif janrlarda musiqinin dinlənməsi, evin estetik cəhətdən abadlaşdırılmasında iştirak etmək şagirdlərin zövqünü formalaşdırır və yaradıcılığının inkişafına müsbət təsir göstərir. Əgər şagirdlərin evdə bu cür şəraiti

yoxdursa, o, daim kompüterdə özü üçün maraqlı olan məlumatları əldə edəcək və yaşlıları ilə görüşməyə tələsəcək. Əksər hallarda bu fəaliyyət valideynləri qıcıqlandırır. Lakin dostları ilə görüşəndən sonra da valideynlərə onlar haqqında danışması yaxşı haldır. Bu, valideyn ilə övlad arasındakı gərginliyi aradan qaldırır.

Ailə birliyinin qorunmasında valideynlərin və övladların birgə əməyinin ənənələri böyük rol oynayır. Ev şəraitində valideynlərin müasir tələbləri nəzərə alaraq dədə-babaların əmək vərdişlərini öz övladlarına çatdırması yaxşı nəticə verir. Bu həm onları soykökünə bağlayır, həm də ailədə yüksək abu-havanı saxlamağa, ailə mədəniyyətini qorumağa imkan verir. Digər tərəfdən fiziki işlər beyin qabığına əsəb proseslərinin qarşılıqlı əlaqələrinin (oyanma və tormozlanma) nizamlanmasının əsas vasitəsidir. Əqli cəhətdən yorğun olan beynin sakitləşdirilməsinin əsas vasitəsi ev və yaxud bağ sahəsində, həyətdə fiziki işlə işləməkdir.

Bəzi hallarda şagirdlər evi öz ocağı deyil, yaşayış yeri kimi qəbul edirlər. Bu, onunla əlaqədardır ki, valideynlər çox vaxt evin bütün yükünü öz üzərinə götürür və öz övladlarını məişət əməyindən məhrum edirlər. Halbuki tərbiyənin və təhsilin mükəmməl olmasında bu amilin böyük rolu vardır.

Özünü təhsil prosesinin davamlı olmasında valideynlərin övladlarının dərnəklərdə, klublarda təşəbbüskarlığını, təcrübə əldə etməsini, kəşflər, yeniliklər etməyə meylini rəğbətləndirməsi təqdirə layiqdir. Bəzi şagirdlər dərslərdə müvəffəqiyyət qazanmadıqda özlərini qüsurlu hesab edirlər. Onlar özlərini maraqlandıqları sahədə görmək istəyir və məhz burada lazımlı, xeyirli və maraqlı adam kimi iş quracaqlarını düşünürlər. Lakin buna görə məktəb təlimindən uzaqlaşmalarına yol vermək düzgün olmaz. Bu, tədricən təhsil məsələlərinin diqqətdən kənar qalmasına səbəb olur.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, mütaliə şagirdlərin özünü təhsilində böyük rol oynayır. Onlar öz sevimli qəhrəmanlarına oxşamaq istəyir, öz davranışlarını müqayisə edir, ətrafda baş verənlərə düzgün münasibət bəsləməyə çalışırlar. Lakin valideynlərdən fərqli olaraq şagirdlərin hansı əsərləri mütaliə etmək istəməsi çox çətindir. Ona görə də bu işdə məsuliyyət valideynlərin üzərinə düşür. Bu yaşda

valideynlərin övladlarına köməyi ondan ibarətdir ki, övladının özünütəhsilində mütləqin nə qədər əhəmiyyət daşımamasını və əvəzsiz olmasını ona çatdırsın.

Mütaliə şagirdin əqli, əxlaqi inkişafının müəyyən irəliləyişləri ilə əlaqədar olub, onun düşüncəsində dönüş yaradır, həyatın izah edilməsi çətin olan tərəflərinə aydınlıq gətirərək öz mövqeyinin formalaşmasına təsir göstərir. Bu sahədə maarifçilik fəaliyyətini həyata keçirən valideynlər özünütəhsilin onların həyatında nə kimi rol oynadığını bir daha sübut edirlər. Hər hansı bir kitabı oxuduqdan sonra valideynlər təklif edə bilirlər ki, öz fikirlərini bir dəftərə yazsınlar və gələcəkdə inşa, məruzə yazdıqda və yaxud bu mövzuda keçirilən müzakirələrdə maraqlı düşüncələri ilə çıxış etsinlər.

Kino və teatr şagirdlərin həyatında mühüm yer tutur. Valideynlərin bundan tərbiyə və özünütəhsil üçün düzgün istifadə etməsi zəruridir. Yaxşı tamaşa və filmlər şagirdlərin yalnız dərk etmə fəaliyyətini inkişaf etdirmir. O, həmçinin cəmiyyətdə, insanların həyatında, davranışlarında olan nöqsanları görməyə, gözəlliyi, xeyirxahlığı, düşüncələrin nəcibliyini hiss etməyə imkan verir.

Teatr kinoya nisbətən daha ciddi və uzunmüddətli diqqət tələb edir. Teatr bütün axşam vaxtını ona sərf etməyi tələb edir. Ona görə də teatra daha çox vaxt ayırmaq və onun müzakirəsini keçirmək, övladın münasibətini bilmək və marağının sönməməsini qorumaq vacib şərtidir.

Müasir dövrdə istər kiçik, istərsə də böyük yaşlı şagirdlərin ən çox vaxt sərf etdikləri məşğuliyyət növü internetdir. Onlar internetdən istifadə edərkən dünyagörüşünün genişləndirilməsi ilə yanaşı, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi aludəçilik də yaranır, lazım olmayan informasiyalarla da qarşılaşırlar. Bu zaman valideynlərin səmimiyyətlə yanaşması, qadağalar qoymadan məlumatlarla maraqlanması məqsədəuyğundur. Bu, həm övladını qıcıqlandırmır, həm də onun yanında olması ilə məsuliyyətini artırır, daha düzgün, dəyərli məlumatların əldə edilməsinə yönəldilir.

Müşahidələr göstərir ki, valideynlərin öz övladları ilə hüquq bərbərliyi münasibətlərinin qurması ilə kiçik yaşlardan başlayaraq davam etdirməsi müsbət nəticə verir.

Şagirdlərin yaradıcılığını inkişaf etdirmədən özünütəhsildən danışmaq olmaz. Onların yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafı böyüklərdən - valideyn və müəllimlərdən yaradıcı yanaşma tələb edir. Dərnlərdə iştirak etmək şagirdlərdən həm məktəbdə çox vaxt sərf etməyi, həm də evdə öz üzərində işləməyi tələb edir. Digər tərəfdən dərnlərdə həddindən artıq iştirak etmək dərslərin vaxtını alır və bir-birinin ardınca aşağı təlim nəticələri ilə müşahidə olunur. Müəllimlər bu cür şagirdlərin diqqətsizliyindən şikayət edir, valideynlər isə övladlarının bu qədər səyinə, yaradıcılığına baxmayaraq dərnyə getməyə qadağa qoyur.

Beləliklə, müəllim və valideynləri hər bir sahəyə gedən yolun təhsildən keçdiyinə inandırdıqda, yaradıcılıq fəaliyyəti təlim prosesinə mane olmur. Məktəb səhnəsində çıxış etmək, rəsmlərini nümayiş etdirmək, dostlar qarşısında çıxış etmək, öz şeirlərini oxumaq daim həyəcanla müşayiət olunur. Belə hallarda şagirdləri tərifləmək onlarda arxayınçılıq yaratmır, əksinə, özünə inam yaradır. Tənqid isə xoşniyyətli olduqda bədii özfəaliyyətə maraq daha da artır, onlarda ruh düşkünlüyünü aradan qaldırır.

III FƏSİL. ÖZÜNÜTƏHSİL FƏALİYYƏTİNİN TƏLİMİN KEYFİYYƏTİNƏ TƏSİRİ MODELİ ÜZRƏ PEDAQOJİ EKSPERİMENTİN APARILMASI

3.1. Yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsil fəaliyyətinin təlimin keyfiyyətinin yüksəlməsinə təsiri modeli

Müasir dünyada insan elmi, ictimai və digər məsələləri yaradıcılıqla həll etməyi, tənqidi fikir söyləməyi, öz mövqeyini əsaslandırmağı, başqalarının fikrinə hörmətlə yanaşmağı bacarmalıdır. Bunun üçün isə daim sistemli və fasiləsiz olaraq bilikləri artırmaq və zənginləşdirmək tələb olunur. Özünütəhsil bu gün həm şagird, həm də müəllim üçün aktual problemə çevrilmişdir. İndi müəllim informasiya daşıyıcısından çox təlim prosesinin təşkilatçısı kimi qəbul edilir.

Yuxarı sinif şagirdlərinin yeni biliklər öyrənməyə cəhd etməsi, mənəvi etik inkişaf, peşəkar sferada kamilləşmək, yeni vərdişlərin və müəyyən bacarıqları əldə etməsi müasir insana xas olan keyfiyyətlərdir. Qeyd etmək lazımdır ki, özünütəhsil səviyyəsini yüksəldən şagird öz daxili aləmini zənginləşdirir və ətrafdakıların gözündə cəmiyyət üçün daha xeyirli insan olduğunu göstərir. Bununla bahəm, müasir dövrdə əlavə təhsil əldə etmədən öz yerini tapmaq çətindir. Bu, o deməkdir ki, özünütəhsil hamıya aiddir. Müasir dövrdə özünütəhsil şəxsiyyətin sosiomədəni müstəqilliyini müəyyənləşdirir. Özünütəhsil anlayışı dünya təhsil sisteminin böhranı nəticəsində meydana gəlmişdir. Məhz özünütəhsil bu vəziyyətdən çıxış yolunu göstərir. Bu, intellektin, həmçinin bütövlükdə şəxsiyyətin inkişafına yönələn bir yoldur və daim insanı müşayiət edir.

-Forma və müstəqillik amilinə görə özünütəhsilin iki tipi vardır: sistemli və sərbəst. Sistemli özünütəhsil şagirdin təhsil aldığı məktəb tərəfindən stimullaşdırılır. Təhsilalan marağına uyğun verilən tapşırığı yerinə yetirir və biliklərini zənginləşdirir. Özünütəhsilin bu növündə də şagird proqram tələblərindən kənara çıxır və özünü inkişaf səviyyəsinə çatdırır.

Sərbəst özünütəhsil dedikdə, biz özünükamilləşmənin və yaxud hər hansı bir məsələnin şagird şəxsiyyətinin maraq və tələblərindən irəli gələn tələbatı kimi başa düşürük. İnsan bu zaman özü özünütəhsilin məqsədini və onun həcmi müəyyən edir. Sərbəst özünütəhsildə özünənəzarət şagirdi özünü idarə etməyə yaxınlaşdırır. Sözsüz ki, həyatda özünütəhsilin hər iki növünü istifadə etməli oluruq. Məktəb dövründə isə buna sistemli yanaşma gələcəkdə də özünütəhsilin sərbəst növünün kamilləşməyə istiqamətlənəcəyini nəzərdə tutur. Məzmununa görə biliklər müxtəlif funksiyaları daşıyırlar. Bəzi biliklər şagirdlərin dünyagörüşünü genişləndirir, bəziləri isə hər hansı bir sahə üzrə bilikləri artırır.

Şagird bilikləri mənimsəyərək özünü və öz şəxsi mövqeyini formalaşdırır. Təbiidir ki, bu proses özünütərbiyəyə də müsbət təsirini göstərir.

- Motivasiya. Şagirdin fəaliyyətinin fasiləsiz motivasiyası ilə bağlıdır;

Özünütəhsildə şagirdin öz istəyi və fəaliyyətinin məzmunu ilə bağlı daxili motivasiyanın olması vacibdir. Xarici motivasiya valideynlər tərəfindən şagirdlərə olan təsirdir. Buna hədsiz dərəcədə diqqət və təriflər, layiq olmadığı halda qiymətlərin yüksəldilməsi, cəzalar, yersiz tənqidlər, saymamazlıqlar və müəllimlərin bilərəkdən qiymətlərin aşağı salınması aid edilir. Belə olduğu halda özünütəhsilə maraq azalır, daxili motivasiya sönür.

Şagirdləri maraqlandırmaq üçün təlim materialının bütün imkanlarından istifadə etmək zəruridir:

- problem situasiyaların yaradılması;
- müstəqil təfəkkürün inkişafı;
- təlim prosesində və təlimdən kənar vaxtlarda şagirdlərin əməkdaşlığını təşkil etmək;
- sinifdə pozitiv münasibətlər qurmaq;
- şagirdlərin uğurlarına maraq və səmimiyyət göstərmək.
- məqsədin qoyuluşu.

Səriştəlilik baxımından məqsəd müəllim tərəfindən formalaşdırılır və şagird tərəfindən qəbul edilir. Yuxarıda göstərilən özünütəhsil fəaliyyətinin strukturu qarşılıqlı əlaqədə olan sistem kimi göstərilir. Hər bir komponent reallaşdırılmadan

materialın tam mənimsənilməsi mümkün deyil. Şagirdin müəllim tərəfindən, həmçinin onun özü də daxil olmaqla fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi çox vacib mərhələdir. Müəllim təlimin əvvəlində qiymətləndirmə tələblərini dəqiq müəyyənləşdirir. Özünütəhsil fəaliyyətinin komponentlərinin qiymətləndirilməsini həyata keçirməklə şagirdin cari səviyyəsi, həmçinin şagirdin əldə etdiyi bilik və kompetensiyaların əsasında müstəqil öyrənmə qabiliyyəti, imkanları və idrak fəallığı müəyyən edilir.

Özünütəhsil üzrə səriştəlilik:

Şagirdin özünütəhsil fəaliyyətinin modeli onların ümumi dünyagörüşünü genişləndirməklə yanaşı, səriştəliliyi də yüksəldir və təlim vəzifələrinin formalaşdırılmasına da imkan verir:

- şagirdlər üçün çətinlik törədən məsələlər üzrə mütəmadi olaraq fərdi məsləhətlərin təşkili;
- təlim vasitələrinin və təlim-metodik ədəbiyyatın geniş istifadə edilməsi;
- internet resurslarından istifadə;
- əldə edilmiş nailiyyətlərin yoxlanılması;
- əldə edilmiş biliklər əsasında layihələrin işlənilməsi və elmi-tədqiqat fəaliyyətinin inkişafı.

Beləliklə, özünütəhsil şəxsiyyətin özünüidarə və hərtərəfli, harmonik inkişafının məcmusudur. Bu prosesdə yalnız ağıl deyil, həm də iradi diqqət inkişaf edir və bütövlükdə şəxsiyyətin müstəqilliyi formalaşır. Bütün bunlar özünütəhsilin insan psixikasına və onun inkişafına güclü təsir prosesi olduğunu sübut edir.

Özünütəhsil insanın məqsədyönlü, müstəqil, ardıcıl idrak fəaliyyəti və öz biliklərinin dərinləşdirilməsi, yeni bacarıq və vərdişlərin yaranması, münasibətlərin qurulması prosesidir. Şagird şəxsiyyətinin müxtəlif sferalarına təsiri baxımından özünütəhsil özünütərbiyə, özünümüəyyənləşdirmə və özünütəkmilləşdirmə funksiyalarını da yerinə yetirir. Bu, özünü şagirdin intellektual, iradi, emosional, motivasiya və baza keyfiyyətlərində - məqsədyönlülükdə, əməksevərlikdə, iradədə və israrlıqda bürüzə verir.

Özünü təhsil fəaliyyətinin müstəqil, azad və mürəkkəb bir növüdür. O, özünü qiymətləndirmə, özünü refleksiya, özünü nizamlama, özünü motivasiya ilə sıx əlaqədardır. Həmçinin müstəqil olaraq bilik qazanmaq və onu öz praktik fəaliyyətinə daxil etmək proseduru ilə bağlıdır.

Ənənəvi təhsilin məqsədləri isə aşağıdakılar idi: hazır biliklərin ötürülməsi. Müəllimin vəzifəsi bilik vermək, şagirdlərininki isə yadda saxlayıb təkrar etmək idi. Şagirdin yaradıcılığı tələb olunmurdu, alqışlanmırdı və biliklərin həyatda tətbiqi problemi çox vaxt diqqətdən kənar qalırdı.

Müasir təhsilin məqsədləri. Müasir təhsil sistemində kənarından daxil olan informasiya axını ilə şagirdlərin bunu mənimsəmə imkanları arasındakı ziddiyyətləri aradan qaldırmaq üçün pedaqoji və psixoloji nəzəriyyə və praktikanın nailiyyətlərini maksimal dərəcədə şagirdlərin özünü təhsil fəaliyyətlərinin inkişafına yönəltmək zəruridir.

- Məzmun. Təlimin məzmununu özündə ehtiva edir;

-Özünü təhsildə təşkilatçılıq şagirdlərin məqsədyönlü və planlaşdırılmış fəaliyyətinin fəallaşdırılmasının vacib olduğu, həmçinin imkan və qabiliyyətlərinin inkişafını sürətləndirən daxili nəzarət prosesidir. Bu prosesdə şagird özünü görəcəyi işə, başqaları ilə birgə fəaliyyət göstərməyə, öz məqsədlərini həyata keçirməyə istiqamətləndirir. Şagirdlərdə təşkilatçılıq bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün onlara məqsədi və vəzifələri formalaşdırmağı öyrətmək zəruridir. Onlarda işləmək, dərk etmək, vəzifələri yerinə yetirmək, gün rejiminə riayət etmək, başqalarını dinləmək, onlardan öyrənmək vərdişlərini inkişaf etdirmək məqsəduyğundur.

Bilik əldə etmək fikri fəaliyyəti, təşkilatçılıq, əzmkarlıq kimi iradi keyfiyyətləri fəallaşdıran mürəkkəb müstəqil prosesdir. Ona görə də özünü təhsillə məşğul olan insanlar yalnız bilikli deyil, həmçinin əməksevərliyi və iradəsi ilə də seçilirlər.

-Modelləşməni özünü təhsil fəaliyyətinin inkişafına müsbət təsir edən müasir yanaşmalar, priyomlar, prinsiplər məcmusu kimi təqdim etmək məqsəduyğundur. Bu cür model aşağıdakı prinsiplər əsasında qurulur:

1. Demokratik əməkdaşlıq prinsipi.

2. Ardıcılıq prinsipi. Bu prinsip yuxarı sinif şagirdlərində özünütəhsil üzrə bacarıq və vərdislərin tədricən inkişafını nəzərdə tutur.

3. Şəxsiyyətyönümlülük prinsipi. Bu prinsip şagirdlərin nəticə əldə etməyə yönələn fərdi xüsusiyyətlərini, tələbatlarını və inkişaf dinamikasını nəzərə alır.

4. Nəticəyönümlülük prinsipinə əsasən şagirdlərin özünütəhsil fəaliyyətinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi meyarları işlənmişdir. Bu meyarlar şagirdlərin reyting qiymətlərinin reallaşmasına əsaslanmışdır. Meyarlar müəllim tərəfindən formalşdırılır və özünütəhsilə başlamazdan əvvəl şagirdlərə çatdırılır. Model işləyərkən S.A. Dyaçenkonun irəli sürdüyü prinsiplərindən istifadə edilmişdir [108, s. 20-25].

-Kommunikasiya. Bu bölmə şagird və müəllimin, həmçinin şagird-şagird münasibətlərinin kommunikativ qarşılıqlı əlaqəsini özündə ehtiva edir (yazı işləri, yaradıcı tapşırıqlar, internetdən istifadə və s.).

-Özünütənzimləmə subyektin öz psixikasına təsiri və əldə edəcəyi nəticəni əldə etməsinə nəzarətidir. Bunun inkişafını aşağı siniflərdən başlamaq məqsədəuyğundur. Özünütənzimləmənin əsas üsulları bunlardır:

- nəticənin uğurlu olacağına inanmaq;
- vaxtaşırı fiziki hərəkətlər etməklə əzələləri yumşaltmaq;
- insanları təbəssümlə qarşılamaq, yumor hissini inkişaf etdirmək;
- Tanrıya inanmaq, ona dualar etmək;
- təmiz havada olmaq, günəş şüalarından zövq almaq;
- bədii əsərlər oxumaq;
- ətrafındakılara xoş sözlərlə müraciət etmək.

Özünütəhsilin əsas metodları.

1. Ədəbiyyat üzərində işləmək.

2. Praktiki tapşırıqları yerinə yetirmək.

3. Dərnlərdə, seminarlarda, treninqlərdə, kurslarda iştirak etmək.

4. Dərnləmə fəaliyyətinə müsbət təsir edən materiallardan istifadə etmək: mütaliə, sənədli filmlərin baxılması və təhlili.

5. İnternet resurslarından istifadə.

Yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsili üçün ən əlverişli vasitə onlayn – layihələrdə “İnternet dərslərin” olmasıdır. Bu dərsləri izləməklə şagirdlər istədikləri xarici dili öyrənir, tarixi hadisələri araşdırır, müasir dünyanın qlobal problemləri ilə tanış olurlar

Pedaqoji və psixoloji ədəbiyyatın təhlili belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, şagirdlərin özünütəhsilinin modelləşdirilməsi məqsədlərin qoyuluşundan və motivlərin dərk olunmasından başlanır. Bununla əlaqədar olaraq şagirdlərin özünütəhsil səriştəliliyini müstəqil dərk olunan işin və hər hansı sferanın yaxşılaşdırılmasına yönələn kompleks fəaliyyət kimi müəyyənləşdirmək olar. Bu cür fəaliyyətin təlim prosesində əldə olunan təcrübəyə əsaslanması zəruridir. Digər tərəfdən səriştəlilik özünütəhsil fəaliyyətində emosional-şəxsiyyətyönümlü oriyentirlə təmin olunur.

Özünütəhsil modelində aşağıdakı bölmələri müəyyənləşdirmək olar:

- şagirdin tələbatlarını nəzərə almaqla materialın mənimsənilməsinin qiymətləndirilməsi;
- səriştəlilik. Bu bölmə təlim prosesinin və onun ayrı-ayrı komponentlərinin səriştəliliyin formalaşmasına yönəlməsini göstərir;

Bu yanaşma bizim təqdim etdiyimiz modelin strukturunu və onun komponentlərinin qarşılıqlı əlaqə xarakterini müəyyənləşdirir.

Özünütəhsilin subyektiv şərtləri bunlardır: daxili istək və yaxud özünütəhsilləndirməyə düşünülmüş surətdə yanaşma, yəni idrak marağının, iradənin, şagirdin xüsusi hazırlığa ehtiyacı. Obyektiv şərtlərə isə bunları aid etmək olar: informasiya, təşkilati və qarşılaşdığı məlumatlar.

Modeldə “AR-nın ümumtəhsil məktəbləri üzrə Azərbaycan tarixi fənni kurikulumunda (V-XI siniflər)” qeyd edilən xarakterik cəhət, sosial, iqtisadi, mədəni dəyişikliklər də diqqətə alınmışdır:

- *“ iqtisadiyyatda elm, təhsil və xidmətin üstün rolu;*

- *cəmiyyətin sosial, siyasi və mənəvi həyatında, iqtisadiyyatın hər bir sahəsində informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə bağlı texnoloji yeniliklərin davamlılığı;*

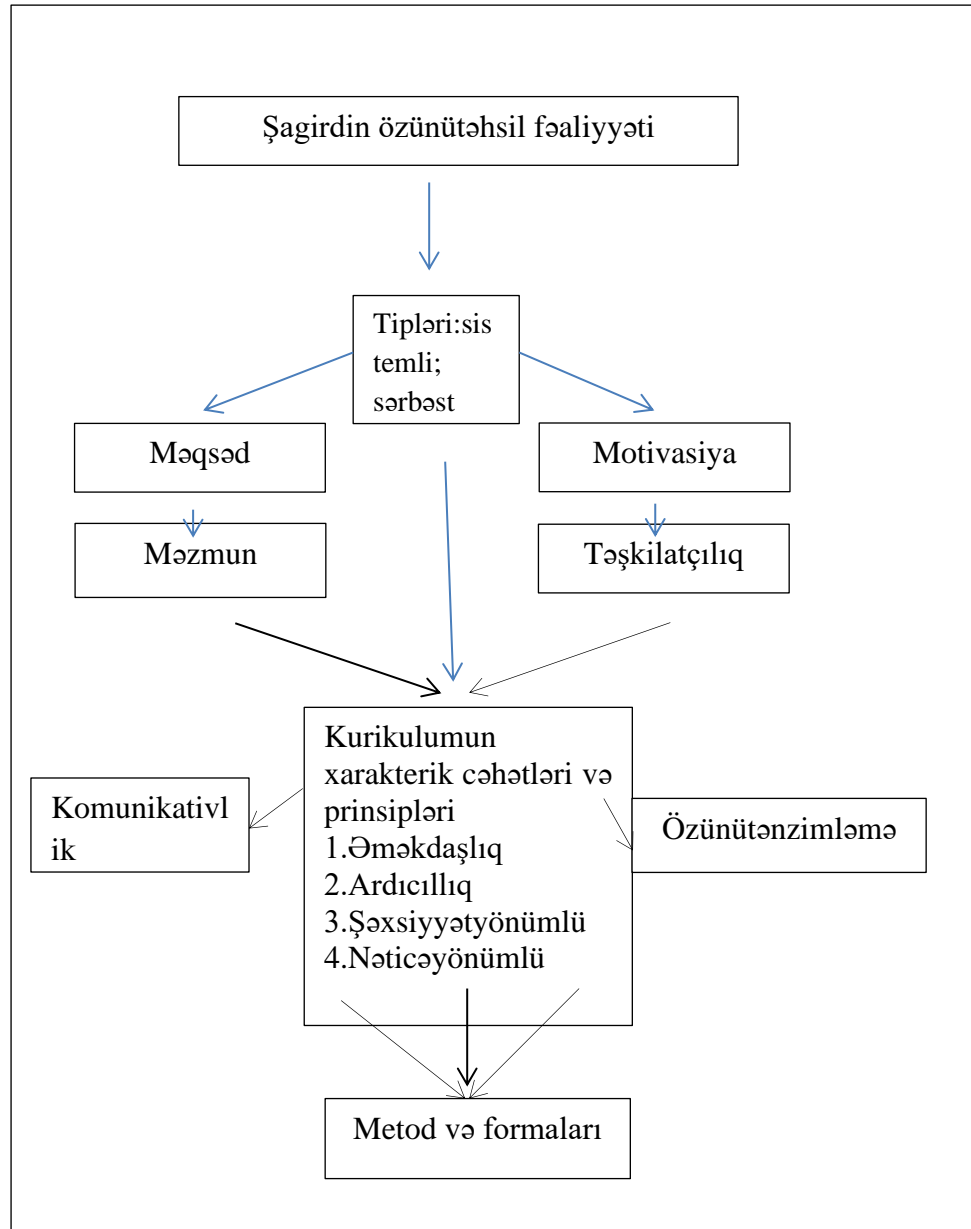
- *əhəlinin peşə məşğuliyyətinin strukturunun dəyişməsi, informasiyaların istehsalı, yayılması, mühafizəsi və ötürülməsi ilə bağlı əhəli qruplarının cəmiyyətdə üstünlük (çoxluq) təşkil etməsi;*

- *təlim səviyyəsinin fərdin, sosial təbəqələrin sosial strukturunu təyin edən əsas amil rolu olaraq çıxış etməsi;*

- *cəmiyyətin gündəlik həyatında kütləvi informasiya vasitələrindən, video məhsullardan, reklamlardan və s. asılılığın getdikcə çoxalması” [15].*

Modeldə həmçinin yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsilində azərbaycançılığın formalaşdırılması əsas məsələlərdən biridir. Ümummilli öndər Heydər Əliyev 2001-ci il noyabr ayının 9-da Dünya azərbaycanlılarının I qurultayında dövlətin siyasətini xarakterizə edən prioritet yönümünü nəzərə çatdırmışdır: *“Azad Azərbaycan Respublikasının əsas ideyası azərbaycançılıqdır. Hər bir azərbaycanlı şəxsi milli mənsubiyyəti üzrə qürur hissi duymalıdır və biz azərbaycançılığı - Azərbaycanın dili, mədəniyyəti, milli-mənəvi dəyərləri, adət-ənənələrini daim yaşatmalıyıq. Azərbaycançılıq millətin milli-mənəvi varlığının ilkin təzahürlərini, onun kimliyini əks etdirən, milli təfəkkürünü birləşdirən keyfiyyət sistemidir” [147].*

Yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsil fəaliyyətinin təlimin keyfiyyətinin yüksəlməsinə təsiri modeli

Şagirdlərin özünütəhsil prosesində aşağıdakı qayda və tövsiyələr nəzərə alınmışdır:

- fiziki və əqli imkanlarını nəzərə alaraq görəcəyi işləri planlaşdırmağı bacarmaq;
- diqqətini təlim materialında cəmləşdirmək;

- vaxtdan səmərəli istifadə etməyi və gördüyü işi maraqla davam etdirmək.

Özünü təhsil prosesinə bu cür çevik yanaşma şagirdlərin yalnız yekun və qəbul imtahanına deyil, hətta beynəlxalq proqramlarla da hazırlaşmasına imkan verir. Bu, yalnız xarici ölkələrin məktəblərində oxuyan deyil, həmçinin bizim proqramla da təhsilini davam etdirən şagirdlərə aiddir. Bu cür məktəblərdə indi təlim prosesi elə qurulur ki, şagird ilin bir hissəsini xarici məktəbdə oxuyur və yaxud, xarici məktəbin proqramı ilə distant təhsil alır və beynəlxalq proqramlar üzrə aralıq attestasiya distant formada keçirilir, yekun isə attestasiya mərkəzində, yəni məktəbin özündə təşkil olunur.

Beləliklə, özünü təhsil öz vaxtını dəqiq idarə etmək, prioritetlərin düzgün qoyulması və təlimə sistemli yanaşma əsasında keçirilir.

3.2. Pedaqoji eksperimentin aparılması.

Müəyyənedici eksperiment

Müəyyənedici eksperiment prosesində özünü təhsilin ilkin səviyyəsi (özünü inkişaf, özünü müəyyənləşdirmə, özünü dərk), onların qarşılıqlı münasibətləri, fəallıq səviyyəsi və fəaliyyətinin motivasiyası öyrənilmişdir. Məqsədə nail olduqda göstərilən istiqamətlərin şagirdlərin özünü təhsili üçün perspektiv olması təsdiq olunmuşdur. Eksperiment 2018 – ci ilin sentyabr ayında başlanmışdır.

Eksperimentin məqsədi, vəzifələri, fərziyyəsi və təşkili.

Müəyyənedici eksperiment Xırdalan şəhərinin 3 №-li, Qazax rayonunun 2 №-li və Tovuz rayonunun 1 № -li məktəbində aparılmışdır. Eksperimentdə IX-XI siniflər üzrə 161 nəfər şagird və 12 müəllim iştirak etmişdir.

Müəyyənedici eksperimentin məqsədi yuxarı sinif şagirdlərinin özünü təhsil fəaliyyətinin vəziyyətinin öyrənilməsi olmuşdur.

Eksperimentin vəzifələri:

- yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsili üzrə fəaliyyət istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi;
- şagirdlərin maraq və meyllərinin aşkar edilməsi;
- müstəqil işləmək qabiliyyətinin və istiqamətlərinin öyrənilməsi;
- fənlər üzrə mənimsədikləri bilik və bacarıqların dəqiqləşdirilməsi;
- İKT və innovasiyalar üzrə biliklərinin aşkar edilməsi;
- özünütəhsil zamanı mənəvi və mədəni dəyərlərin formalaşması;
- müxtəlif xarakterli şagirdlərlə ünsiyyət etmək bacarığının formalaşması;
- yaradıcılıq keyfiyyətlərinin formalaşması;
- şagirdlərdə kreativliyin müəyyənləşdirilməsi;
- şagirdlərin özünütəhsil prosesində mənimsədikləri bilik və bacarıqların müəyyənləşdirilməsi üçün (refleksiya) testlərin və tapşırıqların tərtib edilməsi;
- qarşılaşdıqları çətinliklərin təhlilinin verilməsi.

Tədqiqatda aşağıdakı **işçi fərziyyəsi** irəli sürülmüşdür. Yuxarı sinif şagirdlərində özünütəhsilə marağın formalaşdırılması və bu problem üzrə işin aparılması aşağıdakıları nəzərə almaqla mümkündür:

- mütəmadi olaraq təlim prosesində yuxarı sinif şagirdlərində özünütəhsilə, özünütərbiyəyə və özünüinkişafa maraq formalaşdırılarsa;
- təlim prosesində və təlimdən kənar vaxtlarda yuxarı sinif şagirdlərinin diqqəti dünyada gedən proseslərə və baş verən hadisələrə cəlb edilərək, öyrənilərsə;
- təlim prosesində və təlimdən kənar vaxtlarda yuxarı sinif şagirdlərinin fərdi və kollektiv şəkildə bütün iştirakçılarının əməkdaşlığına şərait yaranarsa;
- özünütəhsilin məzmunu, metodları və formaları şagirdlərdə idrak fəallığını artırarsa;
- şagirdlərinin şəxsiyyət kimi formalaşması, liderlik, yaradıcılıq, təşkilatçılıq, kreativlik, müstəqil qərar vermək bacarığı, münaqişələri sakit yolla həll etmək və digər keyfiyyətlərin formalaşması təmin olunarsa;
- sadalananlar nəzərə alınmaqla yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsili üzrə model təqdim edilərsə, şagirdlərin zehni, təfəkkürü inkişaf edər ki, bu da onların maraq dairəsində olan bilikləri əldə etməsinə və daim müstəqil bilik qazanmaq

qabiliyyətinin inkişafını stimullaşdırar və eyni zamanda şəxsiyyətyönümlü inkişafı üçün zəmin yaradar.

Müəyyənedici eksperimentin təşkili.

Müəyyənedici eksperiment zamanı şagirdlərin fəaliyyəti yoxlayıcı metodika vasitəsi ilə diaqnostik qiymətləndirilmişdir. Özünütəhsilə müstəqil hazırlığını müəyyən etmək üçün yuxarı sinif şagirdlərinə aşağıdakı tapşırıqlar təklif edilmişdi:

1. Müxtəlif növ tapşırıqların yerinə yetirilməsinin şifahi və yazılı təhlili.

2. Müstəqil fəaliyyət zamanı işlənən məruzələrin, referatların müşahidə, reyting və özünüqiymətləndirmə vasitəsilə təhlili.

Səhvlərin olmaması “yüksək səviyyə”, 70%-dən aşağı olmayan düzgün cavablar “orta səviyyə”, ondan aşağı cavablar isə “aşağı səviyyəyə” aid edilmişdi.

Yuxarı sinif şagirdləri öz maraq və meyllərinə müvafiq materiallarla işləmiş və müəllimlər tərəfindən onların özünütəhsil prosesinə müdaxilə edil-məmişdi.

Yüksək səviyyə şagirdlərin özünütəhsil fəaliyyətində motivlərin mövcud olması ilə səciyyələnir ki, bu da onların öz səviyyəsini müxtəlif biliklərlə zənginləşdirmək üçün idrak fəallığının yüksəldilməsini və peşə seçimi üçün keyfiyyətli hazırlığı nəzərdə tutur. Şagirdlər özünütəhsil fəaliyyətinin mərhələlərini mənimsəyir (görüləcək işin məqsəd və vəzifələrini formalaşdırır, vəzifələrin həlli üçün variantların seçilməsi, yeni situasiyalarda alınan biliklərin istifadə edilməsi). Bu qrupa aid olan şagirdlər şəxsi keyfiyyətləri ilə seçilirlər: iradi keyfiyyətlərin olması, çətinliklərin aradan qaldırılmasına yönəlmək, məsuliyyətlik, özünü idarə etmək bacarığı, özünənəzarət və özünütəhlil.

Özünütəhsil fəaliyyətinin orta səviyyəsi kifayət qədər yetgin olmayan şagirdlər üçün xarakterikdir. Bu səviyyədə olan şagirdlərdə də biliklərə tələbat, dünyagörüşünü genişləndirməyə meyil olur, lakin gələcək peşə seçimi üçün deyil, sadəcə olaraq maraqlarını təmin edirlər. Onlar sualların qoyuluşu, problemin həlli üçün optimal üsullar tapmaqda çətinlik çəkirlər, bunun üçün məsuliyyət daşıyırlar.

Özünütəhsil fəaliyyətinin aşağı səviyyəsi üçün idrak fəallığı motivlərinin olması xarakterikdir, lakin onlar öz bilik səviyyələrini yüksəltmək, peşə seçimi üçün hazırlaşmaq fikrində olmurlar. Onlar tapşırılan işə tez reaksiya vermir, infor-

masiyalara qarşı biganədirlər, mürəkkəb situasiyalardan çıxış yolu tapmaqda çətinlik çəkirlər.

Bu diaqnostik monitoring öyrədici eksperimentin əsas müddəalarını müəyyənləşdirməyə imkan verdi. Bunlar aşağıdakılardır:

- müxtəlif fəaliyyət növlərindən istifadə etməklə şagirdlərin özünütəhsil fəaliyyəti stimullaşdırlarsa, o, şəxsiyyətyönümlü funksiya daşıyır;

- bu prosesin əsas formalaşdırıcı mexanizmi özünütəhsilin mahiyyəti haqqında təsəvvürlərin yaradılması, gələcək inkişafı üçün şagirdin bunun əhəmiyyətini dərk etməsidir;

- özünütəhsil prosesində şagirdin daxili potensial imkanlarının aşkar edilməsi üçün pedaqoqun onun fəaliyyətini və mühiti dəstəkləməsi zəruridir;

- özünütəhsil prosesində şagirdlərin öz fəaliyyətini və təcrübəsini qiymətləndirməyi bacarması, inkişaf etdirməsi və dəyişməsi (refleksiya) məqsədəuyğundur. Bunun üçün də şagirdə pozitiv yanaşma vacib məsələlərdəndir. Müəyyənədic eksperimentin nəticələri müqayisə edildi.

Cədvəl 3.2.1

Müəyyənədic eksperimentin nəticələr (Əlavə 5)

İllər	Məktəblər	Şagirdlərin sayı	Təlim prosesində və təlimdənkənar vaxtlarda siniflər üzrə özünütəhsil işlərinin nəticələri								
			IX sinif 25n			X sinif 27n			XI sinif 27 n		
			A	O	Y	A	O	Y	A	O	Y
2018 - 2019	Xırdalanın 3 №-li məktəb	25 n	14n	8n	3n	15n	10n	2n	16n	8n	3n
		27n	56%	32%	12%	55,5%	37,0%	7,4%	59,2%	29,6%	11,1%
	Tovuz1 №1-li məktəb	27n									
2018 - 2019	Qazax 2 №-li məktəb	82 n	24n			28n			30n		
	Ekspeimental siniflər	100%									

Xırdalanı n 3 №-li məktəb	28 n	12n	8n	4n	14n	11n	3n	17n	9n	4
Tovuz № 1-li məktəb	28 n	50 %	33,3 %	16,6 %	50 %	39,2 %	10,7 %	56,6 %	30 %	13,3 %
Qazax №- li məktəb	26 n									

Qeyd: A – aşağı, O – orta, Y – yüksək səviyyələri göstərir.

Göründüyü kimi, istər kontrol (79 nəfər), istərsə də eksperimental sinif (82 nəfər) şagirdlərinin təlim prosesində və təlimdən kənar vaxtlarda özünütəhsil vərdişlərinə yiyələnmələri müvafiq qaydada IX sinifdə aşağı (56% ~ 50%), orta (32% ~ 33,3%) və yüksək (12% ~ 16,6 %) göstəricilər üzrə, X sinifdə aşağı (55,5% ~ 50%), orta (37% ~ 39,2%) və yüksək (7,4% ~ 10,7%) göstəricilər üzrə və XI sinifdə aşağı (59,2% ~ 56,6%), orta (29,6% ~ 30%) və yüksək (11,1% ~ 13,3%) göstəricilər olmaqla təxminən bərabər səviyyədədir.

Pedaqoji və psixoloji ədəbiyyatın nəzəri təhlili əsasında mövcud situasiyanın qiymətləndirilməsi nəticəsində özünütəhsil prosesində şagirdlərin şəxsiyyətyönümlü inkişafı üçün pedaqoji şərtlərin səmərəlilik meyarları müəyyənləşdirildi. Biz belə nəticəyə gəldik ki, özünütəhsilin strukturu şagirdlərin müstəqillik fəaliyyətinin müxtəlifliyi kimi təzahür edir.

Özünütəhsili inkişaf etdirməyin **əsas meyarları** aşağıdakı kimi ümumiləşdirilmişdir:

1. Şagirdlərin şəxsiyyətyönümlü inkişafının davamlı motivasiyası (idrak motivasiyası; şagirdlərin bir-biri ilə ünsiyyət motivasiyası);
2. Təlim fəaliyyətində fəallıq.
3. Şagirdin bütün istiqamətlərdə inkişafı.
4. Özünü inkişaf, özünü dərk, özünü təhlil, özünü qiymətləndirmə.
5. Yaşadları və başqa insanlarla ünsiyyət etmək bacarığı.
6. Yaradıcılıq keyfiyyətlərinin inkişafı.
7. Yeni ideyalarını verilməsi.

Bu meyarlar daha yüksək səviyyənin əldə edilməsinə imkan yaradır və göstərilən istiqamətlərə müvafiq təsir göstərir.

Müəyyənədiçi eksperimentin nəticələri:

1. Yuxarı sinif şagirdlərinin müstəqil fəaliyyəti özünütəhsilin aparıcı amilini təşkil edir və onu gələcək peşə fəaliyyətində və həyatında daha kreativ addımlar atmağa imkan yaradır. Bunu nəzərə alaraq şagirdlərin özünühazırlığında onların müstəqil fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi zəruridir.

2. Aparılan eksperimentin nəticələri göstərdi ki, bütün şagirdlərin müstəqil işləmək haqqında təsəvvürləri yoxdur. Belə ki, şagirdlərin 22,6% -i “müstəqil fəaliyyət” anlayışına kifayət qədər dolğun cavab verdi. 77,4 %-i isə “müstəqil fəaliyyət”i dünyagörüşünün genişləndirilməsi və ya məktəb təlimində olan geriliklərin aradan qaldırılması kimi başa düşdüyünü dedi.

3. Yuxarı sinif şagirdləri “özünütəhsil” anlayışını “müstəqil fəaliyyət” anlayışı ilə qarışdırır, özünütəhsil dedikdə əlavə ədəbiyyat oxumaq, asudə vaxtı kompüterdə işləmək, dostlarla ünsiyyət etmək və həvəs göstərdiyi bir işlə məşğul olmaq kimi başa düşürlər.

4. Nəticələrin təhlili göstərdi ki, təhsilalanlar şifahi və yazı işlərində müstəqil olaraq əldə etdikləri informasiyalardan tam istifadə etmirlər: bir qismi dərstdə və dəslikdə olan materialdan istifadə edir, başqaları isə heç istifadə etmir.

5. Bəzi hallarda şagirdlər mətnin məzmununa fikir vermədən hər hansı bir ifadəni planın bəndi kimi yazırdılar. Fərdi və qruplarla aparılan söhbətlər göstərdi ki, müstəqil fəaliyyət üzrə şagirdlərin bacarıqları formalaşır, lakin bu proses sistemli və məqsədyönlü xarakter daşımır.

6. Şagirdlərin əksəriyyətində kompüter bacarıqları formalaşmamışdır.

7. Müəyyənədiçi eksperiment yuxarı sinif şagirdlərində dünyagörüşün, kreativliyin, müstəqilliyin, liderlik qabiliyyətlərinin kifayət qədər formalaşmadığını göstərdi.

8. Müəyyənedici eksperimentin aparılması özünütəhsil zamanı həm şagirdlərin, həm də müəllimlərin rastlaşdığı çətinlikləri aşkar etdi. Bu çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün xüsusi iş formalarının, metodlarının və vasitələrinin işlənməsi zəruridir. Eksperimentin nəticələri öyrədici mərhələdə özünütəhsilin məzmununun müəyyənləşdirilməsinə imkan yaratdı.

9. Həmçinin alınan dəlillər öyrədici eksperimentin aparılması üçün istiqamət-verici rol oynadı.

10. Aparılan nəzəri təhlil və müəyyənedici eksperiment şagirdlərin özünütəhsil fəaliyyətinin əsas amillərini dəqiqləşdirməyə imkan verdi. Bunlar aşağıdakılardır:

- a) davamlı motivasiyanın təmin olunması;
- b) maraq və meyillərin nəzərə alınması;
- c) idrak motivasiyası;
- d) təlim fəaliyyətində fəallıq;
- e) valideyn və müəllimlərin şagirdlərə yanaşma tərzini;
- f) əlverişli mühitin yaradılması.

Müəyyənləşdirilən amillər şagirdlərin özünütəhsili üzrə işlənən iş sisteminin istiqamətlərinə tətbiq edildi.

Öyrədici eksperimentin aparılması

Problem üzrə aparılan tədqiqatın nəticələrini nəzərə almaqla yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsil fəaliyyəti üzrə IX-XI siniflər üçün proqram hazırlanmışdır. (Əlavə № 6). Şagirdlər üçün isə layihə şəklində materiallar təqdim olunmuşdu (Biz öyrənməyi sevirik). Ekperimentə 163 şagird və 12 müəllim cəlb edilmişdir.

Eksperiment 2019 - 2020 -ci tədris illərində aparılmışdır.

Proqramın əsas ideyaları aşağıdakılardır:

- özünütəhsil bütövlükdə pedaqoji prosesin tərkib hissəsidir;

- şagirdlərin özünütəhsilə stimullaşdırılması ümumi təhsilin zəruri komponentidir;

- şagirdləri müstəqil özünütəhsilə hazırlamaq fasiləsiz təhsilin əsas məqsədi və şərtidir;

- ümumtəhsil məktəblərində aparılan bütün təlim-tərbiyə işləri (o cümlə-dən ictimai işlər) şagirdlərin müstəqil fəaliyyəti üzrə bacarıq və vərdişlərin formalaşmasına yönəlir;

- özünütəhsil prosesində yuxarı sinif şagirdləri müəyyən peşə bacarıqlarına yiyələnməyə stimullaşdırılır.

Öyrədici eksperimentin keçirilməsi üçün həm təlim prosesi, həm də təlimdən-kənar işlərin aparılması zamanı şagirdləri özünütəhsilləndirməyə fəallaşdıran stimullaşdırıcı şərait yaradılmışdı. Eksperiment üçün metodik tövsiyələr yazılmış və tətbiq edilmişdir.

Öyrədici eksperimentin məqsədi yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsil üzrə işlənmiş modelin səmərəliliyinin müəyyən edilməsidir.

Eksperiment yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq göstərdiyimiz model əsasında aparılmışdır.

Eksperimentin məqsədləri:

- yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsilinin yeni modelinin həyata keçirilməsi;
- qarşıya qoyulmuş fərziyyənin həqiqiliyinin sübut edilməsi;
- verilmiş yeni modelin səmərəliliyinin bütün istiqamətlərdə yoxlanılması;
- daim özünü yeni biliklərlə zənginləşdirən yüksək əxlaqlı intellektual cəhətdən inkişaf etmiş şəxsiyyətin formalaşdırılması;
- cəmiyyətdə bu biliklərdən istifadə etmək bacarığı olan vətəndaşın yetişdirilməsi.

Bu cür şəxsiyyətin yetişdirilməsi yalnız özünütəhsil fəaliyyətində bacarıqların formalaşdırılması vasitəsi ilə həyata keçə bilər.

Öyrədici eksperiment zamanı aşağıdakı bacarıqları formalaşdırmaq nəzərdə tutulmuşdur:

- öz şəxsi fəallığını dərk etmək;

- fəaliyyətin düzgünlüyünü əsaslandırmaq;
- özünü qiymətləndirməyi bacarmaq;
- özünü yeni biliklər və peşə əldə etməyə stimullaşdırmaq;
- müqayisə, təhlil və ümumiləşmələr aparmaq;
- dialoq aparmaq;
- suallar vermək;
- deyilən fikirləri qavramaq və adekvat cavab vermək;
- şagirdlərdə özünütəhsilə hazırlıq formalaşdırmaq.

Eksperimentin vəzifələri:

- modullar üzrə hər ixtisas fənninin integrativ təlimi;
- özünütəhsil prosesinə yaradıcı yanaşma atmosferinin təmin edilməsi;
- özünütəhsil qabiliyyətlərinin reallaşdırılması üçün şəraitin yaradılması;
- müəyyənəddici və öyrədici eksperimentin nəticələrinin müqayisə edilməsi və yeni modelin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi;
- eksperimentin nəticələrinin formalaşdırılması.

Eksperiment yuxarıda göstərilən prinsiplər əsasında həyata keçirilmişdir.

Öyrədici eksperimentin mərhələlərinin səmərəliliyi aşağıdakı meyarlar üzrə qiymətləndirilmişdir:

1. Özünütəhsil fəaliyyətində uğur və uğursuzluqların ardıcıl təhlili, çətinliklərin səbəblərinin araşdırılması, qarşıya qoyulmuş vəzifələrin həlli ilə əldə edilmiş real nailiyyətlərin uyğunluğunun müvafiqliyinin yoxlanılması.

2. Özünütəhsil fəaliyyətinin üsullarının fəal mənimsənilməsi (məsələlərin həlli üçün variantların seçimi, situasiyadan asılı olaraq fəaliyyətin istiqamətinin dəyişdirilməsi, çətin situasiyalarda özünü stimullaşdırmaq bacarığı).

3. Özünütəhsil fəaliyyətinin nəticələrini təqdim etmək bacarığını mənimsəmək (ətrafdakıları inandımaq bacarığı, məsuliyyəti öz üzərinə götürmək bacarığı, başqalarına özünütəhsil fəaliyyətinin təşkili üzrə məsləhətlərin verilməsi və s.).

4. Özünütəhsil fəaliyyəti üzrə müxtəlif problemlərin həllində partnyorluq təcrübəsindən istifadə etmək.

5. Əməkdaşlıq etmək bacarığı: sual verməyi, dinləməyi, dinlənən fikrin mənasını anlamayı, müqayisə və təhlil etməyi bacarmaq.

Eksperiment, əsasən, təlim prosesində və təlimdən kənar vaxtlarda keçirilmişdir.

Təlimdən kənar vaxtlarda istifadə olunan formalar şagirdlərə müəllim tərəfindən özünü təhsil fəaliyyətinin idarə edilməsindən özünü idarə etmə mövqeyinə keçməsinə imkan yaradır. Həmçinin bu sahədə təcrübənin əldə edilməsinə, müxtəlif fəaliyyət növlərinin təşkilinə və təlim prosesində təşkil olunan yeni şəraitə adaptasiya olunmasına istiqamətlənir.

9-cu sinifdə aparılan eksperiment materialının məzmunu özünü təhsil fəaliyyətinin mahiyyəti haqqında təsəvvürün formalaşdırılması üçün müəyyən bacarıqların əldə edilməsini, bu fəaliyyətin şagirdlər üçün əhəmiyyətini, müstəqil öyrənməyə marağın və tələbatın yaradılmasını nəzərdə tutur. Bu vəzifənin həllini biz şagirdlərin öz şəxsiyyətini dərk etmə bacarıqları, öz güclü və zəif tərəflərini dərk etməyə tələbatın tərbiyə edilməsi ilə əlaqələndirdik. Birillik tədbirlərin bütün sistemi bir məqsədə yönəlir: şagirdlər öz fəaliyyətlərində özünü təhsilin rolunu dərk etməlidirlər. Onlar özünü təhsil bacarıqlarının mənimsənilməsinin zəruriliyini başa düşürlər.

10-cu sinif şagirdləri qarşısında duran vəzifələr bunlardır: şagirdlərdə özünü təhsil fəaliyyətinin praktik bacarıqlarını formalaşdırmaq, ardıcıl olaraq onunla məşğul olmaq, tapşırılan işi yaradıcılıqla yerinə yetirməyi öyrətmək.

11-ci sinif şagirdləri qarşısında duran vəzifələr: təşəbbüskarlığı tərbiyə etmək, əvvəlki illərdə əldə edilmiş bilik, bacarıq və vərdisləri nəticəyönümlü istifadə etməyi bacarmaq, məhsuldar fəaliyyət göstərməyi, planlaşdırmanı, təşkilatçılığı bacarmaq, özünü təhsil fəaliyyətini təhlil etmək, özünü inkişafa, özünü təkmilləşdirməyə və özünü aktualaşdırmağa çalışmaq.

Eksperimental işin təşkilində biz tərbiyəedici təsir kimi şagirdlərin emosional vəziyyətinə daha çox diqqət yetirdik: uğurların həyəcanı, görülən işə maraqlı, sevinc, şübhə və s.

Tapşırıqlar adaptasiya olunmuş və müstəqil işlənmişdir. Tapşırıqları yerinə yetirərkən şagirdlər aşağıdakıları bacarmalı idilər:

- görüləcək işin məqsəd və vəzifələrini müəyyənləşdirmək;
- qarşıya qoyulan vəzifələrin həlli üçün üsullar seçmək;
- informasiyanın işlənilməsi üzrə işlərə çevik qoşulmaq;
- situasiyadan asılı olaraq öz fəaliyyətini dəyişmək və qeyri-ənənəvi üsullar tətbiq etmək;

- çətinliklərin aradan qaldırılmasında iradə və vəzifələrin həllində məsu-liyyəət nümayiş etdirmək;

- özünütəhlil aparmaq, məqsəd və vəzifələrə uyğun, fəaliyyətə müvafiq olduğunu müəyyənləşdirmək;

Alınan nəticələri yoxlayıcı metodika vasitəsi ilə qiymətləndirmək.

Sistemli özünütəhsilin istiqamətləri:

1. Yuxarı sinif şagirdlərinin öz üzərində işləmək üçün stimullaşdırılması, özünəinam hissini gücləndirilməsi, dünyagörüşünün genişləndirilməsi üzrə müəllimlər tərəfindən aparılan işlər (müasir problemlərə münasibət, baş verən hadisələrə mövqeyin formalaşdırılması).

2. Şagirdlərin meyil, maraq və həyatı planlarına uyğun olaraq müəyyən fənlərin dərinədən öyrənilməsi.

3. Ümumi özünütəhsil. Müəyyən sahələrə maraq göstərərək dünyagörüşünün genişləndirilməsi üzrə şagirdlərin özünütəhsili.

4. Şagirdlərin öz qabiliyyətlərinin inkişafı ilə əlaqədar özünütəhsili.

I. Yuxarı sinif şagirdlərinin öz üzərində işləməsi üçün stimullaşdırılması, özünəinam hissini gücləndirilməsi, dünyagörüşünün genişləndirilməsi üzrə 9-11-ci siniflərdə müəllimlər tərəfindən aparılan işlər (müasir problemlərə münasibət, baş verən hadisələrə mövqeyin formalaşdırılması):

Mən dünyanı sevirəm

Bu təqdimatda həyatın mənası və dəyərləri haqqında düşünən, “xoşbəxtlik”, “uğur”, “müvəffəqiyyət”, “özünüdərək” və “özünüinkişaf” anlayışlarının mahiyyətini anlamağa çalışan yuxarı sinif şagirdləri üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu

təqdimatda toxunulan problemlər təlim prosesində və təlimdən kənar məşğələlərdə müzakirə edilmişdir. Bunun məğzi gənc nəsli özünü dərk etməyə və özünü inkişaf etdirməyə yönləndirməyə, sürətlə dəyişən dünyada özünü obyektiv qiymətləndirməyi bacarmağa, şəxsi qabiliyyətlərini və imkanlarını aşkar etməyə imkan verir.

“Uğurlu insan” və “xoşbəxt insan” anlayışlarını eyniləşdirmək düzgün deyil. Amma həyatda elə insanlar var ki, onlar özlərini həm uğulu, həm də xoşbəxt hesab edirlər. Bunun səbəbi odur ki, onlar öz şanslarını vaxtında istifadə edirlər. Amerika alimi Ceyms Frenk Doubinin fikrinə görə uğur insanın şansdan istifadə etməyə hazır olmasıdır. Daim buna hazır olmaq, vaxtında reaksiya vermək və bu şansı qaçırmamaq lazımdır.

Həyatda özünü reallaşdırmağı, özünü ifadə etməyi, ən kiçik qabiliyyətlərindən istifadə etməyi bacaran insanlar daha maraqlı həyat yaşayırlar. Onlar elə insanlardır ki, özlərini olduqları kimi qəbul edirlər. Pozitiv təfəkkür və nə istədiyini bilmək bu insanların əsas xüsusiyyətidir. Onlar özünü dərk etməyə və inkişaf etdirməyə daim hazırdırlar. Özünü dərk etmək isə öz imkanlarını, şəxsi və intellektual xüsusiyyətləri, xarakter cizgilərini, motivlərini dərk etmək deməkdir. Bu isə özünü inkişafın və özünü reallaşdırmağın əsas mexanizmidir.

Mən özümü dərk edirəm

Özünü dərk etmək mürəkkəb və subyektiv olaraq mühüm keyfiy-yətlərdən biridir. Özünü dərk etmək insanı istədiyi kimi dəyişə bilər. İnsanın daxili aləmi sonsuz kainatdır, amma bəzi insanlar onu öyrənmir, dərk etmir. İnsanın özünü həqiqətən dərk etməsi üçün diqqətin, qavramanın, yaddaşın, təfəkkürün, təxəyyülün inkişaf etdirilməsi vacibdir. Özünü dərk etməyi şəxsiyyət kimi dərk etmədən, özünü müşahidə, özünü təhlil və özünü qiymətləndirmə olmadan mümkün deyil.

Özünü qəbul etmək özünü dərk etməyin və təkmilləşdirmənin mühüm mərhələsidir. Özünü dərk etmək yaşamaq üçün öz hüquqlarını bilmək, özünə hörmətlə yanaşmaq, öz həyat fəaliyyətindən məmnunluq hissi keçirməkdir. Özünü qəbul etmək öz imkanlarının, maraqlarının obyektiv qiymətləndirilməsi ilə izah olunur.

Özünü kifayət qədər qiymətləndirməmək, daim özündən narazı qalmaq, şəxsiyyətinə iddia ilə yanaşmaq insanın özünü qəbul etməsinə, həyata sevinclə yanaşmasına mane olur və o, pessimizmə qapılır. Bu cür insan, əlbətdə ki, uğurlu təəssürat yarada bilməz.

Mən özümü qiymətləndirirəm

Aşağıda göstərilən üsulları qəbul etməklə şagird özünü qiymətləndirir və şəxsiyyətinə hörmətlə yanaşır. Məsələn, şagird özü marağına uyğun olan qaydalar tərtib edir və ona müvafiq fəaliyyət göstərir:

1. Mənim səhv etmək hüququm var.
2. Mənim öz mövqeyim ola bilər və mən istədiyim halda onu dəyişə bilərəm.
3. Mən ürəyimcə olmayan hansısa təklifə “yox” deyə bilərəm.
4. Öz hisslərimi büruzə verməyə mənim haqqım var.
5. Ətrafdakı şəraitdən asılı olmayaraq mənim öz qayğıma qalmaq hüququm var.
6. Mənim seçki hüququm var.
7. Mən istədiyim zaman söhbəti kəsə bilərəm.
8. Mən uğurlarımla qürrələnə bilərəm.

Mən özümə inanıram

Şagirdlərin özünütəhsilində özünəinam da böyük rol oynayır. İnsanın özünü qəbul etməsi və hörmətlə yanaşması üçün özünəinam zəruri keyfiyyətdir. Özünə inanmaq özünün “mən”ini qəbul etmək, situasiyadan asılı olmayaraq öz şəxsiyyətinin mahiyyətinin dəyişməzliyini göstərməkdir. İnsanda inam olmadıqda o, başqalarından asılı vəziyyətdə qalır, onun özünü qiymətləndirməsinə və psixi vəziyyətinə onların təsiri güclü olur. Yalnız özünə inamı olan insan başqalarına da inana bilər. Özünə inamı olmayan insan fərdilikdən məhrum olur. Çünki belə insan ətrafdakıların təsirinə məruz qalır, artıq öz düşüncələri ilə deyil, başqalarının düşüncələri ilə yaşayır. Aktyor kimi başqalarının rolunda oynayır. Öz imkanlarınızı və qabiliyyətlərini nəzərə alaraq özünü belə suallar verin: “Mənim hansı işim yaxşı alınır?”, “Məndə başqalarından fərqli hansı üstün cəhət var?”. “Mən nə istəyirəm?”. Öz maraq və meyillərini təhlil etdikdən sonra fikirlərini ümumiləşdirib

yazır, gələcək fəaliyyətini planlaşdırırlar. Daim öz intuisiyanızı dinləyin. İnanın ki, Sizi maraqlandıran bütün suallara cavab tapacaqsınız.

Mən bunu bacaracağam

Özünəinamın olmamasından öz fikirlərini ifadə edə bilməyən, qərar qəbul edə bilməyən, azad və müstəqil olmayan, həyata sevinməyən insan hansı hissləri keçirir?

Bu cür insanlar özlərini çox solğun və darıxdırıcı həyata məhkum edirlər. Əgər bu cür insan dəyişmək istəyirsə, ona necə kömək etmək olar? O, uğur qazanacağına inanmır, öz xarakteri ilə barışır, dəyişiklik etməkdən qorxur və təşəbbüs göstərmək də istəmir.

Əsas məsələ odur ki, insan öz üzərində işləməyi yüngül və tez başa gələn proses hesab etməsin. Burada da çalışmaq, səy göstərmək və vaxt sərf etmək lazımdır. Əgər problemin həlli yolları müəyyənləşir və fəallıq göstərilirsə, çıxış yolu mütləq tapılacaq.

Özünə inamsızlıq ünsiyyət etmək qorxusu ilə müşayiət olunur. Ona görə də bacardıqca çox ünsiyyət edin. Qarşınıza yeni məqsədlər qoyun. Məsələn, mən bu gün dinlədiklərimi mütləq təcrübəyə tətbiq edəcəyəm. Bu texnika ünsiyyət qurmağa daha yaxşı imkan verir. Çünki həmsöhbət hiss edir ki, siz onu maraqla dinləyirsiniz, fikirlərinə, həyəcanlarına şərik olursunuz və öz sıxıntılarını ilə tək qoymaq istəmirsiniz. Başqasının sıxıntılarını diqqətlə yanaşmaq həmişə insanlara xüsusi təəssürat bağışlayır. Siz əgər səmimi olaraq insanlarla maraqlansanız və onlara kömək etmək istəsəniz, onlar sizə yaxın olmaq istəyəcəklər.

Mən qorxunu dəf edəcəyəm

Ünsiyyət qorxusunu aradan qaldırmaq üçün müəllim növbəti söhbəti təqdim edir: “Cəmiyyət içərisində olarkən başqalarını da cəlb etməklə tanıdığınız adamlarla danışmağa çalışın. Bir maraqlı fakt haqqında danışa bilərsiniz. Gülməli olması vacib deyil. Əsas odur ki, onu inamla və emosional danışasınız. Bunu güzgü qarşısında məşq edə bilərsiniz. İnsan susduqda ətrafdakılarda onun haqqında şübhəli təəssürat yaranır. Lakin çox danışmaq da düzgün deyil. Daim yerində danışmağa üstünlük vermək lazımdır. İnsanları öyrənməyə və müşahidə etməyə

çalışın. İnsanların emosiyalarını dərk etməyə, nitqinin çalarlarını hiss etməyə, əhval-ruhiyyəsini və vəziyyətini başa düşməyə və davranışının səbəblərini öyrənməyə çalışın. Bu, sizə ətrafdakılarla xeyirxah münasibətlər qurmağa imkan verəcək və eyni zamanda özünü inam yaradacaq. Psixoloji problemlər çox vaxt insanların bir-birini hiss etməməsindən yaranır.

Mən insanları təbəssümlə dindirirəm

İnsanlarla danışarkən üzünüzdə təbəssüm yaratmağı unutmayın. Təbəssüm xeyirxahlıq nişanı kimi olmalıdır. Əgər siz gülümsəməyi bacarmırsınızsa, hər gün bu tapşırığı yerinə yetirin: güzgü qarşısında dayanıb özünü baxın. Güzgüdə siz özünü yaxın və çox əziz adamı görürsünüz. Siz ona deyirsiniz: “Sən çox gözəl insansan. Mən sənə fəxr edirəm. Çünki sənə müsbət keyfiyyətlərin çoxdur. Mən sənə xeyirxah və işıqlı gözlərini çox sevirəm. Mən sənə hörmət edirəm, sənə fəxr edirəm. Sənə çox gözəl təbəssümün var. Xahiş edirəm, bir də gülümsə. Sən öz təbəssümünə ətrafdakılarda özünə qarşı xoş hisslər yaradırsan. Siz gülümsəyəndə özünüzdə müsbət emosiyalar yaradırsınız və hisslər başqa insanlara da sirayət edir. Siz etdiklərinizi başqalarına da öyrədəcəksiniz.

II. Şagirdlərin meyil, maraq və həyati planlarına uyğun olaraq müəyyən fənlərin dərinədən öyrənilməsi (müəllim tərəfindən aparılan işlər):

Hər şeydən əvvəl özünü təhsilləndirməyin məqsədini müəyyənləşdirməlisiniz. Aşağı siniflərdə sizi müəllimlər öyrədiblər. İndi isə siz özünüz öyrənməlisiniz. Təhsil almağı müəllimlərin və valideynlərin üzərinə qoymayın. Bu, sizə nə xeyir, nə də məmnunluq gətirməz. Əgər siz böyüklər kimi işləmək istəyirsinizsə, bu sadə işi görməlisiz: gələcəyə baxmağa çalışın, həyatınızda sizə nə lazım ola bilər? Bunun üçün müşahidə etmək, insanlarla ünsiyyət və onların müxtəlif fəaliyyət sferalarına daxil olmaq lazım gəlir. Peşəsindən asılı olmayaraq cavan mütəxəssisə nə lazımdır? Nəyi bilməli və bacarmalıdır? Sonra isə müşahidələrinizə əsaslanaraq özünü-tərbiyə və özünü-təhsil proqramını tərtib edin.

Öz müşahidələrinizi aşağıda göstərilən məsləhətlərlə müqayisə edin:

1. Hər bir gənc insan öz həyatının fəal yaradıcısı olmalıdır, problemlərinin həlli yollarını müəyyənləşdirməyi bacarmalıdır, ictimai təcrübəsinə real töhfə

verməyə çalışmalıdır. Bunun üçün o, daim biliklərini yeniləməli, davranışına nəzarət etməlidir.

2. Ünsiyyət etməli, öz fəaliyyətini onların fəaliyyətinə uyğunlaşdırmalı, həmçinin öz mövqeyini də bildirməlidir.

3. Gənc öz mövqeyini formalaşdırmağı bacarmalı, onu müdafiə etməli və başqalarına sübut etməyi bacarmalıdır.

4. Gələcək həyatda daha nələrini bilmək lazımdırsa, bu barədə dostlarıyla, böyük bacı və qardaşlarla və valideynlərlə söhbət et. Bu yolla sən gələcək müstəqil həyatın haqqında tam təsəvvür əldə edə bilərsən.

İndi isə öz təlim fəaliyyətinin şəxsi, fərdi xüsusiyyətləri barədə fikirləş, aşağıdakı suallara cavab ver:

1. Sən nəyə görə təhsil alırsan? Sənin öyrənməyinin motivi nədir?

- cəmiyyətə xeyirli insan olmaq, böyüklərin və yaxud yaşlılarının rəğbətini qazanmaq;

- gələcək peşəndə lazım olacaq dərin biliklər qazanmaq;

- valideynlərinin söz verdikləri hədiyyəni əldə etmək üçün yaxşı qiymətlər almaq;

- başqa səbəblər.

2. Öz təlim fəaliyyətinin hansı tərəflərini müsbət və hansı tərəflərini zəif hesab edirsən?

- Öz qarşında təlim məqsədi və onun həlli yollarını tapa bilərsənmi?

- Özünə necə nəzarət edirsən, yoxlayırsan: işi yerinə yetirdikdən sonra, işin yerinə yetirilməsi zamanı, işi başlamamışdan planlaşdırırsan?

- Nəzərdə tutduğun işləri həyata keçirə bilərsənmi? Başladığın işi sonuna qədər çatdırırsan?

- Günün hansı saatlarında iş qabiliyyətin daha yüksək olur?

- Bunlardan hansı sənə xasdır: iş planının uzun müddət düşünülməsi, onun variantlarının seçilməsi və yaxud yerinə yetirilməsi üçün müxtəlif üsullardan istifadə edərək o dəqiqə işə başlanılması.

- Sən bir məsələnin bir neçə həlli üsulunu tapa bilirsənmi? Məsələnin həllindən sonra ona marağın qalırımı?

- Səni fikrindən ayırsalar da diqqətini cəmləşdirməyi bacarırsanmı? Diqqətini cəmləşdirmək üçün hansı üsullardan istifadə edirsən?

- Materialı necə yadda saxlayırsan? Bunun üçün hansı üsullardan istifadə edirsən?

3. Sən gələcək fəaliyyətində bu gün öyrəndiklərini tətbiq edə biləcəksənmi?

4. Təlim fəaliyyətinin bugünkü çatışmazlıqları sənənin gələcək özünü-tərbiyə və özünü-təhsilinə mane ola bilərmi?

5. Hansı çatışmazlıqları daha ciddi və hansıları ötəri hesab edirsən? Hansıları daha ciddi hesab edirsənsə, ilk növbədə onları aradan qaldır.

Öz təlim fəaliyyətinin çatışmazlıqlarını asanlıqla müəyyənləşdirmək üçün aşağıdakı psixoloji tapşırığı yerinə yetirir:

Özünə kənardan baxan insanlar kimi yaş. Bu, sənənin davranışının sosial cəhətdən əhəmiyyətli tərəflərini müəyyənləşdirməyə kömək edəcək. Müəllim, valideyn və yaşadlarının səni nə üçün təriflədiyini və yaxud tənqid etdiklərini yadına sal. İndi isə özünü onların yerində hiss et və özün-özünə de ki, onlar hansı sözü deməkdə haqlıdırlar, hansı tənqidi sözləri isə əsassızdır.

Bu plan şagirdlərin özünü-təhsilinin və özünü-tərbiyəsinin birinci mərhələsidir. Bunu izləməyə çalışın. Vaxtaşırı bu sallara müraciət edin və əldə etdiklərinizi yoxlayın.

Yadınızda saxlayın ki, özünü-təhsilin əsas mənbəyi məktəb təlimidir. Təlimə qoşulmağa çalışın, diqqətinizi cəmləşdirin, dərsi söhbətlərə, yoldaşlarınızla yazışmağa sərf etməyin. Çünki bu materialı mənimsəmək üçün sizə evdə çox vaxt sərf olunacaq. Təlim materialı üzərində evdə işləmək və sistemləşdirmək aşağıdakı kimi həyata keçirilir:

1. Həm evdə, həm də təlim prosesində ümumi prinsiplərə, materiallar və bölmələr arasındakı əlaqələrə riayət edilir. Bunlar pərakəndə dəlilləri, böyük problemləri görməkdə və onları ümumiləşdirməkdə sizə kömək edər.

2. Mürəkkəb sualların cavablarını birgə işdə, müəllimlə ünsiyyətdə, sinif yoldaşları ilə, dərslikdə, əlavə ədəbiyyatda və internetdə axtar. Hazır cavabı o dəqiqə ala bilməyəcəksən. Çünki hər sahənin prinsip və qanunauyğunluqları daim inkişaf edir. Ona görə də elm və texnika sahəsində bu prinsip və qanunauyğunluqlara müxtəlif mövqedən yanaşılır. Lakin hər hansı bir sahəni öyrənərkən müasir ideyaları bilmək və onun üzərində düşünmək vacibdir.

3. Təlim materialının bölmələri arasındakı əlaqələri tapın. Bu əlaqələr sizə məlum olan ümumi qanunauyğunluqların təzahürüdür. Bu əlaqələri tapmaq üçün tez-tez müqayisə və təlim materialının müxtəlif hissələrinin dəyişdirilməsini tətbiq edin.

4. Sizə lazım olan təlim materialının plan sxemini tərtib edin. Bu sxemdə konkret materialın ümumi qanunauyğunluqlarla necə əlaqəli olduğu və əvvəlki materiallardan nə ilə fərqləndiyi haqqında qeydlər aparmaq zəruridir. Onda təlim materialı sizin qarşınızda bir sistem kimi qurulacaq: bu sistemin əsasında ümumi qaydalar duracaq, konkret faktlar isə bu qanunauyğunluqların xüsusi təzahürü kimi meydana çıxacaq.

Təlim materialının üzərində işləmək üçün aşağıdakı üsullardan istifadə etmək zəruridir:

1. Əgər təlim materialını yadda saxlamaq lazım gəlsə, yenidən o sxemə müraciət edin. Daha doğrusu, materialı yadda saxlayarkən ümumi sistemdə onun yerini təsəvvür edin: ümumi qanunauyğunluq necədir, bu qanunauyğunluqların daha hansı konkret təzahürlərini bilirsiniz? Bu üsuldən bölmə üzrə bilikləri tətbiq etdikdə də istifadə etmək olar.

2. Özünənəzarətin elə üsullarını seç ki, işin yerinə yetirilməsi prosesində diqqətinin cəmləşdirilməsinə təsir etsin.

3. Təlim işini mərhələlərə bölməyi öyrənin: məqsəd və vəzifələrin qoyuluşu (şagirdin özü və yaxud müəllim tərəfindən), onun həlli yollarının axtarışı, nəticələrin yoxlanılması.

4. Eyni problemin həlli üçün müxtəlif üsullar seçməyi öyrənin. Nəticəni aldıqdan sonra istifadə etdiyiniz üsulların səmərəli, dəqiq olduğunu bir də yoxlayın.

5. Şəraitdən asılı olaraq üsul seçməyi də öyrənin: problemin həllində şəraiti tez-tez dəyişin və bunun problemin həllinə təsir etdiyini müəyyənləşdirin.

6. İşə başlamazdan əvvəl plan tərtib edin. Məqsədinizi və gözlədiyiniz nəticəni nəzərə alaraq, işin ümumi həcmi və müddətini müəyyənləşdirin. İşin əsas mərhələlərini dəqiqləşdirin: nədən başlamalı, necə davam etdirməli, hansı çətinliklərlə üzləşə bilərsiniz, hansı mərhələdə daha çox işləmək lazım gələcək.

7. Alacağınız nəticəni əvvəlcədən təsəvvür edin. Burada siz fəaliyyətinizə verilən tələbləri müəyyənləşdirin.

8. Öz işinin nəticələrinin alınmasına verilən tələbləri müəyyənləşdirdikdən sonra nəzərdə tutduğunuz nəticəni görməyə çalışın. Onun qarşıya qoyduğunuz məqsədə, həmin layihənin nəticələrinə uyğun olmasını yoxlayın. Bu, gələcək işlərinizdə səhvlərin qarşısının alınmasına kömək edər.

9. İşinizdə səhvi görmüsünüzsə, onun səbəblərini araşdırın.

Bu yolla siz öz diqqətinizi gördüyünüz işin müxtəlif sahələrinə yönəldə bilərsiniz.

Təlim işinin mədəniyyəti

Öz fəaliyyətinizdə təlim işinin mədəniyyətini formalaşdırın və daim onu nəzərdə saxlayın. Bunlar aşağıdakılardır:

- oxuduğun mətni konspektləşdirməyi bacarmaq;
- lazımi informasiyanı tapmaq və onu qorumaq;
- mövzular üzrə ədəbiyyatı tapmaq və qorumaq (elektron daxil olmaqla);
- iş otağında səliqə yaratmaq;
- rejim saatlarına riayət etmək;
- insanın şəxsiyyətini cılızlaşdıran məlumatlara uymamaq.

Tez-tez gördüyünüz işə müraciət edin. Bu, sizə gördüyünüz iş üçün məmnunluq yaşadacaq. İndi siz çox məqamları yaxşı başa düşürsünüz:

- siz gələcək həyatda hansı fəaliyyətə hazırlaşdığınızı bilirsiniz;
- təlim materialının üzərində işləməyi bacarırsınız;
- bilikləri unutmamaq üçün müxtəlif üsullardan istifadə edirsiniz;
- özünü nəzarət edə bilərsiniz;

- özünü zəif və üstün cəhətlərinizi görə bilərsiniz.

Öyrədici eksperimentin aparılması üçün təlim prosesində və təlimdən kənar vaxtlarda IX-XI siniflərdə aşağıdakı mövzular üzrə tədbirlər keçirilmişdir:

“Azərbaycan tarixi” fənni üzrə tətbiq olunan layihələrin siyahısı.

1. “Azərbaycan tarixi” üzrə layihənin mərhələlər üzrə həyata keçirilməsi (9-cu sinif). I mərhələ

2. “Dağlıq Qarabağın tarixi” ikinci mərhələ (9-10-cu sinif). Materiallar təqdimat formasında verilmişdir. II mərhələ

3. Azərbaycanda dövlət müstəqilliyinin bərpa olunması. “Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ” münaqişəsinin Azərbaycanda ictimai-siyasi duruma təsiri. III mərhələ (9-10 siniflər).

4. Bakının tarixindən.

5. Müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycanın vəziyyəti. Dövlətçiliyin qorunması uğrunda mübarizə. IV mərhələ. (9-10-cu siniflər).

6. Azərbaycan Respublikasının neft strategiyası. “Əsrin müqaviləsi”. V mərhələ. (10-11 –ci siniflər).

7. Azərbaycan dünyəvi, hüquqi, demokratik vətəndaş cəmiyyəti qurmaq yolunda. Müstəqil Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının qəbul edilməsi. VI mərhələ. (10-11-ci siniflər).

8. Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi və mədəni dirçəliş. VII mərhələ. (11- siniflər).

9. Müstəqil Azərbaycan Respublikası dünya birliyində. VIII mərhələ. (11-siniflər)

10. Vətən müharibəsi. Şəhid və qazilər.

11. Azad olunmuş torpaqlar. Qələbə sevinci. Bərpa işlərinin gedişi.

12. Mövzular haqqında xarici dildə məlumat vermək.

Lakin bütün bunları öz dilinizdə bilmək kifayət etmir. Bu biliklərinizi dünyaya çatdırmaq üçün sizdən xarici dilləri bilmək tələb olunacaq. Buna görə də həm təlim prosesində, həm də internet saytlarından video-dərsləri dinləməklə istənilən dilə yiyələnmək olar. Bu, zamanımızın tələbidir. Ölkəmizdə baş verən

hadisələrin, o cümlədən Vətən müharibəsi haqqında həqiqətləri söyləməyin əsas yoludur.

“Ədəbiyyat” fənni üzrə fənni üzrə tətbiq olunan layihələrin siyahısı.

1. Şah İsmayıl Xətai tarixi və ədəbi irsimizdə. (IX -X siniflər).
2. Molla Pənah Vaqifin Qarabağ xanlığında fəaliyyəti (IX – X siniflər).
3. Qasım bəy Zakirin maarifçilik fəaliyyəti (IX -X siniflər).
4. Milli - demokratik hərəkət, Sovet dönəmində Əhməd Cavadın mübarizəsi haqqında (X siniflər).
5. Almas İldırım yaradıcılığında Azərbaycan həsrəti. (IX -X siniflər).
6. Əhməd Cavad yaradıcılığında dövrün əks olunması (X-XI siniflər)
7. Hüseyn Cavid yaradıcılığında milli özünüdərk. (XI siniflər)
8. Milli-mənəvi özünüdərk dövründə ədəbiyyat (1961-1990).
9. Rəsul Rza yaradıcılığında milli oyanış məsələləri (X-XI sinif).
10. İsmayıl Şıxlının yaradıcılığında milli oyanış məsələləri (X-XI sinif).
11. Müstəqillik dövründə Azərbaycan ədəbiyyatı. Milli oyanışda Bəxtiyar Vahabzadənin rolu. (XI sinif).

12. Xəlil Rza Ulutürk yaradıcılığında Azərbaycanın haqq səsi (X-XI sinif).

III. Ümumi özünüdərk. Müəyyən sahələrə maraq göstərərək dünyagörüşünün genişləndirilməsi üzrə şagirdlərin özünüdərki.

Ümumi dünyagörüşünü genişləndirən layihələrin tətbiqi.

1. “Vətən deyəndə biz nə düşünürük?” (dərs-səyahət)
2. Vətənimizi tanıyaq (təlimdən kənar səyahət)
3. Dünya birliyində Azərbaycanı necə görürük (biliklərin ümumiləşdirilməsi və sistemləşdirilməsi)
4. Görkəmli insanların həyatından.... (təlim prosesində müəllim və müzakirə)
5. İdman sülh rəmzidir (təlimdən kənar idman oyunları)
6. Dünyanın ekoloji problemləri (dərs-konfrans)

III. Şagirdlərin öz qabiliyyətlərinin inkişafı ilə əlaqədar özünüdərki.

Praktik tapşırıq. Mənbələrdən əldə edilmiş materialın üzərində işləmək bacarığı:

1. Konspektin tərtib edilməsi.
2. Mətnə əsas fikrin göstərilməsi.
3. Mətnə dair sualların qoyulması.
4. Mətnə annotasiyanın yazılması.
5. Şifahi annotasiyanın verilməsi.

Bu tapşırıqları verməzdən əvvəl biz şagirdlərin hansı mənbələrdən istifadə edəcəklərini və nə dərəcədə istifadə edəcəklərini dəqiqləşdirdik:

- müraciət etməm;
- hərdənbir müraciət edirəm;
- zəruri hallarda müraciət edirəm;
- tez-tez müraciət edirəm.

Müstəqil fəaliyyət zamanı şəhər məktəblərində şagirdlər kompüter materiallarına daha çox müraciət etmişlər. Region məktəblərində isə kompüterdən əlavə kitab, qəzet və jurnal materiallarından istifadə edilmişdir. Region məktəblərində kompüter az olduğu üçün internet resurslarına kifayət qədər müraciət etməmişlər. Əsas məlumat mənbələri aşağıdakılar olmuşdur:

1. Kitablər (dərslilər, bədii və elmi-publisistik ədəbiyyat).
2. Televiziya və radio verilişləri.
3. Dərnəklər və fakultativ dərslər.
4. Dərsə aid kino-filmlər və videomateriallar.
5. Kompüter materialları və internet.

Yaradıcı şəxsiyyətin inkişafı əməkdaşlıq şəraitində daha səmərəli nəticə verir. Əməkdaşlıq şəraitində şagirdlər özləri ideyanın həyata keçirilmə üsullarını və müddətini təyin edirlər. İdeyaların şagirdlər üçün ən maraqlısı yaradıcılıqla özünü idarə etmədir. Buna yuxarı sinif şagirdlərinin aşağı sinif şagirdləri ilə birgə fəaliyyətini, yuxarı sinif şagirdlərinin valideynlərlə və pedaqoqlarla əməkdaşlığını aid etmək olar. Aparılan bu iş demokratik prinsiplərə əsaslanan pedaqogikanın humanist istiqamətidir.

Layihələndirmə metodu yaradıcılığı inkişaf etdirir və fərdin potensial imkanlarını üzə çıxarır. Bütün insani keyfiyyətlər həyata yaradıcı münasibət aşılındıqda və insanın inkişafı üçün sosial şərait olduqda baş verir.

Yaradıcı qabiliyyətlərin inkişafı aşağıda yazılanlar kimi izah olunur:

- bu, müşahidəçiliyin, nitqin və ümumi fəallığın, ünsiyyətli olmağın, yaxşı yaddaşın, təhlil, müqayisə və ümumiləşmələr aparmağın, mədəni münasibətlərin, iradənin və təxəyyülün inkişafıdır;

- bu, şagirdin bir fərd kimi özünü ifadə etməsinə imkan verən sistemli situasiyaların yaradılmasıdır;

- bu, idrak fəaliyyəti prosesində tədqiqatçılıq fəaliyyətinin təşkilidir.

Son dövrlərdə pedaqoq və müəllimlər bəzi şagirdlərlə ümumi dil tapmadıqlarından, onların vaxtlarını daha çox internet saytlarına sərf etmələrindən, dərslə az maraqlandıqlarından, lakin ətrafda baş verənlərə daha çox önəm vermələrindən şikayət edirlər. Bunu nəzərə alaraq eksperiment zamanı yuxarı sinif şagirdlərinə onların marağında olan internet saytlarından istifadə etməklə “Məktəb ekranı” adlı layihənin həyata keçirilməsini təklif etdik. Bu layihə çərçivəsində şagirdlər pedaqoq və valideynlərlə əlaqə saxlamalı, məktəbə lazım olan informasiyanı toplamalı və onlarla əməkdaşlıq edərək öz fikirlərini ekran vasitəsi ilə bütün məktəbin kollektivinə çatdırmalı idilər. Məhz bu layihə gələcəkdə jurnalist olmaq istəyən şagirdləri öz ətrafına cəlb etdi. Bu şagirdlər isə öz işlərini məktəb kollektivi ilə təmasda həyata keçirdilər. Məhz bu yanaşma şagirdlərin özünütəhsilində yaradıcılıq, liderlik, təşəbbüskarlıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirməyə imkan yaratdı.

“Məktəb ekranı” layihəsi.

Layihənin məqsədi: şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafı üçün imkan yaratmaq olmuşdur. Bu layihə şagirdlərə özünüreallaşdırmağa, öz fəaliyyətində imkanlarını aydınlaşdırmağa imkan verir.

“Məktəb ekranı” layihəsinin əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- şagirdlərin idrak motivlərini inkişaf etdirmək;
- şagirdlərin yaradıcı fəaliyyətini genişləndirmək;

- şagirdlərdə yaradıcılığın inkişafı üçün şərait yaratmaq.

Layihə işinin forma və metodları:

- tədqiqat işləri;
- praktikumlar;
- yaradıcı işlər;
- özünütəhlil və özünüqiymətləndirmə;
- müşahidə.

Məktəb ekranından göstəriləcək proqramın yaradılması şagirdlərə öz yaradıcı potensialını göstərməyə, müxtəlif fəaliyyət növlərində (humanitar və texniki) öz qabiliyyətini açmağa və nəticələrini nümayiş etdirməyə imkan verir. Belə olduğu zaman müəllim bilik ötürən yox, fəaliyyətin təşkilatçısına, məsləhətçisiə çevrilir.

Beləliklə, “Məktəb ekranı” layihəsini həyata keçirərkən şagirdlər müxtəlif mənbələrdən bilik və informasiya əldə etməklə nəticəyönümlü uğurlar qazanırlar.

“Məktəb ekranı” layihəsinin məzmunu məktəbin gündəlik həyatını –təlimini, yaradıcılığını əks etdirir. Videoçarxlar yuxarı sinif şagirdlərinin marağında olan hadisələri əks etdirir. Onlar bu fəaliyyətlə təlimdən kənar vaxtlarda məşğul olurlar və bu işə valideynləri də cəlb edirlər. Nəticədə valideynlər öz övladlarının daxili istəklərini, arzularını dərk edir, bacarıqları ilə tanış olurlar.

“Məktəb ekranı”nın verilişləri gələcək jurnalistlərin həyata baxışlarını formalaşdırır. “Müxbirlər” məktəbdə, ölkəmizdə və dünyada baş verən hadisələri “ekran” vasitəsi ilə şagird kollektivinə çatdırır, məktəbdə keçirilən bayramları, idman yeniliklərini, musiqi kliplərini nümayiş etdirir, müəllim və şagirdləri ad günü və bayramlar münasibəti ilə təbrik edirlər.

“Məktəb ekranı”nın efirinə çıxan hər bir şagird maraqlı layihədən danışır, kollektivi dünyada baş verən mühüm informasiya ilə tanış edir, şagirdləri məktəb və şəhər tədbirlərinin iştirakçısı olmağa imkan verirlər.

Bizim layihənin fərqli xüsusiyyəti yuxarı sinif şagirdlərinə yeni yanaşmadan ibarətdir. Oyun elementləri ilə yanaşı, şagirdlər televiziya texnologiyalarına da yiyələnirlər. Bu layihə şagirdlərə dünyaya baxışlarını izah etməyə, özlərini

müstəqil şəxsiyyət kimi hiss etməyə, öz dediklərinə görə məsuliyyət daşımağa sövq edir.

Hər ayın sonunda valideynlərin və müəllimlərin iştirakı ilə görülən işlərin təhlili və qiymətləndirilməsi keçirilir.

Cədvəl 3.2.2

Təlim prosesində yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsilinin nəticələri (IX-XI –ci siniflər)

İllər	Məktəblər	Şagirdlərin sayı	Təlim prosesində siniflər üzrə özünütəhsil işlərinin nəticələri									
			Kontrol siniflər	IX sinif 25n			X sinif 28n			XI sinif 27		
				A	O	Y	A	O	Y	A	O	Y
2017-2018	Xırdalan №3 li	27 n	5n	8n	2n	13n	12n	3n	14n	8n	5n	
	Tovuz №1-li	25n	60%	32%	8%	46,4%	42,8%	10,7%	51,8%	29,6%	18,5%	
	Qazax №2-li	28n										
	Eksperimental siniflər	83 n 100%	27n			29n			27n			
2019-2020	Xırdalan №3 li	30 n	3n	11n	13n	4n	14	11n	3n	11n	13n	
	Tovuz №1-li	27 n	11,1%	40,7%	48,1%	13,7%	48,2%	37,9%	11,1%	40,7%	48,1%	
	Qazax №2-li	26 n										

Qeyd: A – aşağı, O – orta, Y – yüksək səviyyələri göstərir.

Cədvəldən görüldüyü kimi, kontrol sinif şagirdlərində özünütəhsil vərdişlərinin formalaşması səviyyəsi (80 nəfər) IX sinifdə aşağı səviyyədə 60%, orta səviyyədə 32%, yüksək səviyyədə 8%, X sinifdə aşağı səviyyədə 46,4%, orta səviyyədə 42,8%, yüsək səviyyədə 10,7%, XI sinifdə isə aşağı səviyyədə 51,8%,

orta səviyyədə 29,6%, yüksək səviyyədə 18,5% olmuşdusa, eksperimental siniflərdə şagirdlərin özünütəhsil fəaliyyətinin dinamikasında xeyli irəliləyiş müşahidə edildi. Belə ki, eksperimental siniflərin (83 nəfər olmaqla) inkişaf göstəriciləri bu nisbətdə təzahür edir: IX sinifdə mənimsəmə aşağı səviyyədə 60%-dən 11,1%-ə düşmüşsə, orta səviyyədə 32%-dən 40,7%-ə, yüksək səviyyədə isə 8%-dən 48,1%-ə qalxmışdır. X sinifdə aşağı səviyyədə 46,4%-dən 13,7%-ə düşmüşsə, orta səviyyədə 42,8%-dən 48,2%-ə, yüksək səviyyədə isə 10,7%-dən 37,9%-ə qalxmışdır. Gözləniləndiyi kimi irəliləyişlər XI sinifdə də müşahidə olunmuşdur. Belə ki, XI kontrol sinfində mənimsəmə aşağı səviyyədə 51,8%-dən 11,1%-ə düşmüş, orta səviyyədə 29,6%-dən 40,7%-ə, yüksək səviyyədə 18,5%-dən 48,1% - yüksəlmişdir.

Alınan nəticələrin təhlili göstərir ki, şagirdlərin əksəriyyəti oxuduqları materialı konspektləşdirə bilirlər, əsas fikri göstəricilər, materialın təqdimatı üçün plan tərtib etməyi bacarırlar və mətnə dair suallar qoyurlar.

Şagirdlərin özünütəhsili fəaliyyətində təşkilatçılıq və özünütənzimləmə bacarıqları aşağıdakı tapşırıqların verilməsi ilə müəyyən edildi:

1. Maraqlandığı istiqamətdə özünütəhsil fəaliyyətinin məqsədinin müəyyənləşdirilməsi.

2. Özünütəhsil üzrə məqsədin formalaşdırılması.

3. Özünütəhsil üzrə işin planlaşdırılması.

4. Planın təcrübədə reallaşdırılması.

Şagirdlər üç səviyyə üzrə özlərini qiymətləndirdilər:

- bacarıram;

- bacarıram, amma bəzən alınmır;

- bacarmıram.

Şagirdlərin 81% müsbət nəticə yazdı.

**Təlimdənkənar vaxtlarda yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsili üzrə
eksperimentin nəticələri**

İllər	Məktəblər	Şagirdlərin sayı	Təlimdənkənar vaxtlarda siniflər üzrə özünütəhsil işlərinin nəticələri										
			Kontrol siniflər	80 n 100%	IX sinif 25n			X sinif 28n			XI sinif 27n		
					A	O	Y	A	O	Y	A	O	Y
2018-2019	Xırdalan 3 № li	27 n	14n	8n	3n	18n	6n	4n	13n	10n	4n		
	Tovuz № 1-li	25n	56 %	32 %	12 %	64,2 %	21,4 %	14,2 %	48,1 %	37 %	14,8 %		
	Qazax №-2 li	28n											
2018-2019	Ekspeimental siniflər	83 n 100%	27n			29n			27n				
	Xırdalanın 3 № li məktəb	30 n	3n	13	11n	5n	11n	13n	4n	13n	10n		
	Tovuz № 1-li məktəb	27 n	11,1 %	48,1 %	40,7 %	17,2 %	37,9 %	44,8 %	14,8 %	48,1 %	37 %		
	Qazax №-2 li məktəb	26 n											

Təlimdənkənar vaxtlarda yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsil fəaliyyəti üzrə göstəriciləri (80 nəfər) IX sinifdə aşağı səviyyədə 56 %, orta səviyyədə 32 % yüksək səviyyədə 12%, X sinifdə aşağı səviyyədə 64,2%, orta səviyyədə 21,4%, yüksək səviyyədə 14,2%, XI sinifdə aşağı səviyyədə 48,1%, orta səviyyədə 37%, yüksək səviyyədə 14,8% olmuşdusa, eksperimental siniflərdə inkişaf dinamikasında daha yüksək göstəricilər əldə edildi. Belə ki, eksperimental siniflərdə (83 nəfər olmaqla) inkişaf göstəriciləri bu nisbətdə təzahür etdi: IX

sinifdə özünütəhsil fəaliyyəti aşağı səviyyədə 56%-dən 11,1 %-ə düşmüşsə, orta səviyyədə 32%-dən 48,1%-ə, yüksək səviyyədə isə 12%-dən 40,7%-ə qalxmışdır.

X sinifdə özünütəhsil üzrə göstəricilər aşağı səviyyədə 64, 2%-dən 17,2% -ə düşmüşsə, orta səviyyədə 21,4%-dən 37,9%-ə yüksək səviyyədə isə 14,2%-dən 44,8%-ə yüksəlmişdir.

XI sinifdə özünütəhsil üzrə yuxarı sinif şagirdlərinin nəticələrində xeyli irəliləyişlər müşahidə olundu. Belə ki, kontrol sinif şagirdlərinin göstəriciləri aşağı səviyyədə 48,1%-dən 14,8%-ə düşmüşsə, orta səviyyədə 37%-dən 48,1%-ə, yüksək səviyyədə isə 14,8%-dən 37%-ə yüksəlmişdir.

Alınan nəticələrdən aydın oldu ki, müəyyənəddici eksperimentlə müqayisədə şagirdlərin 81% özünütəhsil fəaliyyətini dəqiq qura bilmişlər. Bunun səbəblərini biz onların özünütəhsil fəaliyyətinin mahiyyətini düzgün təsəvvür etməsində, onun ardıcıl, planlaşdırılmış şəkildə və müəyyən müddət ərzində keçirilməsi xarakterini nəzərə almaqla həyata keçirilməsində görürük.

Bu mərhələ şagirdlərin özünütəhsili üçün yaradılmış pedaqoji şərait sisteminin səmərəliliyi haqqında fərziyyəninin həqiqiliyini sübut etdi. Öyrəddici eksperiment zamanı yuxarı sinif şagirdlərinin 72% özünütəhsil fəaliyyətinin yüksək səviyyəsinə keçdilər. Bu göstərici şəxsiyyətyönümlü özünütəhsil fəaliyyətinin nəticəyönümlü olması haqqında yekun qərara gəlmək və onun gələcək perspektivlərini müəyyənələşdirməyə imkan verdi.

Beləliklə, alınmış dəlillər nəticəsində belə nəticəyə gəlmək olar ki, eksperimental sinif şagirdlərində özünütəhsil fəaliyyəti kifayət qədər formalaşmışdır.

Şagirdlərin fəaliyyətinə yönələn bu cür tədbirlər təlim proqramlarında və dərslıklərdə öz əksini tapmayan özünütəhsil üzrə bilik dairəsini genişləndirir, dəyərləri formalaşdırır, fəaliyyətini inkişaf etdirir.

Bu tədbirləri keçirməklə, biz şagirdlərdə dialoq aparmaq bacarığını, özünü və başqalarının davranışlarını və hərəkətlərini qiymətləndirməyi, öz mövqeyini müdafiə etməyi, tədbirlər keçirmək mədəniyyətini formalaşdırırıq.

Bu prosesdə aşağıdakı yanaşmalar tətbiq olunmuşdur:

- dialoq aparmaq;

- dəyər vermək;
- şəxsiyyətyönümlü yanaşma;
- fəaliyyətyönümlü yanaşma;
- mədəniyyətə müvafiqlik yanaşması.

Öyrədici eksperimentin nəticələri müəyyənədicisi eksperimentin nəticələri ilə müqayisə edilmişdir. “Dünyagörüşü” və “mədəniyyət” anlayışları ilə yanaşı, şagirdlər onu da dərk etdilər ki, insan hansı sahədə çalışırsa, orada “nüfuz” qazanmalıdır. Bunu da yalnız peşəkarlıq və mədəniyyətlə əldə etmək olar. Ünsiyyət elə bir prosesdir ki, burada dil vasitəsi ilə insanlar bir-birini zənginləşdirir. Bədii yaradıcılıq insanları bir-birinə yaxınlaşdırır, şəxsiyyəti şəxsiyyətə, nəsilləri nəsillərə, xalqları xalqlara qovuşdurur.

Eksperiment nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, eksperimental qrup şagirdlərinin hazırlığının koqnitiv komponentində bir sıra dəyişikliklər baş vermişdir. Onlarda kontrol sinif şagirdlərindən fərqli olaraq özünütəhsil, onun məqsədi, metodları və üsulları haqqında daha dəqiq təsəvvür yaranmışdır.

Eksperimental sinif şagirdləri kontrol siniflə müqayisədə özünütəhsil haqqında fikirlərini daha aydın formalaşdırmağı bacardılar. Eksperimental sinfin 47,4% şagirdi özünütəhsili “müstəqil fəaliyyət”, “müstəqil iş”, “biliklərin müstəqil əldə edilməsi” kimi qiymətləndirdilər. Kontrol sinfin 49,0% özünütəhsil haqqında bəsit ifadələr söyləmişlər: “valideyn və müəllimlərin köməyi olmadan dərs öyrənmək”, “istədiyiniz kitabı özün oxuyursan”, “internetdən istədiyiniz məlumatı tapırsan”, dostlarının danışığından öyrənirsən” və s.

Eksperiment zamanı o da aşkar edilmişdir ki, eksperimental sinfin şagirdləri (51,5%) özünütəhsil fəaliyyətinin məqsədlərini daha dəqiq müəyyənləşdirmişlər: “yaxşı təhsil almaq”, “mənəvi zənginliyi yüksəltmək”, “karyera qurmaq”, “özümü inkişaf etdirmək”, “cəmiyyətin tələbləri ilə ayaqlaşmaq”, “dünyagörüşümü genişləndirmək” və s. Müəyyənədicisi eksperiment zamanı şagirdlərin (17,4%) cavabları belə olmuşdur: “universitetə daxil olmaq üçün”, “peşə öyrənmək”, “diplom almaq üçün”.

Müəyyənedici eksperiment zamanı şagirdlərin 11,1%-nin özünütəhsil metod və üsulları haqqında məlumatı var idi. Öyrədici eksperiment zamanı isə eksperimental sinif şagirdlərinin 71,2% bu bilikləri mənimsədi. Kontrol sinfin 38% şagirdləri isə müəyyən qədər bilik nümayiş etdirə bildilər.

Eksperimental sinifdə aldığımız ən əhəmiyyətli nəticə odur ki, şagirdlər özünütəhsil haqqında biliklərini özünütəhsil dəyərləri ilə əlaqələndirirlər. Bu dəyərləri aşağıdakı kimi izah etmək məqsədəuyğundur:

1. Özünütəhsilə maraq yaranır.

2. Təlim prosesində ilkin biliklər əldə edilirsə də, onu şüurun nailiyyəti etmək və ümumi dünya mənzərəsində görmək üçün mütləq əlavə məlumatlar dinləmək, kitab oxumaq lazım gəlir.

3. Özünütəhsil iradi keyfiyyətlərin formalaşması ilə də özünü büruzə verir, özünü təkmilləşdirmək üçün yüksək səviyyədə şüurluluq, təşkilatçılıq və məsuliyyət tələb olunur. Buna görə də özünütəhsil zamanı şagirdlərin əldə etdiyi biliklər və mədəni vərdişlər onların yaddaşına mükəmməl surətdə həkk olunur.

Eksperiment zamanı müəyyənedici mərhələdə şagirdlərin 11,0% əmin idi ki, təlim prosesində və təlimdən kənar vaxtlarda öz idrak fəaliyyətini müstəqil qura bilər, eksperimental sinif şagirdlərinin 78,8% isə bu fikri söyləyərək, müstəqil hazırladıkları zaman əlavə məlumat və ədəbiyyatdan istifadə etdiklərini bildirdilər.

Tədqiqat prosesində bütövlükdə şagirdlərlə yoxlayıcı metodika ilə sorğu aparılması nəticəsində müsbət cavabların artması, onlarda özünütəhsilə tələbatın yüksəlməsi və mənfi cavabların azalması müşahidə olundu.

Şagirdlərin düşünərək-dən təlim prosesində və təlimdən kənar vaxtlarda özünütəhsil fəaliyyətinin metod və üsullarından istifadə etməsi eksperimental işin nəticəsinin uğurlu olmasını bir daha sübut etdi.

Eksperimentin nəticələri:

1. Özünütəhsilii həyata keçirərkən motivasiya, koqnitiv və fəaliyyətö-nümlü struktur komponentlərindən istifadə etdikdə şagirdlərin bu fəaliyyətində müsbət nəticə əldə edilir.

2. Yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsilinin əsasını özünütəhsil mədəniyyətinin formalaşması təşkil edir.

3. Şagirdlərin göstərilən istiqamətlər üzrə təlim prosesində və təlimdən kənar vaxtlarda özünütəhsilinin mərhələlərlə reallaşdırılması şagirdlərdə planlaşdırma və təşkilatçılıq bacarıqlarını inkişaf etdirir.

4. Şagirdlərin özünütəhsili aşağıdakı amilləri özündə ehtiva edir:

- özünütəhsil dəyərləri formasında qəbul edilən özünütəhsil fəaliyyətinin motivlərinin formalaşdırılması;

- yuxarı sinif şagirdlərində özünütəhsil, onun məqsədi, vəzifələri, metodları və üsulları haqqında təsəvvürlərin formalaşması;

- özünütəhsil bacarıqlarının formalaşması.

5. Şagirdlərin özünütəhsili sistemli şəkildə müəllimin və şagirdlərin müxtəlif istiqamətlərdə aparılan işlərin qarşılıqlı əlaqəsi, təlim prosesində və təlimdən kənar vaxtlarda müvafiq metodların tətbiqi vasitəsi ilə reallaşdırılmasıdır.

Beləliklə, *“tədqiqat prosesində yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsil dəyərləri gələcək peşə və karyera qurmaq fikri ilə ömürboyu təhsil kimi formalaşır. Ünsiyyət etmək və mədəni vərdişlərə yiyələnmələri isə onların cəmiyyətin nüfuzlu və fəal iştirakçısı olmasına zəmin yaradır. Onlar müasir insanın həyatında özünütəhsilin əhəmiyyətini dərk edir və gələcək fəaliyyətləri üçün qarşıya məqsədlər qoyurlar”* [89].

Apardığımız tədqiqat nəticəsində belə nəticəyə gəldik ki, yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsil fəaliyyətinin əsas ideyasını öz üzərində işləmək mədəniyyəti təşkil edir. Özünütəhsil üzrə şagirdlərə verilən tələblər adekvat qəbul edilməmiş və əsaslı surətdə nəzərə alınmamışdır. Tədqiqat nəticəsində bir sıra problemlər də meydana çıxmışdır ki, bu da onun davam etdirilməsini tələb edir. Bu, əsasən, müəllimlərin şagirdlərin özünütəhsil fəaliyyətinə rəhbərliyi ilə əlaqədar kifayət qədər hərtərəfli təlim hazırlığının olmamasıdır.

Ümumiyyətlə “özünütəhsil “ anlayışı dünya təhsil sisteminin böhranı nəticəsində meydana gəlmişdir ki, bu zaman məhz özünütəhsilə ehtiyac yaranır. Bu təlim forması heç də deyildi və göründüyü qədər asan proses deyil.

NƏTİCƏ

1. Şagirdlərin bir şəxsiyyət kimi yetişməsində ən çox vaxt keçirdiyi ümumtəhsil məktəblərinin üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Lakin bir sıra sosial səbəblər hər bir şagirdə fərdi yanaşmanı müəyyənləşdirməyə, onun fərdi inkişafı üçün trayektoriya formalaşdırmağa imkan vermir: ünsiyyətin zəif olması, müəllim və valideynlərin şagirdlərlə ümumi dil tapa bilməməsi, onların maraq və istəklərinin nəzərə alınmaması, kollektivdə nüfuz qazana bilməməsi və s.

2. Psixoloji və pedaqoji ədəbiyyatın təhlili, həmçinin ümumtəhsil məktəblərində yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsili üzrə təcrübənin öyrənilməsi nəticəsində bu sahədə sistemli işin aparılması və metodik ədəbiyyatın yaradılması zəruriyyəti meydana çıxdı. Tədqiqat zamanı şagirdlərin özünütəhsili üzrə məqsəd, vəzifələr, struktur, şərtlər, şərait və meyarlar elmi-pedaqoji ədəbiyyatda əldə etdiyimiz yeni yanaşmalar əsasında sistemləşdirildi.

3. Təhsil sisteminin modernləşdirilməsi müəllimləri şagirdlərin özünütəhsil fəaliyyətinə yönəltməyi tələb edir. Özünütəhsil fəaliyyəti müəllim tərəfindən idarə olunaraq müstəqil fəaliyyətə çevrilir. Bu cür fəaliyyətin idarə olunması və uğurlu nəticələrin əldə edilməsi üçün dəqiq pedaqoji tövsiyələrin olması vacibdir. Elmi-pedaqoji ədəbiyyatın təhlili şagirdlərin özünütəhsil fəaliyyətində müəllimlərin istifadə edə biləcəkləri konsepsiyanın natamam olduğunu göstərdi.

4. Elmi-pedaqoji ədəbiyyatın təhlili və eksperimentin müəyyənəddici mərhələsi yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsil fəaliyyətinin meyarlarını müəyyənləşdirməyə imkan verdi. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Şagirdlərin şəxsiyyətyönümlü inkişafının davamlı motivasiyası: (idrak motivasiyası; şagirdlərin bir-biri ilə ünsiyyət motivasiyası).

2. Təlim fəaliyyətində fəallıq.

3. Şagirdin bütün istiqamətlərdə inkişafı.

4. Özünüinkişaf, özünüdərk, özünü təsdiq etmək.

5. Yaşadları və başqa insanlarla ünsiyyət qurmağı bacarmaq;

6. Yaradıcılıq keyfiyyətlərinin inkişafı.

7. Yeni ideyalarını verilməsi.

8. Pedaqoji eksperimentin öyrədici mərhələsində yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsil fəaliyyətinin modeli tətbiq edildi. Modelin strukturunu özünütəhsil fəaliyyətinin inkişafına müsbət təsir edən müasir yanaşmalar, prinsiplər məcmusu kimi təqdim etmək məqsəduyğun hesab edildi. Şagirdin özünütəhsil modelinə təlimin məqsədi, motivasiyası, təşkilatçılıq, prinsiplər, kommunikativlik, özünütənzimlənməyə istinadən qurulur ki, bu da şəxsiyyətin səriştəliyini təmin edir.

5. Yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsil üzrə metodik sisteminin yaradılması aşağıdakı səbəblərlə şərtləşir:

- “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” nda təhsilə verilən tələblərlə, yəni təhsil mərhələsində əldə edilən bilik və bacarıqlar, habelə etik-əxlaqi norma və dəyərlər hər bir təhsilalanın cəmiyyətin layiqli üzvü olması üzrə lazımı imkan yaradır, onu bilik və etik davranışı ilə nümunə ola biləcək həmkara, nümunəvi ailə üzvü və vətəndaşa çevirir;

- bir şəxsiyyət kimi şagirdin özünün yaradıcı qabiliyyətli insan olmağa sosial tələbatı;

- yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsil fəaliyyəti üçün kifayət qədər tədqiqatların aparılmaması;

- şagirdlərin özünütəhsil fəaliyyəti üzrə işlənən modelin təcrübəyə tətbiqinin zəruriliyi.

6. Problemin nəzəri təhlili və aparılan eksperimental iş yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsil fəaliyyətinin pedaqoji şərtlər əsasında şəxsiyyətyönlü aparılmasının daha səmərəli və məqsədyönlü olacağı haqqında irəli sürdüyümüz fərziyyənin doğruluğunu sübut etdi.

7. Apardığımız tədqiqat və pedaqoji eksperiment şagirdlərin özünütəhsilinin perspektiv istiqamətlərini müəyyənləşdirməyə imkan verdi:

- yuxarı sinif şagirdlərinin öz üzərində işləmək üçün stimullaşdırılması, özünəinam hissənin gücləndirilməsi, dünyagörüşünün genişləndirilməsi üzrə

müəllimlər tərəfindən aparılan işlər (müasir problemlərə münasibət, baş verən hadisələrə mövqeyin formalaşdırılması);

- şagirdlərin meyil, maraq və həyatı planlarına uyğun olaraq müəyyən fənlərin dərinədən öyrənilməsi;

- müəyyən sahələrə maraq göstərərək dünyagörüşünün genişləndirilməsi üzrə şagirdlərin ümumi özünütəhsili (hüquqi, estetik, tarix, xarici dil, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları, idman, sağlamlığın qorunması, müxtəlif maraqla).

- şagirdlərin öz qabiliyyətlərinin inkişafı ilə əlaqədar özünütəhsili.

8. Yuxarıda söylənilənlərə əsasən məqsədin reallaşdığını, fərziyyənin doğruluğunun sübut olduğunu, vəzifələrin həyata keçdiyini demək olar. Bizim təklif etdiyimiz şəxsiyyətyönümlü özünütəhsilin təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə təsiri eksperiment vasitəsi ilə sübut olundu. Bu model ümumilikdə yuxarı siniflərdə təhsil prosesinin modernləşməsinə müəyyən qədər töhfə verəcəkdir.

9. Yüksək mədəniyyətə malik olan şəxsiyyət dərk edir ki, öz həyatı və fəaliyyəti haqqında düşünsün, ətrafında baş verənləri dərinədən anlasın, təhlil etsin, hərtərəfli biliyə sahib olsun.

Beləliklə, yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsil fəaliyyətinin formalaşdırılması mərhələli, planlı xarakter daşıyaraq müəllimin apardığı metodik iş sistemindən bəhrələnərək müstəqil və davamlı fəaliyyət müstəvisinə keçir. Bunun da əsasını təlim situasiyalarının modelləşdirilməsi təşkil edir. Burada məqsəd qoyulur, öyrənəcəkləri material planlaşdırılır, məlumatların mənbələri müəyyənləşdirilir, sənətə və peşəyə maraq aydınlaşdırılır. Şagirdlərin özünütəhsilinə konseptual yanaşma özünütəhsilin nəzəri əsaslarını dəqiqləşdirməyə, bunun inkişafı üçün didaktik şərtlərini və tələblərini müəyyənləşdirməyə, bu prosesin məzmununu, fəaliyyətyönümlülüyü və təşkilatçılıq tərəflərini əsaslandırmağa imkan verir.

Təqdim etdiyimiz model göstərilən forma, metod və vasitələrin 9-11-ci siniflərdə mərhələli şəkildə təkmilləşdirilməsinə imkan verir, metodik tövsiyələr

şagirdlərin özünütəhsil fəaliyyətinə rəhbərliyi təmin edir. Şagirdlərin rıpetitorlara müraciət etməsinin qarşısı alınır.

Tədqiqat prosesində gəldiyimiz nəticələrə əsasən aşağıdakı **təkliflərin** nəzərə alınmasını vacib hesab edirik:

1. Pandemiya dövründə, eləcə də istənilən fors-major situasiyalarda təlimin əsasən onlie formada keçirilməsini nəzərə alaraq şagirdlərin özünütəhsil imkanlarını genişləndirmək məqsədi ilə şagirdlərin hər birinin maraq və meyillərinə müvafiq fərdi plan tutmasını təmin etmək.

2. Orta məktəbin yuxarı siniflərində özünütəhsilin imkanlarından istifadə edəcəyimiz halda müəllimlərin bu təlimə hazırlanması.

3. Özünütəhsil üzrə aparılan işlərin ali təhsil müəssisələrində də davam etdirilməsi məqsədəuygundur. Bu, gənclərin maraqlandıqları sahədə karyera qurmalarına müsbət təsir göstərir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abbasov, A.N. Pedaqogika. /A.N. Abbasov. - Bakı: Mütərcim, - 2013. - 360s.
2. Abbasov, Ə.M. Ümumi təhsil pedaqoji mülahizələr müstəvisində. // - Bakı: Azərbaycan məktəbi, - 2017. № 2, - s.11-17
3. Ağayev, Ə.Ə. Təlim prosesi: ənənə və müasirlik. /Ağayev Ə.Ə. - Bakı: Adiloğlu, - 2006. -135 s.
4. Ağayev, Ə.Ə. Pedaqoji innovasiyalar probleminə müasir yanaşmalar. - Bakı: //Azərbaycan məktəbi. - 2013, № 6, - s. 25-32
5. Ağayev Ə.Ə., Rzayeva Y.T., Hüseynova T.M., Vahabova T.Ə. Sosial pedaqogika. Bakı: “ADPU”, - 2008. – 177 s.
6. Ağalarov P. Ümumi tarix. 11 sinif. /R.Hətəmov, N.Quliyev, H.Cabbarov, E. Hüseynov. – Bakı: Şərq – Qərb, - 2018. – 144 s.
7. Apoyev, B.F. Nizami Gəncəvinin pedaqoji görüşləri. /Apoyev B.F. - Bakı: Adiloğlu nəşriyyatı, - 2008. -244 s. (s.17-19)
8. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsil sistemində Qiymətləndirmə Konsepsiyası. // Azərbaycan müəllimi. - 2009, 3 oktyabr. - s.2
9. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Azərbaycan müəllimlərinin XIV qurultayının iştirakçılarına təbrik məktubu. //Azərbaycan müəllimi. – 2013. 20 dekabr, № 49, - s.1
10. Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı. // - Bakı: Təhsil xəbərləri. - 2009, № 4, - s. 5-40
11. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası. // -Bakı: Təhsil xəbərləri. - 2012, № 6, - s.8
12. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. //Azərbaycan müəllimi. - 2013, 25 oktyabr, № 41, s.2
13. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulum). // -Bakı: Kurikulum. - 2008, № 1, - s.13
14. Azərbaycan Respublikası. Təhsil portalı

<https://portal.edu.az/index.php?r=glossary/view&id=1&mid=&item=141&ln>

15. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan tarixi fənni kurikulumunda (V-XI siniflər)

http://www.anl.az/down/meqale/az_muellimi/2010/avqust/130765.htm

16. Babanlı, Y. Məşq və yarışlarda emosional gərginliklərə tab gətirmək qabiliyyəti. // - Bakı: Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi əsərləri, - 2017, № 6, - s.306-309

17. Bayramlı, T.Ə. Müasir tarix dərslərinin məqsədlərinin kompleks şəkildə həyata keçirilməsində interaktivliyin rolu. //- Bakı: Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi əsərləri. - 2018, № 4, - s. 133-135

18. Bayramov, Ə.S., Əlizadə, Ə.Ə. Psixologiya. /Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə. - Bakı: Çinar-çap, - 2002. - 287 s.

19. Bədəlova, Ə.S. Təlim-tərbiyə. /Ə.S.Bədəlova. - Bakı: ADPU, - 2015. - 291 s.

20. Bəylərov, E.B. Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsində yeni yanaşma. //Təhsil problemləri. - 2011. - 24 – 30 may. s.5

21. Cabbarov, M.Ç. Məqsəd keyfiyyət səviyyəsinə görə dünyada öncül mövqe tutan təhsil sistemi formalaşdırmaqdır. // - Bakı: Azərbaycan məktəbi. – 2013. № 6, - s.6-16

22. Cəbrayilov, İ.H. Şəxsiyyətyönlü təhsil və vətəndaş cəmiyyəti. /İ.H.Cəbrayilov. - Bakı: Mütərcim, - 2011. - 220 s.

23. Cəbrayilov, İ.H. Müasir təhsil: axtarışlar və perspektivlər. /İ.H.Cəbrayilov. - Bakı: Mütərcim, - 2013. - 296 s.

24. Cəbrayilov, İ.H. İnnovativ fəaliyyət mexanizminin modernləşdirilməsi. Təhsilin modernləşdirilməsinin elmi-nəzəri problemləri. / İ.H.Cəbrayilov, M.A. İbadova və b. - Bakı: Mütərcim, - 2015. - 452 s.

25. Cəfərov, S. Şagird şəxsiyyətinin sosiallaşması prosesində müasir təlim metodlarının rotasiyası. // - Bakı: Azərbaycan məktəbi, - 2018. №2, - s.61-74

26. Dünya Azərbaycanlı Gənclər Birliyinin təsis qurultayı. - Bakı: 9 may, - 2012. <https://azertag.az/xeber/Bakida>

27. Dünya azərbaycanlılarının I qurultayında Heydər Əliyevin çıxışı.
Azərbaycan multikulturalizmi. Azərbaycançılıq.
http://www.anl.az/down/meqale/az_muellimi/2010/avqust/130765.htm
28. Əhmədov, A. Ümumtəhsil məktəblərində uşaq və gənclərlə aparılan ideoloji işin əsas istiqamətləri. // - Bakı: Kurikulum, -2018. №3, - s.5 -11
29. Əhmədov, H.H. Pedaqogika. /H.H.Əhmədov. - Bakı: Təhsil NPM, -2008. - 304 s. (s.54)
30. Əhmədov, H.H., Zeynalova, N.E. Pedaqogika. /H.H.Əhmədov, N.E.Zeynalova. - Bakı: Elm və təhsil, - 2016. - 456s.
31. Əhmədov, İ. Azərbaycan Respublikasında insan kapitalının inkişafı təhsil strategiyasının əsas hədəfidir. // - Bakı: Azərbaycan məktəbi. - 2018, №2, - s.11-18
32. Əhmədov, S. Azərbaycan tarixi kurslarında dövlətçilik ideologiyası aşılardan mövzuların öyrənilməsi. //-Bakı: Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi əsərləri. - 2017. № 3, - s.95-98
33. Əliyev, B.H., Həşimova, N.M. Emosional intellekt: nəzəri baxışların təhlili. // - Bakı: Psixologiya jurnalı. – 2019. № 2, -s.17-28
34. Əliyev, R.İ, Əliyeva G. Şəxsiyyət psixologiyası./ R.Əliyev,G.Əliyeva. - Bakı: ADPU, - 2010, - 144s.
35. Əliyev, S. Ədəbiyyat. 10 sinif. /B.Həsənov, A. Mustafayeva. – Bakı: Bakı nəşriyyatı, - 2017. – 208 s.
36. Əliyev,T. Azərbaycan tarixi. 10 sinif. /P.Ağalarov, N.Quliyev, E.Qasımov, F.Babayev, E Hüseynov, K. Əsədov, R. Məmmədov. – Bakı: Şərq-Qərb, - - 2017. – 204 s.
37. Əliyeva, A. Məktəbli şəxsiyyətinin formalaşmasında özünütəsdiyin rolu. // - Bakı: Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi əsərləri. - 2016. № 1, - s.154-156
38. Əliyeva, V.S. İnsan kapitalının inkişaf etdirilməsində təhsilin rolu. // - Bakı: A R T İ-nin Elmi əsərləri. - 2019. № 1, - s. 51-55

39. Əliyeva, Z.İ. Pedaqogika. /Z.İ.Əliyeva. - Bakı: Elm və təhsil, - 2004. - 92 s.
40. Əlizadə, Ə.Ə. Müasir dərslin konseptual modelinə dair. //Kurikulum, - 2012, № 4, - s.14-22
41. Əlizadə, Ə.Ə. Yeni pedaqoji təfəkkürün ana xətti: təhsilin humanist-ləşdirilməsi problemi. // Kurikulum.- 2013, №2, - s. 5-13
42. Əlizadə, Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. /Ə.Ə. Əlizadə. - Bakı, - 2004, (səh.142)- 432 s.
43. Hacıyev, A.X. Ümumtəhsil məktəbləri üçün tədris resurslarının hazırlanmasının elmi-pedaqoji əsasları. /A.X.Hacıyev. Məktəb tədris resursları nəzəri-praktik aspektdə. - Bakı: Mütərcim, - 2018, - 188 s.
44. Hacıyev, T., Bektaş S. Azərbaycan dili. 11 sinif. / T.Hacıyev, S. Bektaş. - Bakı: Şərq – Qərb, - 2018, - 200 s.
45. Həbibbəyli, İ. Ədəbiyyat. 11 sinif. / S.Əliyev, B. Həsənov, A. Mustafayeva. – Bakı: Şərq – Qərb, - 2019. – 207 s.
46. Həsənov, B. Ədəbiyyat. 9 sinif. /A.Mustafayeva, N. Verdiyeva. – Bakı: Bakı nəşriyyatı, - 2020. – 223 s.
47. Hüseynova, E. Sinifdən xaric tədbirlər zamanı yuxarı sinif şagirdlərində fəal vətəndaşlıq mövqeyinin formalaşdırılması. //- Bakı: ARTİ-nin Elmi əsərləri. - 2019. № 3, - s.88-94
48. İbadova, M.A. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində təlimin təşkilinin modernləşdirilməsi. /Təhsilin modernləşdirilməsinin elmi-nəzəri problemləri. /C.H.Cəbrayılov, M.A.İbadova [və b.] - Bakı: Mütərcim, - 2015. - s.452
49. İbrahimov, F.N., Hüseynzadə R.L. Pedaqogika. / F.N.İbrahimov, R.L.Hüseynzadə - Bakı: Mütərcim, - 2012. I cild, - 693 s.
50. İbrahimova, H. Şagirdlərin inkişafında özünütərbiyənin əhəmiyyəti və təşkil yolları. //- Bakı:Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi əsərləri, - 2018. № 3, - s.58-59

51. İnsan inkişafı. BMT-nin inkişaf proqramı. Tədris vəsaiti. -Bakı: -2014, - 373s.<http://www.az.undp.org/content/dam/-azerbaijan/-docs/publications/sustainabledevelopment>

52. İsayeva, S. Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində yeni pedaqoji təfəkkürün rolu. //-Bakı: ARTİ-nin Elmi əsərləri, - 2019. № 2, - s.60-62

53. İsmayılova, Ü. Yeniyetmələrin müstəqilliyinin növləri: idrak müstəqilliyi, təlim müstəqilliyi, intellektual müstəqillik. //- Bakı:ARTİ-nin Elmi əsərləri. -2019, № 2, -s.47-52

54. Qaralov, Z.İ. Tərbiyə. / Z.İ.Qaralov. II cild,- Bakı: Pedaqogika, - 2003. - 304 s.

55. Qaralov, Z.İ.Təhsil sistemi quruculuğunun aktual problemləri, //- Bakı: Kurikulum. - 2014. № 2, - s.17-20

56. Qarayev, Y.V. Səhnəmiz və müasirlərimiz. /Y.V.Qarayev - Bakı: Azərnəşr, - 1972. - 252 s.

57. Qasımova, G. Təlim prosesində yaşayaraq, tətbiq edərək öyrənmə (inkişaf etmiş dövlətlərin təcrübəsi). //- Bakı: Kurikulum, - 2017. №2, - s.22-28

58. Qasımova, H. Yuxarı sinif şagirdlərinin təşkilatçılıq qabiliyyətlərinin formalaşması üzrə işin pedaqoji əsasları. // ARTİ-nin Elmi əsərləri, - 2019. № 2, - s.81-84

59. Qədirov, Ə.Ə. Yaş psixologiyası. /Ə.Ə.Qədirov. - Bakı: Maarif, -2002. - 386s. (s.355)

60. Mahmudlu Y. Azərbaycan tarixi. 9 sinif. /Q.Əliyev, M. Abdullayev, L.Hüseynova, H.Cabbarov. – Bakı: Şərq – Qərb, - 2020. – 192 s.

61. Maragalı, Əvhədi. Cami-cəm. /Maragalı Əvhədi. - Bakı: Lider nəşriyyatı, - 2004. - 288 s.

62. Məmmədov, A.U. Təlimin psixoloji əsasları. /A.U.Məmmədov. - Bakı: Maarif, - 1993. - 296s.

63. Məmmədov, F.T. Kulturologiya, mədəniyyət, sivilizasiya. /F.T.Məmmədov. - Bakı: OL MMC, - 2016. - 260 s.

64. Məmmədzadə, Q. Tarix dərslərində sənədlərlə iş metodu probleminin elmi-metodik ədəbiyyatda qoyuluşu. // - Bakı: ARTİ-nin Elmi əsərləri, - 2018. №6, - s.122-124

65. Mirzəyeva, A. Təhsilin informasiyalaşdırılması şəraitində tələbələrin özünütəhsilinin inkişaf etdirilməsinin yolları və vasitələri. // - Bakı: ARTİ-nin Elmi əsərləri, - 2019. № 3, - s.50-53

66. Mustafayeva, K. Azərbaycan tarixi fənnindən dərslər modelləri əsasında problemlə təlimin təşkili. // - Bakı: ARTİ-nin Elmi əsərləri, - 2018. № 4, - s.143-146

67. Multikulturalizm siyasətinin prinsipləri. // “Respublika” qəzeti. – 2016. 10 iyun

68. Müasir təhsil: problemlər və həlli yolları. Nəşrə hazırlayan İ.H.Cəbrayilov. - Bakı: Mütərcim, - 2018, - 508 s.

69. Nağıyeva, M. Tarix üzrə dərslərdən tədbirlərin təlimin keyfiyyətinə təsiri. // -Bakı: ARTİ-nin Elmi əsərləri, - 2018. № 3, - s.158-161

70. Nəzərova, G.M. Pedaqoji sinergetikanın nəzəri əsasları. / G.M.Nəzərova. - Bakı: Mütərcim, - 2017. - (s.19) 95 s.

71. Orucova, L. Tarix dərslərində məntiqi tərəkürün inkişaf etdirilməsi yolları. // - Bakı: ARTİ-nin Elmi əsərləri, - 2018. № 6, - s.159-162

72. Orucova, S. Özünüaktuallaşdırmanın tədqiqinin metodoloji istiqamətləri. // -Bakı: ARTİ-nin Elmi əsərləri, - 2015. № 4, - s.93-98

73. Osmanova, Ü. Təlim-tərbiyə prosesinin yeni fənn proqramının (kurikulumların) tələbləri əsasında qurulması. // - Bakı: ARTİ-nin Elmi əsərləri, - 2018. № 3, - s.83-87

74. Osmanova, Ü. Şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsində sinifdən xaric tədbirlərin rolu. // -Bakı: ARTİ-nin Elmi əsərləri, - 2018. № 6, - s.118-121

75. Pedaqoji anlayışlar lüğəti-<https://portal.edu.az/index.php?r=-docman/-download&id=3&mid=&lang=en>

76. Rüstəmov, V. Ümumtəhsil məktəblərinin X-XI siniflərinin Azərbaycan tarixi kurslarının tədrisində qruplarla işin təşkilinin didaktik, psixoloji və fəlsəfi əsasları. /V. Rüstəmov -2018. № 3, - s.146-149
77. Sadıqov, F.B. “Pedaqogika” /F.B.Sadıqov. - Bakı: ADPU, - 2008. - 447 s.
78. Seyidov, S.İ., Həməzəyev, M.Ə. Psixologiya. /S.İ.Seyidov, MƏ.Həməzəyev. - Bakı: YYSQ, - 2007. - 650 s.
79. Seyidov, S.İ. və Həməzəyev M.Ə. Psixologiya / S.İ. Seyidov, M.Ə. Həməzəyev. - Bakı: YYSQ, 2014, 434 s.
80. Seyidov, M.İ. Sistemli təhlil və modelləşdirmə. / M.İ Seyidov. - Bakı: Şirvanəşr, 2007. – 72 s.
81. Süleymanov, M.T. Yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsilində bədii ədəbiyyatın rolu. // -Bakı: Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi əsərləri, - 2019. № 2, - s.116-119
82. Süleymanov, M.T. Yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsil fəaliyyətinin mahiyyəti və məzmunu. // - Bakı: ARTİ-nin Elmi əsərləri, - 2018. № 6, - s.49-53
83. Süleymanov, M.T. Yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsil fəaliyyətinin bəzi məsələləri. //Təhsil Nazirliyi. Doktorant və gənc tədqiqatçıların XXII elmi-praktik konfransın materialları, - Bakı: nəşr II cild. - 2018, 22-23 noyabr, - s.379 - 381
84. Süleymanov M.T. Yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsil fəaliyyəti üzrə ümumtəhsil məktəblərinin təcrübəsinin öyrənilməsi. // Memarlıq və İnşaat universitetinin, Təhsil Nazirliyinin təşkilatçılığı ilə 3 Dekabr 2019 -cu ildə keçirilən “Gənc doktorant və dissertantların XXIII Respublika Konfransı”nın materiallarıBakı:I cild s.483-485
85. Süleymanov, M.T. Ümumtəhsil məktəblərində yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsil fəaliyyətinin məzmunu və istiqamətləri / M.T. Süleymanov - Gəncə: - 2021. - s. 90-97

86. Süleymanov, M.T. Yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsil fəaliyyətinin pedaqoji və psixoloji əsasları. // - Bakı: ARTİ Elmi əsərləri, s.88, - 2021. №4, - s.28 – 33

87. Süleymanov, M.T. Nizami Gəncəvi yaradıcılığında özünütəhsil məsələləri // N.Gəncəvinin 800 illik yubileyinə həsr olunmuş Beynəlxalq konfrans. Gəncə: - 2021. - s. 137-141

88. Süleymanov, M.T. Yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsil fəaliyyətinin təşkilində müəllim və valideynlərin rolu // Müasir təhsilin inkişaf strategiyaları, Benəlxalq elmi konfrans materialları. Naxçıvan: - 2021. - s. 499-501

89. Süleymanov, M.T. Yuxarı sinif şagirdlərinin sistemli özünütəhsilinin əsas istiqamətləri // - Bakı: ARTİ, Elmi əsərləri, s. 89, - 2022. № 3, - s.15-21

90. “Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”. //Təhsil xəbərləri, - 2009, № 6, - s.12-57

91. Təhsilin konseptual problemləri. / Ə.Ə.Ağayev, S.M.Hüseynli, M.A.İbadova, Ş.H.Qəribov [və b.] - Bakı: Ülkər 86 MMC, - 2008, - 192 s.

92. Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramları (kurikulumları). Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2010-cu il 3 iyun tarixli 103 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmişdir. - s.6 <http://edu.gov.az/-upload/file/tehsil-pillesinin-dovlet-strandartlari-ve-proqramlari.pdf>

93. Ümumtəhsil məktəblərinin Nümunəvi Nizamnaməsi. - 2011. <https://edu.gov.az/az/pdf/303/3178>

94. Ümumi təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. - 2018. <http://www.meclis.gov.az/?/az/law/2050>

95. Vahidov F.Q. Sosiologiya və sosial iş. Müasir gənclik: mənəvi-idraki fəallığın bəzi məsələləri. Sosial və humanitar elmlərin müasir problemləri. Elmi əsərlər toplusu. I cild, Buraxılış №13, - Bakı, - 2014. -<https://azkurs.org/sosial-ve-humanitar-elmlerin-muasir-problemleri-elmi-ecerler-t.html>

96. Vəliyev, Ə. Sosial tədqiqatlar mərkəzi. Orta məktəb dərslərinin vəziyyətinə dair hesabatın icmalı. / Ə.Vəliyev – Bakı: - 2020. -7 s. tm.az/storage/

common/1620818307.2de84-orta məktəb dərsləklərinin vəziyyətinə dair hesabatın icmalı.pdf

97. Zeynalova, N.E. Təhsilin əsasları. /N.E. Zeynalova/ - Bakı: Elm və təhsil, - 2017. - 288 s.

98. Zeynalova, N.E. Təlim prosesində kreativ və tənqidi təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsi. //Bakı: Kurikulum. - 2018, № 4, - s.44-50

99. Айзенберг, А.Я. Проблемы теории и практики самообразовательного чтения в России: /Автореферат дис. докт. пед наук./ - Москва: - 1981. - 34 с.

100. Афолина, М.В. Документально-информационное обеспечение профильного самообразования старшеклассников средних школ. // Вестник педагогического опыта, - Москва: Вып.22. ГГПИ, - 2003. - с.13-15.

101. Большой энциклопедический словарь. -Москва: -Энциклопедия, - 1993, - с. 13-29.

102. Бондаревский, В.Б. Воспитание интереса к знаниям и потребности к самообразованию. / В.Б.Бондаревский - Москва: Просвещение, - 1985. - 142 с.

103. Брызгунова, Е.Н. Самообразование как основа успешности человека / Педагогическое мастерство: материалы Междунар. науч. конф. (г. Москва, апрель 2012 г.). Москва: Буки-Веди, - 2012, - с.310-312.

104. Будущее школьного образования Финляндии. <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:http://www.ru-90.ru/node/1541>

105. Веретенникова, В. С., Лучинина, А. О. Самообразование школьников в процессе обучения // Научно-методический электронный журнал «Концепт», 2016, Т.28. с. 7–9. URL: <http://e-koncept.ru/2016/56454.htm>.

106. Вишневская, Л.П., Вишневская, Г.В. Самообразование как психолого-педагогическая проблема. //Известия ПГПУ, - 2009, №2, - с.156-158.

107. Громцева, А. К. Формирование у школьников готовности к самообразованию: Учебное пособие по спецкурсу для пед. институтовтов. /А.К.Громцева. - Москва: Просвещение, - 1983, - 144 с.

108. Дьяченко, С.А. Модель развития самообразования студента в процессе обучения математическим дисциплинам. //Территория науки. - 2015, № 5, - с. 20-25
109. Загвязинский, В.И., Закирова, А. Ф. Педагогический словарь: учеб. пособие для студ. высш. учеб. Заведений./ В.И.Загвязинский, А.В.Закирова. - Москва: Издательский центр «Академия», - 2008, - 352 с.
110. Залецкий, А.В. Дидактические условия самообразования интеллектуально развитых старшеклассников. Дисс. кан. пед. наук. Екатеринбург: - 2005, - 176 с.
111. Зимняя, И. А. Педагогическая психология. /И.А.Зимняя. Учебник для вузов. Изд. второе, доп., испр. и перераб. Москва: Издательская корпорация «Логос», - 2004, - 384 с.
112. Интернет станет главным помощником в деле самообразования.
<https://iq.hse.ru/news/177667353.html>
113. Калугин, Ю.Е. Связующие элементы образования и самообразования. /Ю.Е. Калугин. - Челябинск: Изд-во ЮУрГУ, - 1998, -104 с.
114. Камалеева, А.Р. Стимулы и мотивы самообразования школьников. / А.Р. Камалеева. <http://xn--i1abbnckbmcl9fb>.
115. Карпова, О.Л. Анисимова, В.А. Самообразование студентов вуза как условие качественной профессиональной подготовки специалистов. //Педагогика и психология профессионального образования. - 2008, № 5, - с.34
116. Ключко, О.И., Сухарева, Н.Ф. Педагогическая психология. / О.И.Ключко, Н.Ф.Сухарева. - Москва-Берлин: Директ-Медиа - 2015,-234 с.
117. Лешченко, А. Самообразование: 11 аспектов эффективности /А.Лешченко.<http://tvoyplan.com/2013/09/30/samoobrazovanie-sekrety-effektivnosti/>
118. Львович, В.А. Формирование приемов самоорганизации учебной деятельности учащихся старших классов. Дисс. кан. пед.наук. - Москва: - 2006, -186 с.

119. Мищенко, Н.В. Модель процесса развития самообразовательной компетентности учащихся старших классов общеобразовательной школы.

// -Москва: -Вестник, ЮУрГУ, № 3, - 2011, -с.142

120. Морозова, В.В. Система самообразования школьников в обучении экономической и социальной географии мира в общеобразовательных учреждениях Республики Саха (Якутия) Дис. кан. пед. наук. – Калининград, - 2014. -180 с.

121. Назарова, О.Л. Педагогические условия преодоления трудностей в самообразовании студентов индустриально-педагогического колледжа: дис. канд. пед.наук. - Челябинск: -1997. -148 с.

122. Пацукова, Т.Н. Педагогическое самообразование: проблемы подготовки студентов. /Т.Н.Пацукова. -Глазов, -2002. -56 с. https://otherreferats.-allbest.ru/pedagogics/00666617_0.html

123. Педагогический терминологический словарь.
https://pedagogical_dictionary.academic.ru/2851/

124. Понятие, содержание и элементы самообразования. PEDAGOGICAL SCIENCES file: //ponyatie-soderzhanie-i-elementy-samoobrazovaniya.pdf /Боранбаева, А.П., Беркимбаев К.М., Арымбаева К.М.

125. Пшебильский, П.Г. Сущность и основные принципы педагогического самообразования. //Содержание и методика самообразования педагогов-воспитателей: Сб. науч. тр. АПН СССР, НИИ ООВ, 1984. с. 4-8.

126. Редковец, И.А. Формирование у учащихся общественно - ценностной мотивации самообразования. /И.А. Редковец. - Волгоград: ВГПИ, 1986. 88 с. (s.7)

127. Самообразование: 11 аспектов эффективности. <http://tvoyplan.com/-2013/09/30/samoobrazovanie-sekrety-effektivnosti/>

128. Селихова, Е.Г. Зарубежный и отечественный опыт самообразования педагога. <http://innov-proekt.blogspot.com/2015/12/blog-post.html>

129. Сериков, Г. Н. Самообразование: совершенствование подготовки студентов. /Г.Н.Сериков. - Иркутск: Изд-во Иркутск. ун-та. - 1991, - 232 с.

130. Сериков, Г.Н. Психолого-педагогические характеристики готовности школьников к самообразованию. /Г.Н.Сериков. [http://www.-edubrilliant-ru/brigens-541-1.html](http://www.edubrilliant-ru/brigens-541-1.html)
131. Словарь русского языка. В 4 т. Т. 4. М., 1988. с. 364
132. Сорочинский, М. А. Психолого-педагогические особенности использования электронного обучения //Научно-методический электронный журнал«Концепт»,-2017.т.6.с.274278,URL:<http://ekoncept.ru/2017/770085.htm>.
133. Стародубцева, Т.М. Нетрадиционные формы занятий в учреждениях ДОД. //Дополнительное образование и воспитание. - 2016. № 11, с.3-4.
134. Суковых, А.М. Формирование личностных универсальных учебных действий, активизирующих самообразование старшеклассников. Автореферат канд. дисс. пед. наук., Ростов – на – Дону, - 2011. - 25 с.
135. Сулейманов М.Т. Модель самообразования учащихся старших классов и ее влияние на качество обучения. //Муниципальное образование: инновации и эксперимент. №4 [73], Россия, - 2020. с.66-71
136. Хмель, Н.Ф., Иванова, Н.А. Организация самообразовательной работы студентов. /Н.Ф.Хмель, Н.А.Иванова. -Алма-Ата:АГПИ, -1971,- 48 с.
137. Шадриков,В. Д. Профессиональные способности / Москва: Университетская книга. – 2015. - 915 с.
138. Шахова, И.Н. Самообразование как коммуникативное взаимодействие: социологический анализ. /Дис. кан. пед. наук./ - 2006. Екатеринбург, - 166 с.
139. Шуклина, Е.Л. Технологии самообразования: социологический аспект. //-Москва: Общественные науки и современность, Российская Академия Наук, -1999, № 5, - с.140-141
140. Уткина, Е.М., Вережкин И.А. Самообразование школьников. /|Молодежный научный форум: гуманитарные науки. №5 (12), Москва, -2014, с.117-121
141. Хмель, Н.Ф., Иванова, Н.А. Организация самообразовательной работы студентов - Алма-Ата: АГПИ, 1971.- 48 с.

142. Юденко, Т.А. Самообразование школьников в отечественной педагогике второй половины XX века: преемственность и новаторство. Дисс. кан.пед.наук. - Пятигорск, - 2007. - 243 с.

143. <https://julkaisut.valtioneuvosto.fi/bitstream/handle/10024/75524/okm12.pdf>

144. <http://www.businessinsider.com/why-finland-fell-in-the-pisa-rankings-2013>

145. <https://portal.edu.az/index.php?r=docman/download&id=3&mid=&lang=en>

146. <ps://news.milli.az/world/463244.html>

147. Azərbaycan multikulturalizmi. Azərbaycançılıq.
http://multiculturalism.preslib.az/az_a2.html

148. <http://iq.hse.ru/new/17766.html> 7353

149. <http://www.ru-90.ru> node 1541

ƏLAVƏLƏR

Şagirdlərin özünütəhsili üzrə müəllimlərlə aparılan
anket sorgusu

Əlavə № 1

№	Təsdiqetmə
1	Hər bir yoxlama iş zamanı və imtahanda çox həyəcan keçirir.
2	Tapşırılan iş böyüklər tərəfindən nəzarət edilir.
3	Həmişə tapşırıqların yerinə yetirilməsinə hazırdır.
4	Hər hansı bir məsələ üzrə qərarı çətinliklə qəbul edir və yaxud başqalarının müdaxiləsini gözləyir
5	Tez-tez özünü ələ ala bilir.
6	Verilən tapşırıqları yerinə yetirir, lakin öz yaradıcılığı görünmür.
7	Məktəbin uğurlarına və uğursuzluqlarına laqeyd qalmır.
8	Öz hərəkətlərində və işlərində “bəlkələrə” ümid edir.
9	Öz işinin düzgün olub-olmadığını özü yoxlamır, başqalarına həvalə edir.
10	Hərdən nevroitik reaksiyalar özünü büruzə verir: üzündə dartınma, əllərində əsmə müşahidə olunur və s.
11	Tapşırığı yerinə yetirərkən ya onu tez həll edir, ya da yayınaraq tədricən tamamlayır.
12	Yerinə yetirdiyi tapşırığı yoxlamadan təhvil verir.
13	Özünü tez-tez yoxlayır və nəyisə düzəldir, əlavə edir.
14	Adi tapşırığı yerinə yetirərkən həyəcanlanır.
15	Hər vaxt və hər bir tapşırığı yerinə yetirərkən birinci olmaq istəyir.
16	Tez-tez səliqəsinə fikir verir.
17	İş növünü dəyişərkən çətinlik çəkir.
18	Verilən vaxt çərçivəsində işi tamamlaya bilmir.
19	Tez-tez başqalarının fikrini dəstəkləyir, nadir hallarda öz fikrini deyir.
21	İşə çox sürətlə başlayır, lakin bir qədər keçdikdən sonra yavaşlayır.
22	Hər işi tez yerinə yetirmək istəyir, lakin elədiyini yoxlamır, səhvlər buraxır.
23	Daim əla qiymət arzusunda olur.
24	Tapşırığı yerinə yetirərkən tez-tez istirahət etməyə ehtiyacı olur.
25	Özünün düzgün olduğunu sübut etmək üçün başqalarının fikrinə ehtiyacı olur.
26	Gördüyü işin qiymət verilməsinə nail olmaq istəyir.
27	Öz işlərini çətinliklə planlaşdırır.
28	Hər tapşırığı çətinliklə yerinə yetirir, lakin əsaslı həll edir.

**Özünü təhsil üzrə şagirdlərlə aparılan
Test tapşırıqlarının nəticələri (X-XI sinif)**

(Əlavə 2)

I variant

1. Özünü təhsillə məşğul olursunuzmu?
2. Sizi buna nə vadar edən varmı?
3. Sizin üçün nümunə olan bir insan varmı?
4. Özünü təhsil və özünü tərbiyə iməşğul olursunuzmu?
 - oxumaq, qeydlər etmək, dəlillər tapmaq, kartoteka yığmaq;
 - kurslara getmək, mühazirələri dinləmək, muzeyə və konsertlərə getmək;
 - kitabxanada işləmək;
 - dərnlərdə, klubda məşğul olmaq;
 - müəllimlə fərdi məşğul olmaq.
5. Özünü təhsilin və özünü tərbiyənin hansı üsullarını tətbiq edirsiniz?
 - özünü tətbiq;
 - özünü nümunə hesab etdiyi insanla və başqaları ilə müqayisə etmək;
 - öz davranışının təhlili, gündəliyin yazılması;
 - autotreninq, məşq;
 - çalışmaq və istirahət etməyin rejimi (lazım bildiyin sözün altından xətt çəkin).
6. Özünü təhsili nə vaxt uğurlu hesab edirsiniz?
 - a)
 - əgər mənə yeni maraqlı biliklər verirsə;
 - ali məktəbə hazırlaşmağa kömək edirsə;
 - oxuduğumdan bəhrələnirəm, rahatlıq hiss edirəmsə ;
 - yaxşı qiymət almağa kömək edirsə;
 - evdə məşğul olmağa ehtiyac olmursa;
 - məndə özümə inam yaranırsa;
 - öyrəndiklərimdən yerində istifadə edə bilirəmsə;
 - ünsiyyət etməyə imkan verirsə;
 - öyrəndiklərimə laqeyd qalmıramsa;
 - özünün cavabı...
 - b)
 - diqqətlə dinləyirəm;
 - dərslər vəsaitləri ilə işləyirəm;

- biliklərimi harda tətbiq edəcəyimi bilirəm;
- özümü qiymətləndirməyi bacarıram;
- başqa məlumatlarla da maraqlanıram;
- qeyri-adi rolda çıxış edirəm;
- mürəkkəb materialın izahında dostlarıma kömək edirəm;
- dostlarımla qrup işlərində iştirak edirəm;
- müəllimlə diskussiyaya daxil ola bilirəm;
- özünün cavabı...

II variant

1. Məktəbin əsas vəzifəsi nədir?

- a) şagirdlərin ümumi mədəniyyəti və dünyagörüşünü formalaşdırmaq;
- b) şagirdlərin qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək;
- c) insanlarla ünsiyyət etməyi öyrətmək;
- d) həyata hazırlamaq;
- e) öz fikri.....

2. Siz məktəb təliminin səviyyəsini necə qiymətləndirirsiniz?

- a) yüksək;
- b) qənaətbəxş;
- c) aşağı;
- d) cavab verməyə çətinlik çəkirəm;
- e) öz fikri...

3. Siz necə oxuyursuz?

- a) əla;
- b) yaxşı;
- c) kafi;
- d) pis.

4. Şəxsi uğurlarınızı necə qiymətləndirirsiniz?

- a) çox razıyam;
- b) qismən razıyam;
- c) razı deyiləm;
- d) cavab verməyə çətinlik çəkirəm;
- e) öz cavabı....

5. Siz məktəbin həyatında hansı dəyişikliklərin olmasını istərdiniz?

6. Necə hesab edirsiniz yaxşı oxumağa mane olan nədir?

- a) əsas fənlərin mürəkkəbliyi;
- b) dərslərin çoxluğu;
- c) maraqların müxtəlifliyi;
- d) oxumağa marağın olmaması;
- e) ailə problemləri;
- f) tənbəllik;
- g) dostlarla ünsiyyətə vaxtın sərf edilməsi;
- h) sağlamlığım;
- l) iradi keyfiyyətlərin olmaması;
- i) məktəbdənkənar maraqlar;
- k) öz cavabı...

7. Öz sinfinizi və kollektivinizdəki münasibətləri necə qiymətləndirirsiniz?

- a) mehriban, birlik nümayiş etdirən;
- b) mehriban, lakin kollektivdə bütün məsələləri lider həll edir;
- c) hər kəs özünə cavabdehdir;
- d) münaqişəli kollektiv;
- e) ünsiyyətdə problemim olur;
- f) kollektivdə özümü tənha hiss edirəm;
- g) öz cavabı...

8. Siz müəllimlərlə münasibətinizi necə qiymətləndirirsiniz?

9. Məktəbə həvəslə gedirsiniz?

- a) həvəslə;
- b) əhval-ruhiyyəmdən asılıdır;
- c) lazım olduğu üçün gedirəm;
- d) başqa seçim yoxdur;
- e) valideynlərim məcbur edir;
- f) həvəssiz gedirəm;
- g) cavab verməyə çətinlik çəkirəm;
- h) öz cavabı...

10. Siz hansı peşəni seçərdiniz?

I variant üzrə aparılan test tapşırıqlarının nəticələri belə oldu: “Özünütəhsillə məşğul olursunuzmu?,” sualına 116 nəfərdən 53 nəfəri müsbət cavab verdi. „Sizi buna vadar edən varmı?“ sualına 78 nəfər „yox“, 38 nəfər „hə“ cavabı verdi. „Sizin üçün nümunə olan bir insan varmı?“ sualına 67 nəfər „hə“, „49 nəfər isə “yox” cavabı verdi. “Özünütəhsil və özünütərbiyə

ilə məşğul olursunuzmu?., sualına şagirdlərin əksəriyyəti, yəni 79 nəfəri „müəllimlə məşğul oluram“ cavabı verdi. Digər şagirdlər isə o biri bəndlərə qismən cavab verdilər. „Özünütəhsilin və özünütərbiyənin hansı üsullarını tətbiq edirsiniz?“ sualına şagirdlərin 81 nəfəri „çalışmaq və istirahət etməyin rejimi“ni gözləyirəm cavabını verdi, digərləri nisə müvafiq bəndlərə qismən cavab verdilər. „Özünütəhsili nə vaxt uğurlu hesab edirsiniz?“ sualına şagirdlərdən 68 nəfəri “a” bəndindəki cavabları verdi. Digərləri isə “b” bəndindəki cavablara pərakəndə cavab verdi.

II variant üzrə aparılan test tapşırıqlarının nəticələri belə oldu: “Məktəbin əsas vəzifəsi nədir?” sualını şagirdlərin əksəriyyəti, yəni 91 nəfər öz düşündüyü kimi “Məktəbin əsas vəzifəsi savad verməkdir” kimi cavablandırdı. O biri bəndlər qismən cavablandırıldı. “Siz məktəb təliminin səviyyəsini necə qiymətləndirirsiniz?” sualını şagirdlərin 75 nəfəri qənaətbəxş, 21 nəfəri aşağı, digərləri isə “cavab verməyə çətinlik çəkirəm” dedi. “Siz necə oxuyursuz?” sualına 14 nəfər əla, 54 nəfər yaxşı, 29 nəfər aşağı səviyyədə və digərləri isə cavab verməkdən çəkindilər. “Şəxsi uğurlarınızı necə qiymətləndirirsiniz?” sualına şagirdlərin 36 nəfəri çox razıyam, 46 nəfəri qismən razıyam, 24 nəfəri razı deyiləm və digərləri “cavab verməyə çətinlik çəkirəm” söylədi.

“Siz məktəbin həyatında hansı dəyişikliklərin olmasını istərdiniz?” sualına şagirdlər təlim prosesinin onların maraqlarına uyğun keçirilməsini, yuxarı siniflərdə ali məktəblərə hazırlaşdıqları fənləri daha dərindən öyrənmək üçün imkan yaradılmasını, maraqlı tədbirlərin keçirilməsini, gəzintilərin təşkil edilməsini, İKT istifadənin genişləndirilməsini, müxtəlif idman dərəcələrinin yaradılmasını və yarışların təşkilini, musiqi müsabiqələrinin keçirilməsini qeyd etdilər. “Necə hesab edirsiniz yaxşı oxumağa mane olan nədir?” sualına şagirdlərin 80 nəfəri əsas fənlərin mürəkkəbliyini, 22 nəfəri oxumağa marağın olmamasını, 7 nəfər ailə problemlərini, 6 nəfər yaddaş zəifliyini (sağlamlılıqla əlaqədar), digərləri isə məktəbdənkənar maraqları söylədi. “Öz sinfinizi və kollektivinizdəki münasibətləri necə qiymətləndirirsiniz?” sualına şagirdlərin 41 nəfəri “mehriban, birlik nümayiş etdirən”, 38 nəfəri “hər kəs özünə cavabdehdir”, 23 nəfəri “ünsiyyətdə problemim olur”, 7 nəfəri “kollektivdə özümü tənha hiss edirəm” kimi qiymətləndirdi, digərləri isə cavab verməkdən imtina etdi. “Siz müəllimlərlə münasibətinizi necə qiymətləndirirsiniz?” sualına şagirdlər cavab verməkdə çətinlik çəkdiyi üçün test anonim aparıldı. Onlardan 72 münasibətləri müsbət qiymətləndirdi, 38 nəfər münaqişələr olduğunu söylədi, 16 isə müəllimlərin onları təhqir etdiyini bildirdi. “Məktəbə həvəslə gedirsiniz?” sualını 26 nəfər “həvəslə”, 42 nəfər “lazım olduğu üçün gedirəm”, 31 nəfər “valideynlərim məcbur edir”, 19 nəfər “başqa seçim yoxdur”. digərləri isə “həvəsim yoxdur” kimi cavablandırdı.

Valideynlər üçün anket sorğusu (103 nəfər)

(Əlavə 3)

1. Son vaxtlar övladınızın təhsilində uğurlar olubmu?

- a) yaxşılaşıb;
 - b) heç nə dəyişməyib;
 - c) zəifləyib;
 - d) öz cavabı...
2. Məktəbdəki təlim-tərbiyə işindən razısınız mı?
- a) tam razıyam;
 - b) qismən razıyam;
 - c) razı deyiləm;
 - d) öz cavabı...
3. Təlim materialı övladınızın mənimsəmə qabiliyyətinə uyğundur mu?
- a) uyğundur;
 - b) qismən uyğundur;
 - c) əsasən uyğun deyil;
 - d) öz cavabı...
4. Həftənin sonunda övladınızın yorulduğunu hiss edirsiniz mi?
- a) çox yorgun olur;
 - b) yorulması orta səviyyədə olur;
 - c) heç yorulmur;
 - d) öz cavabı...
5. Məktəbin iş rejimi Sizi qane edirmi?
- a) hə;
 - b) qismən;
 - c) yox;
 - d) öz cavabı.
6. Məktəb təlimində övladınıza görə Sizi ən çox narahat edən nədir?
- a) narahatçılıq üçün səbəb yoxdur;
 - b) sağlamlığı;
 - c) yorgunluğu;
 - d) oxumaq istəməməsi;
 - e) yaşlıları ilə problem yaşaması;
 - f) müəllimlərlə olan problemləri;
 - g) valideynləri ilə olan problemləri;
 - h) öz cavabı...
7. Övladınız məktəbdə öz maraq və qabiliyyətlərinə uyğun təhsil alır mı?
- a) hə;

- b) inanmıram;
 - c) yox;
 - d) öz cavabı...
8. Siz təlim-tərbiyədə məktəbin və ailənin qarşılıqlı əlaqəsini necə qiymətləndirirsiniz?
- a) səmərəli və məhsuldar;
 - b) zəif;
 - c) cavab verməyə çətinlik çəkirəm;
 - d) öz cavabı...
9. Siz məktəbin təlim-tərbiyə işində iştirak edirsinizmi?
- a) hə;
 - b) yalnız iclaslara gəlirəm;
 - c) öz cavabı...
10. Övladınız dərnəklərə, əlavə dərslərə gedirmi?
- a) gedir;
 - b) getmək istəyir, amma imkan yoxdur;
 - c) yox, getmir;
 - d) öz cavabı...
11. Övladınızın aldığı biliyin keyfiyyətindən razısınızmi?
- a) hə;
 - b) qismən;
 - c) yox;
 - d) öz cavabı...
12. Övladınızın tərbiyəsinin səviyyəsi Sizi qane edirmi?
- a) hə;
 - b) qismən;
 - c) yox ;
 - d) öz cavabı...
13. Övladınızın vaxt bölgüsünü göstərin.
- a) məktəbdə olduğu vaxt;
 - b) ev tapşırıqlarına ayrılan vaxt;
 - c) istirahət vaxtı;
 - d) öz cavabı...
14. Məktəbdə övladınızın yaradıcılığını inkişaf etdirməyə şərait varmı?
- a) hə;
 - b) qismən;

c) yox;

d) öz cavabı...

15. Övladınız öz uğursuzluqlarına görə həyəcan keçirirmi?

a) hə;

b) hərdən;

c) yox;

d) öz cavabı...

16. Övladınız məktəbdən aldığı təəssüratları Sizlə bölüşürmü?

a) hə;

b) hərdən;

c) həmişə;

d) yox;

e) öz cavabı...

17. Övladınız öz sinif yoldaşlarından şikayət edir?

a) hə;

b) hərdən;

c) daim;

d) şikayət etmir;

e) öz cavabı...

“Son vaxtlar övladınızın təhsilində uğurlar olubmu?” sualını valideynlərin 42 nəfəri “heç bir dəyişiklik baş verməyib”, 4 nəfər “yaxşılaşıb”, 21 nəfər “zəifləyib” kimi cavablandırdı, digərləri isə övladlarının fəaliyyəti ilə maraqlanmadığını söylədi. “Məktəbdəki təlim-tərbiyə işindən razısınızmi?” sualına 13 nəfər “tam razıyam”, 74 nəfər “qismən razıyam”, 11 nəfər “razi deyiləm” cavabını verdi, digərləri isə maraqlanmadığını bildirdi. “Təlim materialı övladınızın mənimsəmə qabiliyyətinə uyğundurmu?” sualını valideynlərin əksəriyyəti “qismən uyğundur” söylədilər. “Həftənin sonunda övladınızın yorulduğunu hiss edirsinizmi?” sualına valideynlər əsasən bunu hiss etmədiklərini bildirdilər. “Məktəb təlimində övladınıza görə Sizi ən çox narahat edən nədir?” sualına valideynlərin əksəriyyəti, yəni 74 nəfəri “narahatçılıq üçün səbəb yoxdur” dedilər, 10 nəfəri “övladlarının yaşdırları ilə problem yaşamasını, 11 nəfəri “övladları ilə problem yaşamasını”, digərləri isə oxumağa marağın olmamasını söylədilər. “Övladınız məktəbdə öz maraq və qabiliyyətlərinə uyğun təhsil alırımı?” sualına valideynlərin böyük bir qismi bunun məktəb tərəfindən nəzərə alınmadığını söylədi. “Siz təlim-tərbiyədə məktəbin və ailənin qarşılıqlı əlaqəsini necə qiymətləndirirsiniz?” sualına valideynlər yalnız iclaslarda görüşdükələrini bildirdilər. “Övladınız dərnlərə, əlavə dərnlərə gedirmi?” sualına valideynlərin

bir qismi öz vəsaiti ilə övladlarını idman klublarına yazdırdıqlarını və fərdi məşğul olmaq üçün müəllim yanına göndərməklərini söylədilər. “Övladınızın aldığı biliyin keyfiyyətindən razısınız mı?” sualını cavablandırarkən valideynlər yuxarı siniflərdə dəlim prosesinin ciddi keçməməsində narazılıq bildirdilər. “Övladınızın tərbiyəsinin səviyyəsi Sizi qane edirmi?” sualı valideynlərin 43 nəfəri bəzən ziddiyyətlərin olmasından, onların müstəqilliyə can atmasından şikayət etdilər. “Məktəbdə övladınızın yaradıcılığını inkişaf etdirməyə şərait varmı?” sualına valideynlərin böyük qismi “yox” cavabı verdi. “Övladınız öz uğursuzluqlarına görə həyəcan keçirirmi?” sualına valideynlər “çox həyəcan keçirir” dedilər. “Övladınız məktəbdən aldığı təəssüratları Sizlə bölüşürmü?” sualına birmənalı olaraq “hərdənbir” cavabı verildi. “Övladınız öz sinif yoldaşlarından şikayət edir?” sualına valideynlərin 39 nəfəri “şikayət edir” cavab verdilər.

**Liderlik qabiliyyətinin formalaşdırılması üzrə şagirdlərlə aparılan
anket sorğusunun nəticələri
(Əlavə 4)**

Əgər sən aşağıda göstərilənlərlə razısan, göstərilən fikirlər qarşısında 4 rəqəmini yaz, “demək olar ki, razıyam” deyirsənsə - 3 rəqəmini yaz, “demək çətindir” deyirsənsə - 2, “razi deyiləm” deyirsənsə - 1 yaz

1. Çətin situasiyalarda özümü itirmirəm və heç kəsə tabe olmuram.
2. Mənim hərəkətlərim məqsədlərimə çatmağa yönəlir.
3. Mən çətinliklərin aradan qaldırılmasını istəyirəm.
4. Axtarışları və yenilikləri tətbiq etməyi xoşlayıram.
5. Dostlarımı inandırmağı bacarıram.
6. Dostlarımı ümumi işə cəlb etməyi bacarıram.
7. Mənim üçün hamının yaxşı işləməyinə nail olmaq çətindir.
8. Tanışlarımla hamısının mənə yaxşı münasibəti var.
9. Mən öz enerjimi oxumaqda və əməkdə paylaşdıra bilirəm.
10. Mən həyatdan nə istədiyimi aydın başa sala bilirəm.
11. Mən öz vaxtımı və işimi yaxşı planlaşdırıram.
12. Yeni işlə asanlıqla məşğul oluram.
13. Dostlarımla asanlıqla normal münasibət qururam.
14. Heç bir insan mənim üçün anlaşılmaz deyil.
15. Hesab edirəm ki, mənimlə birgə olan dostlarım mehriban olmalıdırlar.
16. Əhval-ruhiyyəmə pis olduqda bunu bunu büruzə vermirəm.
17. Mənim üçün ən vacibi məqsədə nail olmaqdır.

18. Mən mütəmadi olaraq öz işlərimi və uğurlarımı qiymətləndirirəm.
19. Mən yeniliyi sınaqdan keçirmək üçün risk etməyə hazırım.
20. Mən ilk baxışda yaxşı təəssürat yaradırəm.
21. Mən dostlarımın əhval-ruhiyyəsini qaldırmağı bacarıram.
22. Mən istəmədiyim halda özümü idman etməyə məcbur edirəm.
23. Elə bir problem yoxdur ki, mən onu həll edə bilməyim.
24. Mən lazım bildiyim işi başqasına gördürə bilirəm.
25. Mən özümdə inamsızlıq hiss etmirəm.
26. Hər problemi mərhələlərlə həll edirəm.
27. Heç kim mənim əhval-ruhiyyəmi poza bilməz.
28. Bəzən problemləri həll etdikdə, başqalarının təcrübəsindən də istifadə edirəm.
29. İnsanlarla ümumi dil tapmağı bacarıram.

A – özünü idarə etmək bacarığı.

B – məqsədi dərk etmək.

C - problemləri həll etmək bacarığı.

Ç – yaradıcı yanaşmanın olması.

D - ətrafdakıların təsiri.

E – təşkilati işin qaydalarının bilinməsi.

Ə – təşkilatçılıq qabiliyyətləri.

F – qruplarla işləmək bacarığı.

Əgər 10 baldan aşağı olarsa, deməli bu keyfiyyət zəif inkişaf etmişdir, onun üzərində çalışmaq lazımdır. 10 baldan bir qədər yuxarı olarsa, orta qiymətləndirmə hesab olunur. 15 yüksək qiymətləndirmə kimi qeyd olunur.

Cavablar qeyd olunandan sonra bunların cəmi hesablanır və liderlik qabiliyyətləri müəyyənləşdirilir.

Özünütəhsil və özünüinkışafetdirmə üzrə qiymətləndirmə

Testləri diqqətlə oxuyun. Cavablardan birini seçin: “hə”, “yox”, “hərdənbir”, “həmişə”. Hər sualın cavabını ballarla müəyyən edin. Bütün cavabların cəmini hesablayın və yığdığınız balı aşağıda göstərilən göstəricilərlə müqayisə edin.

s/s	Suallar	Cavab variantları		
1.	Sizin özünütəhsilin prinsipləri, metodları və qaydaları haqqında məlumatınız varmı?	“yox”1 bal	“hərdənbir” 2 bal	“hə”- 3 bal
2.	Siz şəxsi keyfiyyətlərinizi və qabiliyyətlərinizi özünütəhsil vasitəsilə inkişaf etdirməyə cəhd edirsinizmi?			
3.	Dostlarımız Sizin özünütəhsilinizdəki uğurları görüb qeyd edirlərmi?			
4.	Özünüzü daha dərinəndən dərk etməyə və yaradıcı qabiliyyətlərinizi aşkar etməyə çalışırsınızmi?			
5.	Sizi özünütəhsilə stimullaşdıran motivlər varmı?			
6.	Öz uğursuzluqlarının səbəbləri haqqında düşünürsünüzümü?			
7.	Yeni fəaliyyət növlərini tez bir zamanda müstəqil mənimsəməyə bilirsinizmi? (məsələn, ingilis dili)			
8.	Uzun müddət üzərində çalışdığınız məsələni həll edə bilmədikdə bunu davam etdiməyi lazım bilirsinizmi?			
9.	Siz görəcəyiniz iş haqqında (1 həftə, 1 ay) plan tutursunuzmu?			
10.	Planlaşdırdığınız işi həll edə bilmədikdə bunun səbəblərini təhlil edirsinizmi?			

11.	Dostlarınız Sizi çətinlikləri aradan qaldırmağı bacaran insan kimi tanıyırlarmı?			
12.	Siz öz zəif və güclü cəhətlərinizi bilirsinizmi?			
13.	Sizi gələcəyiniz narahat edirmi?			
14.	Valideynlərinizin və dostlarınızın Sizə hörmətlə yanaşmasına nail olmağa cəhd etmişinizmi?			
15.	Münaqişəli situasiyalarda təmkinli ola və özünüzü idarə edə bilirsinizmi?			
16.	Risk edə bilirsinizmi?			
17.	Özünüzdə iradi keyfiyyətləri tərbiyə edə bilirsinizmi?			
18.	Ətrafdakıları Sizi dinləməyə nail ola bilirsinizmi?			
19.	Özünüzü məqsədyönlü insan sayırsınızmi?			
20.	Ətrafdakılar Sizi məqsədyönlü sayırmı? (valideynlər, müəllimlər, dostlar)			

İnkişafın səviyyəsi	Balların cəmi
1— çox aşağı	21 - 28
2 — aşağı	29 - 32
3 — orta səviyyədən aşağı	33 - 36
4 — orta səviyyədən də aşağı	37 - 40
5 — orta səviyyə	41 - 44
6—orta səviyyədən bir az yuxarı	45 - 48
7 — orta səviyyədən yuxarı	49 - 52
8 — yuxarı	53 - 56
9— çox yuxarı	57 - 63

Gündəlik rastlaşdıqları problemlər üzrə

1. Sənin üçün ən dəhşətli cəza nədir?
 - tənqid
 - fiziki cəza
 - valideynlərlə ünsiyyət etməmək
 - başqa fikirlər
2. Məktəbdə müəllimlər sənə cəza veribmi?
 - hə
 - yox
3. Məktəbdə dostların sənə necə münasibət bəsləyir?
 - yaxşı
 - pis
4. Sənə daha çox kim cəza verib?
 - valideynlər
 - müəllimlər
5. Özünü müdafiə etməyə çalışmışsanmı?
 - hə
 - yox
6. Özünü necə müdafiə etmişən?
 - müstəqil
 - kömək üçün başqasına müraciət edirəm
7. Başına gələn əhvalatı kimə danışa bilərsən?
 - dostuma
 - valideynlərimə
 - qardaşıma, bacıma
 - müəllimimə
 - heç kimə
 - başqa fikirlər
8. “Sağlam həyat tərzi” anlayışını necə başa düşürsünüz?
 - a) zərərli vərdislərdən uzaq olmaq
 - b) idmanla məşğul olmaq
 - c) düzgün qidalanmaq
9. Sağlam həyat tərzi prinsiplərini nəzərə alırsanmı?
 - a) hərdən bir
 - b) bu problem məni narahat etmir

c) yox

10. Sənin dostların arasında zərərli vərdişləri olan varmı?

a) hə

b) yox

13. Sən bilsən ki, dostun zərərli vərdişlərə aludə olub, nə edərsən?

a) onunla münasibəti kəsərəm

b) onu bu vərdişdən uzaqlaşdırmağa çalışaram

c) mən də ona qoşularam

Nəticələrin təhlili:

Şagirdlərin 78%-nin zərərli vərdişlərə mənfi münasibəti aşkar oldu. 22%-nin isə bunlar haqqında məlumatsız olduqları bilindi. Sağlam həyat tərzinə hərtərəfli yanaşmanın olmaması müşahidə edildi.

Özünü qiymətləndirməyə aid şagirdlərə verilən suallar

Sənə həyatının müxtəlif tərəflərinə aid suallar veriləcək. Bu suallara cavab verməklə sən özün özünü yaxşı tanıyacaqsan. Sualları “hə” və “yox” sözləri ilə cavablandır.

İnsanlara inanmaq lazımdır mı?

Dostlaşmaqda çətinlik çəkirsən mi?

Olubmu ki, valideynlərin sənin dostlarına etiraz etsin?

Tez-tez əsəbləşirsən?

Öz yaşlıdların arasında diqqət mərkəzində ola bilirsən mi?

Səni tənqid edəndə xoşun gəlmirmi?

Əsəbləşəndə əlindəkiləri atırsan mı?

Sənə elə gəlirmi ki, böyüklər səni başa düşməzlər?

Sənin yaxın dostların çoxdur mu?

Kömək üçün başqalarına müraciət etməyiə utanırsan mı?

Qəbul olunmuş qaydaları pozmağı xoşlayırsan mı?

Evdə daim hər şeylə təmin olunursan mı?

Sən hər bir situasiyada özünə əminlik hiss edirsən?

Təklidə əhval-ruhiyyənin yüksəldiyini hiss edirsən mi?

Dostlarının ailələrinin daha xoşbəxt yaşadığını fikirləşirsən mi?

Ailəniz pulsuz olduqda özünü bədbəxt sayırsan mı?

Hamıya qəzəblənən vaxtın olur mu?

Bəzən özünü müdafiəsiz sanırsan mı?

Sınıf qarşısında dərslə cavab vermək çətin deyil?

Elə adam varmı ki, sən ona nifrət edəsən?

Sən kimisə vura bilərsənmi?

İnsanları bağışlamağı bacarırsan?

Elə bir an olubmu ki, sən tək qalmaq istəmişən?

Sən cəsarətsiz və utancaqsan?

Sən tez-tez səhv edirsən?

Dostların, tanışların səni sevirmi?

Uğursuzluq olduqda olduğun yerdən qaçmaq istəmişənmi?

Valideynlərinə qarşı qorxu hissi keçirmişənmi?

Başqalarının xoşbəxtliyinə paxıllıq edirsənmi?

Sən öz yerində rahat otura bilirsənmi?

Sən yazı taxtası qarşısına məmnuniyyətlə çıxırsanmi?

Bəzən elə olurmu ki, sən qəm çəkərək uzun müddət yata bilmirsən?

Ailənidə tez-tez münaqişələr olur?

Sən həmişə öz bildiyini edirsən?

Sənə elə gəlir ki, nəyə görəsə başqalarından zəifsən?

Dostlarının əhval-ruhiyyəsini yüksəldə bilirsənmi?

Nəticələrin təhlili

Şagirdlərin nəticələri meyarlarla ölçülür. Meyarların üst-üstə düşməsi sayı hesablanır. Hər şkalaya 5 bal verilir.

1. Ailədə münasibətlər.

Yüksək ballar ailədaxili münasibətlərin aşağıdakı səbəblərlə pozulmasını göstərir:

a) ailədəki gərginlik;

b) valideynlərlə uşaqlar arasındakı anlaşılmazlıq;

c) valideynlərin əsassız məhdudiyətlər qoyması;

d) valideynlər qarşısında qorxu hissi.

2. Aqressivlik. Yüksək ballar kobudluğu, kin-küdurət olduğunu göstərir.

3. İnsanlara inamsızlıq. Yüksək ballar insanlara olan inamsızlığı, şübhələri göstərir.

4. Özünə inamsızlıq. Yüksək ballar şagirdlərdə həyəcanın, əminliyin olmamasını göstərir.

Əgər 10 baldan aşağı olarsa, deməli bu keyfiyyət zəif inkişaf etmişdir, onun üzərində çalışmaq lazımdır. 10 baldan bir qədər yuxarı olarsa orta qiymətləndirmə hesab olunur. 15 yüksək qiymətləndirmə kimi qeyd olunur.

**9 – 11-ci sinif şagirdlərinin dünyagörüşünün qiymətləndirilməsi ilə bağlı
sorgu**

№	Sahələr	Şagirdlərin fikirləri	Ballar 01234
	Özünütərbiyə	1. Xarici görkəmə diqqət yetirirəm. 2. Özümü, davranışımı və emosiyalarımı idarə edirəm. 3. Çalışırım ki, başqalarının fikirlərinə və baxışlarına hörmətlə yanaşam. 4. Vaxtımı səmərəli təşkil edə bilirəm: filmlərə, verilişlərə baxıram, müxtəlif mövzularda müzakirələrdə iştirak edirəm	
2	Sağlamlığa münasibət	5. Şəxsi gigiyena qaydalarına riayət edirəm. 6. Pis vərdislərdən uzaq dururam. 7. Sağlamlığı möhkəmləndirmək üçün idmanla məşğul oluram (məşqə gedirəm, özüm məşq edirəm). 8. Düzgün və vaxtında qidalanmağa çalışıram. 9. Gün rejiminə riayət edirəm.	
3	Vətənpərvərlik	10. Dövlətçiliyimizə hörmətlə yanaşıram. 11. Xalqımızın adət-ənənələrini və tarixini qayğı ilə öyrənirəm. 12. Özümdə Vətəni qorumağa daxili tələbat hiss edirəm. 13. Vətəndaşlıq hüququnu və borcunu dərk edirəm. 14. Başqa millətlərə hörmətlə yanaşıram.	
4	İncəsənətə münasibət	15. Mədəni mərkəzlərdəki yenilikləri görməyi xoşlayıram (teatr, muzey, sərgi). 16. həyatdakı gözəllikləri görməyi bacarıram. 17. Dərslərimlə yanaşı Azərbaycan və xarici ədəbiyyatı oxuyuram. 18. Ölkənin mədəni həyatındakı hadisələrlə maraqlanıram. 19. Bədii və təsviri yaradıcılıqla məşğul oluram.	
5	Təbiətə münasibət	20. Təbiətə qayğı ilə yanaşıram. 21. Heyvanlar aləminə qayğı ilə yanaşıram. 22. Təbiəti qorumağa çalışıram. 23. Təbiətə kömək etməyə çalışıram (ağac əkirəm, heyvanlara qulluq edirəm). 24. Tanışlarımı təbiəti qorumağa çağırıram.	
6	Cəmiyyətə adaptasiya	25. Böyüklərin fikrini dinləmək. 26. Mən də dostlarımla əksəriyyəti kimi hərəkət etməyə çalışıram. 27. Çalışır ələ hərəkət edim ki, ətrafdakılar onu qəbul edə bilsin. 28. Ətrafımdakıların mənə xoş rəftarını görmək istəyirəm. 29. Çalışırım dostlarımla münasibəti pozmayam.	

7	Özüm haqqında	30. Hesab edirəm ki, nə iləsə başqalarından fərqlənəm. 31. Hər işdə hamıdan qabaqda olmaq istəyirəm. 32. Dostlarımla söhbət etdikdə öz sözümün üstündə dururam. 33. Xoşuma gəlməyən adamla ünsiyyət etmirəm. 34. Ətrafimdakılar razılaşmasa da, haqlı olduğumu sübut etməyə çalışıram.	
8	Sosial fəallıq	35. Mən hansı işdən yapışırsam, ona uğurla nail oluram. 36. Mən bilində ki, haqlıyam, çox inadkar oluram. 37. Mənim bir ideyam olursa, onu mütləq həyata keçirmək istəyirəm. 38. Daim qələbə çalmağa cəhd edirəm. 39. Başladığım işi axra qədər davam etdirirəm.	
9	Mənəviyyat	40. Mən insanları bağışlamağı bacarıram. 41. Hesab edirəm ki, insanlara yaxşılıq etmək həyatda başlıca məsələdir. 42. Başqalarına kömək etmək mənim xoşuma gəlir. 43. Başqalarının uğursuzluğunu öz uğursuzluğum kimi qəbul edirəm. 44. İncidilən insanları müdafiə etməyə çalışıram.	
10	Sosial tolerantlıq	45. Hesab edirəm ki, kütləvi informasiya vasitələrində hər hansı məlumat verilə bilər. 46. Dilənçilər və avaralar öz problemlərində təqsirkar deyillər. 47. Yerli əhalinin problemləri çox olsa da qaçqınlara kömək etməlidirlər.	

1. Orta bal bütün cavabların cəmini 5-ə bölməklə alınmışdır.
2. Şagirdlərin tərbiyəsi ilə bağlı keyfiyyətin dərəcəsi bu cür qiymətləndirilmişdir: 0-2 aşağı dərəcə, 2-3 orta dərəcə, 3-4 yüksək dərəcə.

Sağlam həyat tərzinə üzrə şagirdlər üçün anket sorğusu

Bu sorğu yuxarı sinif şagirdlərinin sağlam həyat tərzinə olan meylini, zərərli vərdislərə münasibətini...öyrənir.

Hansı suala cavab vermək istəyirsinizsə, altından xətt çəkin.

Sizin cinsiniz: kişi, qadın

Yaşınız:

1. Sizin yaşayışınız maraqladırmı?

- hə

- yox

- nisbətən

- başqa fikirlər

2. Asudə vaxtınızı necə keçirirsiniz?

- idmanla məşğul oluram
- bədii ədəbiyyat oxuyuram
- musiqi dinləyirəm
- texnikanı öyrənirəm
- kompüterlə məşğul oluram
- heç bir işlə məşğul olmuram
- başqa fikirlər

3. Bunlar Sizin sağlamlığınıza müsbət təsir göstərirmi?

- bəli
- xeyr
- cavab verməyə çətinlik çəkirəm

4. Məktəbdə sosial-psixoloji atmosfer Sizi qane edirmi?

- bəli
- xeyr
- əsasən qane edir

5. İndi seçdiyiniz peşəni gələcəkdə dəyişə bilərsinizmi?

- bəli
- xeyr
- bilmirəm

6. Müəllimlərlə olan münasibətiniz Sizi qane edirmi?

- əsasən edir
- bəzi məsələlərdə qane edir, bəzilərinə isə etmir
- ümumiyyətlə qane etmir

7. İdman və bədən tərbiyəsi ilə nə dərəcədə məşğul olursunuz?

- həmişə
- hərdənbir
- məşğul olmuram

8. Məktəbinizdə idman və bədən tərbiyəsi ilə məşğul olmaq üçün şərait varmı?

- hə
- yox

9. Bədəninizin möhkəmlənməsilə məşğul olursunuzmu?

- hə
- yox
- lazım bilmirəm

10. Siqaret çəkirsinizmi?

- hə
- yox
- hərdən

11. Zərərli vərdişlər haqqında anlayışınız varmı?

- hə
- yox
- müəyyən qədər
- heç vaxt maraqlanmamışam

12. Sizcə düzgün qidalanma sağlam həyat tərzinin tərkib hissəsidir?

- hə
- yox
- bilmirəm

13. Məktəbinizin təşkil etdiyi qida növlərindən razısınızımı?

- hə
- yox
- tam razı deyiləm
- başqa fikirlər

14. Fikrinizcə sağlam həyat təzi –

- zərərli vərdişlərdən imtina
- şəxsi gigiyena
- optimal hərəkətli rejim
- səmərəli qida
- bədəni möhkəmləndirmə
- müsbət emosiyalar
- fiziki mədəniyyət və idmanla məşğul olmaq
- təhlükəsiz davranış qaydalarını mənimsəmək
- başqa fikirlər

15. Hansı həyat təzi daha maraqlı və nüfuzludur?